श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता
स्वकृतकारिकावलीव्याख्या

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमहादेवभट्टारब्धया दिनकरभट्टपूरितया दिनकरीयमिति प्रसिद्धया

प्रकाशव्याख्यया

श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यप्रणीतया रामरुद्रीयमिति ख्यातया
शब्दखण्डपर्यन्तया

तरङ्गिण्या तद्व्याख्यया च

समन्विता ।

वाराणस्याम्

चौखम्बासंस्कृतपुस्तकागाराध्यक्षेण
हरिदासगुप्तेन
स्वकीयविद्याविलासयन्त्रालये
संमुद्र्य प्रकाशिता ।

१९०५ मिते खीस्तशके ।
Publication No. 32

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीपक्षिराजाय नमः ।

नमः परमर्षिभ्यः ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ * ॥

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं
भारद्वाजकुलाम्बुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्याम्बुजात् ।
ज्ञात्वाऽशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थांस्तनुते यथामति महादेवः परेषां मुदे ॥

तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुः विश्वनाथपञ्चाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निबन्धनं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते ॥ चूडामणीकृतेति । लीलेति । इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरात्तत्व-दोषः । वस्तुतस्तु विधोः किमिति चूडामणीकरणं किमर्थं वा वासुकेर्वल-

---

तातस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्चरणे प्रणम्य । श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय लीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति ॥ जाने कदा चिदपि नैव शिवस्वरूपात्तातात्पुनः परमदैवतमन्यदत्र । तस्मादिमां कृतिमिहाथतरङ्गिणीत्वात्पाद्याय तच्चरणयोः परिकल्पयामि ॥ तरङ्गिणीयं सफलोक्तिवाचा मुदे बुधानां तरसा विदे च । भूयात्सदालं निखिलाण्डभाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूषितानाम् ॥ सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्याञ्चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताय कृतं तातनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति । लक्ष्मीति । गूढार्थांस्तनुते विस्तारयतीत्यर्थः । अर्थस्य विस्तारो नाम नानाजनसम्बन्धः । स च सम्बन्धः प्रकृते स्वविषयकज्ञानवत्त्वमेवेति भावः ॥ तत्र तावदिति निपातो वाक्यालङ्कारे । शिष्या अप्येवं कुर्युरितीति । अत्रेतिशब्दस्य उक्ताकारकाभिप्रायोर्थः । इतिशब्दस्याव्ययतया तृतीयान्तत्वेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकाभिप्रायेणेत्यर्थः पर्यवसितः । एतेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकज्ञानेच्छाशब्दानां शिष्यशिक्षात्मकतया कुर्युरिति शि-

यीकरणमित्याकाङ्क्षायां निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादि-विशेषणानुक्तौ विवक्षितान्वयबोधाभावान्नायमत्र दोषः। उत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति। लीलया ताण्डवं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः। अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषयत्वात् प्रार्थिता

व्यशिक्षायै इति ग्रन्थासंगतिः स्वकर्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैव शिक्षाशब्दार्थत्वादिति निरस्तम्। समाप्तपुनरात्तत्वमिति। क्रियान्वयेन शान्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरनुसन्धानं समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः। प्रकृते हि चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भवो भव्याय भवत्वित्येतावताऽन्वयबोधेनैव भवपदस्य शान्ताकाङ्क्षतया उत्तरत्र विद्यमानलीलाताण्डवपण्डित इति विशेषणस्यान्वयार्थं स भवः पुनः कीदृश इत्याकाङ्क्षासम्पादनाय भवपदेन भवस्मरणस्यावश्यकतया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः। ननु जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः, अन्यथा नीलोत्पलमित्यादिवदुत्पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गात्, तथाहि समासविधायकसूत्रे यत्प्रथमान्तपदनिर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नियमः, विशेषणं विशेष्येणेति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमान्तपदनिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातनियमः, नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माज्जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयं, तथा च शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः, न च भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वबोधकत्वस्येश्वरज्ञानस्य किञ्चिदनवच्छिन्नत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्य(चेतन)स्यैव भवपदार्थत्वोपगमात्, स्वाश्रयावच्छिन्नत्वं च स्वानिष्ठकर्मासाधारणकारणयत्नवत्त्वसम्बन्धेन स्वाश्रयविशिष्टत्वमिति बोध्यम्, न चैकव्यक्तिकत्वाद्भवत्वन्न जातिरिति वाच्यम्, कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात्, न च भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं न तु जातिविशेष इति वाच्यम् योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादित्यभियुक्तोक्त्या शीघ्रोपस्थितिकरूढ्यर्थमादाय शान्ताकाङ्क्षान्वयबोधोपपत्तौ विलम्बोपस्थितिकयोगार्थमादायान्वयबोधानुपपादने समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्यावश्यकत्वादित्यत आह। वस्तुतस्त्विति। इत्याकाङ्क्षायामिति। सत्यामिति शेषः। निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न संभवतीति। स्वोत्तरानुत्पन्नाकाङ्क्षाकशाब्दबोधो न भवतीत्यर्थः। विवक्षितान्वयबोधेति। विशेष्यवाचकपदेन निरुक्तनिराकाङ्क्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसङ्क्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

अर्थाः संभवन्त्येवेति सूचितम् । ननु भूषणरहितस्य कथं नृत्यं तत्राह । चूडामणीकृतेति । अचूडामणिः चूडामणिः सम्पद्यमानः कृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथोक्तः । वलयीकृतेति । अवलयः वलयः संपद्यमानः कृतः वलयीकृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः ॥ * ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते । निजनिर्मितेति । निजेन स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली तां अति अत्यन्तं सङ्क्षेपः शब्दसङ्क्षेपो यासु ताः अतिसङ्क्षिप्तास्तादृश्यश्च ताश्चिरन्तनानां कणादप्रभृतीनां या उक्तयो वचांसि वचःप्रतिपाद्या युक्तयस्ताभिरहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः । ननु लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबन्धेनेत्यत आह ।

पुनरनुसन्धानं समाप्तपुनरात्तत्वमिति समाप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो निराकाङ्क्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुक्तावित्यनेन तादृशविशेषणोक्तौ तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो भवतीति सूचितम् । नन्वेवं समाप्तपुनरात्तत्वं क्वापि दोषो न स्यात् शाब्दबोधमात्रे आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीदृश इत्यादियत्किञ्चिदाकाङ्क्षायाः कल्पनीयतया क्वापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह । उत्थाप्याकाङ्क्षयेति । अनियताकाङ्क्षयेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता, एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोजनाभावे वाक्यार्थस्यैवासिद्धिप्रसंगात्, भवः कीदृश इत्यद्याकाङ्क्षा तु न नियता तथा च नियताकाङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसन्धानमेव समाप्तपुनरात्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदृश इत्याद्युत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणांतरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः । अचूडामणिरिति । च्विस्स्यादभूततद्भावे इत्यनेन विहितच्विप्रत्ययान्तचूडामणिशब्दघटितत्वात् उक्तवाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥ * ॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा तस्यै इत्यर्थः । वक्तव्यार्थस्य विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनत्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न सम्भवति प्रतिज्ञया स्वकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञा-

विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः ॥ ** ॥
सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥*** ॥

अतिसङ्क्षिप्तेति । तथा च लीलावत्यादिप्रचीननिबन्धेषु ग्रन्थबाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्प्रेक्षामूलकतामयुक्तानादरणीयतां निरासितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । नन्वित्यवधारणे । तथा च कौतुकादेवेत्यर्थः । अनेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशाभावः सूचितः । स्वस्य ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह । राजीवेति । राजीवे शिष्ये या दया कृपा तया वशंवदस्तदधीन इत्यर्थः ॥ ** ॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यं भवति तस्य चेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्यादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः सूचयन्नतिसङ्क्षिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्कां चैतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन् "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण"मिति भगवदुक्तेर्मुक्तावलीसमं स्वकीयग्रन्थं श्रीमति भगवति चार्पयन् स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रन्थस्य स्वस्य च नाम निबध्ना-

---

ने कारिकावल्यर्थज्ञानरूपेष्टसाधनत्वस्य ग्रन्थकृद्वाक्येषु सुग्रहत्वेन भवत्येव तच्छ्रवणेच्छेति भावः । शब्दसङ्क्षेप इति । सङ्क्षेपो द्विविधः शब्दसङ्क्षेपोऽर्थसङ्क्षेपश्च तत्रार्थसङ्क्षेपेण ग्रन्थस्य सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्यादित्याशङ्क्य सङ्क्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसङ्क्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितम् । पद्यस्यातिसङ्क्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकटयन्नाह । नन्वित्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति । स्वकीयकल्पनामूलकत्वेत्यर्थः । अनेनावधारणेन ॥ ** ॥

सज्जातिरूपमिति । सामान्यमनुगतधर्ममात्रं तच्च क्वचिदुपाधिरूपं क्वचिज्जातिरूपं प्रकृतग्रन्थे जातिरूपसामान्यस्यैव निरूपणीयत्वेन जातिरूप-

ति । सद्रव्येति । द्रव्यैः सहिता युक्ता प्रतिपादकतया गुणैरपि गुम्फिता युक्ता । सतामुत्क्षेपणादीनां पञ्चानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं विशेषाः नित्यः समवायस्तैर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषानित्यमिलितानि यस्यां सा, नित्यमिलितं नित्यसम्बन्धः । अभावस्य प्रकर्षः प्रागभावादिभेदेन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका । एषा बुद्धिस्था सिद्धान्ता एव मुक्तास्तासां आवली पङ्क्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षसि वक्षःस्थले विन्यस्ता विशेषतोऽर्पिता सुकृतिनां पण्डितानां मनसः मुदं सन्तोषं चिरं बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । ननु युक्तीनामत्रासत्त्वात्कथं विदुषां सन्तोषस्तत्राह । सद्युक्तिरिति । सत्यः युक्तयो यस्यां सा तथा । मुक्तावलीसादृश्यं ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थवत्तया तथा हि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया द्रव्यवती द्रव्यसाध्येति यावत्, नानाविधद्रव्यघटिता वा । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्मिता सुकृतिनां पुण्यवतां यानि सन्ति समीचीनानि भगवद्भजनादिरूपाणि कर्माणि तेषां बोधिका । सत्सामान्यं समीचीना जातिः विशेषो महत्त्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यां नित्यमनवरतं मिलिता सम्बद्धा। अभावे तेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षेणोज्ज्वला अर्थप्रकाशिकेति यावत् । यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथाऽयं ग्रन्थोपीति । अत्र च मुक्तावलीसाम्योक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया उक्ताः । पदार्थतत्त्वावधारणं च प्रयोजनं सूचितम् । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ *** ॥

ग्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च वैयर्थ्यमाशङ्क्य फलं दर्शयति । विघ्नविघातायेति । प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थ-

---

सामान्यलाभाय सत्सामान्येत्युक्तमिति भावः । ननु सदित्यस्य सत्ताविशिष्टार्थकत्वेन सत्पदस्य जातिरूपार्थकत्वं लक्षणयैव वाच्यम्, सामान्यपदमपि शास्त्रकृत्परिभाषया जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम्, अन्यथा सामान्यं सविशेषकमिति मूलेऽपि जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्तेस्सदित्यनर्थकं चेत्तत आह यद्वेति ॥ *** ॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचोराय ।

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति। नूतनेति।
ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि

स्येति शेषः । यद्यपि अत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदमनर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां पृथक् विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैरित्यत्र कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इति कोशपर्यालोचनया मारुतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपदमभावमात्रपरं द्रष्टव्यम् ॥ ननु निष्फलत्वान्मङ्गलाचरणमयुक्तं, नच निष्फलत्वमेव तस्यासिद्धं फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना साधनादित्यभिप्रायेणाशङ्कते । नन्विति । मङ्गलस्य कारणत्वाभावे व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुमाह । विनापीति ।

विपदमनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण । अन्यथा तेषां द्योतकत्वपक्षे किञ्चिदर्थावाचकतया उपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वासम्भवेन विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अत एव समाधानेपि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायेन विपदसन्निहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि संगच्छते । अन्यथा विपदस्य किञ्चिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासम्भवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याक्षततया तेषां क्वापि विशिष्टवाचकता न स्यादित्यतः पृथगित्युक्तं । विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । ननु विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलमिति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि नन्वित्यादिमूलेन विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्का यद्यपि युज्यते तथापि न वा समाप्तिम्प्रति कारणमित्युक्तिरसङ्गतेत्यतस्तद्ग्रन्थमभिप्रायान्तरेणावतारयति । ननु निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादावपि पुत्रादि-

मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चे-

---

निर्विघ्नपरिसमाप्तीति । विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः । न च तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यं, भोगादिनापि नास्तिकात्मनि

रूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्वव्याप्यं तथापि तत्पदेन यावत्फलविशेषशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशेषाभावस्य च सामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तासङ्गतिरिति भावः । नचैवं निष्फलत्वसिद्धये यावत्फलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयं मूले तु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साध्यते तेन च न यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसम्मतत्वेन तस्य साधनानर्हतया प्राचीननवीनाभ्यां समाप्तिविघ्नध्वंसयोरेव फलत्वाङ्गीकारेण तदुभयफलशून्यत्वसाधने यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादिति भावः । न चैवमपि प्राचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारैव कारणत्वाङ्गीकारात् विघ्नध्वंसं प्रत्यकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि विघ्नध्वंसद्वारा कारणत्वमसम्भवदुक्तिकमेवेति पृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतो हि विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र कारणत्वोपगमे विघ्नध्वंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मते न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्येत्यादिना विघ्नात्यन्ताभाववता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, स्वमतेपि तत्र विघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेन मङ्गले निष्फलत्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वात्, तथा च प्राचीनानामपूर्वद्वारैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता सम्मतेति न कश्चिद्दोष इति भावः । न चैवं विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं, तच्चापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च संभवत्येवेति मङ्गलस्यापूर्वद्वारा समाप्तिकारणत्वेपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासम्भवात् । न चैवमपि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया वक्तव्यतया स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसम्बन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृतामसङ्गतमेवेति वाच्यम् । यत्र मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसो वर्तते तत्रानंतस्थलेषु नानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशस्थले स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसङ्गतेः । नचैवमपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन हेतुता क्वचित्स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेनेत्यायातं तथा च पृथक्समाप्तिकारणत्वे निषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन, यत्र च स्वजन्यविघ्न-

घ्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया

विघ्ननाशसंभवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेन व्यभिचारसंशयसंभवात् । अत्र कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्वेपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोऽपि दोषो बोध्यः । व्यभिचारसन्देहस्य ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वं न त्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान् मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति । अविगीतेति । विषयत्वं च ज्ञानविषयसुखेऽतिप्रसक्तमत आचारेति । आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता । विधेयतया कृतिविषयत्वं बोध्यम् । तेन फले न व्य-

---

ध्वंससम्बन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य सम्बन्धद्वयेनापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासम्भवदुक्तिकमिति वाच्यम् । अतस्तत्सम्बन्धेन मङ्गलाव्यवहितोत्तरत्वस्याऽपि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचाराभावादिति हृदयम् । ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तिकारणत्वाभावस्य मङ्गले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मङ्गले समाप्तिकारणत्वानुमानं सिद्धान्तिनामसङ्गतं, समाप्तिकारणत्वाभावसाधकहेतौ हेत्वाभासमनुद्भाव्य समाप्तिकरणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धान्तग्रन्थस्य भावमाह । व्यभिचारसन्देहस्येति । मङ्गलत्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसन्देहस्येत्यर्थः । ग्राह्यसंशयरूपतयेति । अनुमित्या ग्राह्यं हि मङ्गले समाप्तिकारणत्वं तच्च समाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमङ्गलत्ववत्वं तथा च साध्यसन्देहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसन्देहस्य नानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वमिति । विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संशयः प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वमत एव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबन्धेन संशयसामग्र्यभावान्निश्चय इति मन्तव्यम् । तत्र तस्येति, अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः। अनुकूलत्वादिति, सिद्ध्यभावरूपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः । परिशेषानुमानेनेति, तदितराविशेषाभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानम् । आचारश्चात्रेति, अत्रेति शब्दश्चोत्तरान्वयी तथा च आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः । ननु श्येनयागस्यापि

अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव तत्फलं कल्प्यते।

भिचारः। तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवन्दनादावप्यस्त्यतः शिष्टेति। शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं न तु वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादौ निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः। शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्त्यतो ऽविगीतेति। अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्। तेन श्येनादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपि न व्यभिचारः। सिद्धे अनुमिते। तत्र मङ्गले। फलजिज्ञासायां विशेषतः फलजिज्ञासायां। ननु कथं तर्हि गङ्गास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह। संभवतीति। तथा च तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति भावः। ननु तर्हि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह। उपस्थितत्वादिति। आरब्धं कर्म मे नि-

---

शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमक्षतमेवातस्तत्र हेतुसत्त्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्कां निराकर्तुमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह। तेनेत्यादि। प्रवृत्त्युपयुक्तेति। मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहाय बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं तच्च श्येने नास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः। अनिष्टे बलवत्त्वं च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिन्नत्वम्। अनिष्टे बलवत्त्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययायासाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। यद्यपि जलताडनादेरपि न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिना निषिद्धतया तदनुकूलकृतेरपि नरकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि पश्वादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदसार्थक्यमेव विधिनिषेधयोर्नराधिकारिकत्वेन तदीयवृथाचेष्टाया निषेधाविषयत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वादिति भावः। ननु तर्हीति। अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हीत्यर्थः। विश्वजिन्न्यायादिति। काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजेतेति विधिः श्रूयते। काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य नित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किंचित्फलं कल्पनीयं श्रुतौ फलाश्रवणादिति स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतं सः विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितुमर्हति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत्। तथा च विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वे पुत्रवदादीनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफलकत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया

इत्थं च यत्र सत्यामपि समाप्तौ मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते । यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते

विघ्नं परिसमाप्यतामिति ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते । अनेन च मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु शिष्टाचारानुमिता श्रुतिरिदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अबोधकत्वादिति सूचितम् । व्यापकत्वघटितकारणताग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति । इत्थं चेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । तत्रापि नास्तिकादिग्रन्थेऽपि । तत् मङ्गलं, कल्प्यते अनुमीयते, कार्यरूपसमाप्त्येति

सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पयितुमुचित इति न्यायपर्यवसितार्थः । तन्न्यायादत्रापि स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः । उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकांक्षायामाह । परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति । समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुकानुमान इति तदर्थः । ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरुपस्थितिरकिञ्चित्करी व्याप्तिघटकाभावादीनामप्युपस्थितत्वाविशेषादित्यत आह । ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेनेति । तथा च तादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वं नान्येषामिति भावः । ग्रन्थादौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्तावेवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तथात्वं बोध्यम् । व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति । यद्यपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये सति कारणतया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वासिद्ध्या समाप्तिरूपकार्येण मङ्गलानुमितिरेव न सम्भवति यदि तु जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहान्न व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयोऽपि तु सन्देह एव स च न कारणत्वानुमितौ प्रतिबन्धक इति समाप्तया मङ्गलानुमानं सम्भवत्येवेत्युच्यते तदा ग्राह्यसन्देहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसन्देहस्याकिञ्चित्करत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव । तथापि कारणत्वाऽनुमितावपि नास्तिकस्य जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेन बाधितविषयकत्वसन्देहाद्ध्रुवत्यप्रमाण्यसन्देहः । अप्रामाण्यसन्देहास्कन्दितकारणतानिश्चयो न स्वकार्याय क्षम इति तदुद्धार आवश्यक इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमित्याशङ्कां निरस्यति । ग्राह्यसन्देहेत्यादिना । ननु प्रचुरविघ्नस्थले यत्किञ्चिन्मङ्गलेन यत्किञ्चिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलस्य सत्वात्कथमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याशङ्कां

तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्य्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यैवास्य बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वात् । विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वा-

---

शेषः । ग्राह्यसन्देहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारानिर्णयस्य चाभावाद्विति भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति । यत्र चेति । तत्र कादम्बर्यादौ । बलवत्तरत्वं वैजात्यम् । नन्वेवमपि कादम्बर्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह । प्रचुरस्येति । प्रचुरस्येति । प्रचुरस्यैव मङ्गलस्येत्यर्थः।बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे । तेन प्रचुरविघ्नस्यापि संग्रहः । तथा च मङ्गलस्य विघ्नसमसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः । अत्र च विघ्नसमसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसङ्ख्याकमङ्गलात् न्यूनसङ्ख्याकविघ्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः । ननु तथापि कादम्बर्यादौ विघ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गलरूपहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याह । विघ्नध्वंसस्त्विति । तथा च स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलाभावान्न समाप्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारात् । न च स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन

निरस्यति । तथाचेत्यादिना । विघ्नसमसंख्याकेति । तत्स्थलीयविघ्नेतरावृत्तिसकलविघ्नवृत्तिर्या संख्या तत्सजातीया तत्स्थलीयमंगलेतरावृत्तिताद्दशसकलमंगलवृत्तिर्या संख्या ताद्दशसंख्यावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विघ्नप्राचुर्येपि यत्किञ्चिद्विघ्नवृत्तिसंख्यामादायमंगलस्य न्यूनतायामपि मंगलान्यवृत्तिसंख्यामादाय वा समसंख्यत्वोपपादनसम्भवात् । अधिकसंख्याकमंगलादिति । एतच्चापाततः । निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यासजातीयतत्स्थलीयमंगलेतरावृत्तिसंख्यावन्मंगलत्वेन कारणत्वे अधिकसंख्याकमंगलादपि स्वल्पविघ्ननाशसम्भवात् । वस्तुतस्तुप्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया सकलविघ्नाभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससम्बन्धेन मंगलसत्वेपि मंगलेतरयावत्कारणान्तर्गतयावत्प्रतिबंधकाभावस्याऽसत्वादेव नान्वयव्यभिचार इत्यत्रैव मूलतात्पर्यात् समसंख्याकमंगलत्वेन कारणतावर्णनमयुक्तमेव । परन्तु बलवत्तरत्वरूपवैजात्यकल्पनं गौरवग्रस्तमित्य-

समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलप्रकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यं, तथा सति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गलकरणापत्तेः। अतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं

भिप्रायेणैव मूले द्वितीयपक्षावलंबनमिति ध्येयम् । न च स्वजनकविघ्नेति । अत्र स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति मंगलस्य हेतुत्वात् समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेनमंगलस्य । हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासम्बन्धेन मंगलस्य हेतुत्वाद्वेत्यन्वयेन कार्यकारणभावत्रयलाभः । तत्राद्यद्वयं शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या । प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसम्बन्धः द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च केवलावच्छेदकतैव । स च सुगमत्वाद् ग्रन्थकृता नोक्त इति बोध्यम् । एतेन कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धस्य चातिगुरुभूतस्याचरणं प्रयोजनाभावाद् ग्रन्थकृतामनुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । अत एवोत्पत्तिपदमपि सार्थकम् । अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि समाप्त्युत्पत्त्या तत्तावच्छेदकतासम्बन्धेन मंगलविरहेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेन मंगलसत्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति । न चेष्टापत्तिः, तथा शिष्टानामाचाराननुभवादिति भावः, अत्रेदमवधेयम् । मंगलाचरणस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वविरहेण ग्रन्थारम्भसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे ग्रन्थकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशायामेतदुपेक्षणसंभवेन नेयमापत्तिः सम्भवति नहि कश्चिद्भाविराज्यसम्भावनया स्वल्पवित्तसाध्यं श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति । ग्रन्थकरणसामर्थ्यसत्वे ग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य मंगलमाचरतो ग्रन्थप्रवृत्तिरावश्यकी । आवश्यकी च तत्समाप्तिरिति । यदि च कदाचिद्विघ्नभूयस्त्वादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मान्तरीयसमाप्तेरुद्देश्यता । भ्रान्त्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासम्भवादिति । अतः स्वप्रतियोगीति । न चावच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव वक्तव्यं किं स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतापर्यंतानुधावनेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे शरीरक्रियया शरीरस्यैतद्देशाद्विभागः तेन च पूर्वसंयोगनाशः तत्र तच्छरीरावच्छेदेन न वर्णनाशः किन्तु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभावावच्छेदेनैवेति नावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमंगीकृतम् । स्वो-

प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन मङ्गलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न च पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्य्यन्तरासमवधानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यं, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफलत्वात् । नच स्वाव-

---

त्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति । मंगलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः अवयवोपचयादिना समाप्तिसमये मंगलावच्छेदकशरीरनाशात् । अतो जातीयतापर्यन्तानुधावनं । जातिश्च एकक्षणावृत्तिपदार्थद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीया । तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवीत्वादिना मंगलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेपि न क्षतिः । तादृशी च जातिः तत्तत्पुरुषीयतत्तज्जन्मीययावच्छरीरवृत्तिचैत्रत्वादिजातिरेवेति नोक्तक्षतिः । यद्यपि स्वावच्छेदकजातीयतेत्युक्तावपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यम् । तथापि विघ्नध्वंसस्याप्यनेनैव सम्बन्धेन हेतुत्वमिति लाभायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः । मंगलस्यानेन सम्बन्धेन हेतुत्वे विघ्नध्वंसस्याप्यनेन सम्बन्धेन हेतुत्वमिति लाभसम्भवात् । विघ्नध्वंसस्य तु कारणतावच्छेदकसम्बन्धे उत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः । अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विघ्नध्वंसफलत्वापत्तेरिति मन्तव्यम् । यद्वा स्तुतिरूपमङ्गलस्य मीमांसकमते नित्यतया तदवच्छेदकत्वं शरीरस्य न संभवति किं तु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसंग्रहायैवोत्पत्तिपर्यंतनिवेशनम् । पुत्रकामाधिकरणेति । पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः । स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति । आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रन्थसमाप्तिः कृता तत्र नास्तिकीयसमाप्तेरपि आस्तिकीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन तत्पूर्वमुक्तसम्बन्धेन कार्याधिकरणे मंगलविरहाद्व्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः । नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः । स्वोत्तरत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव । तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया । तच्चाव्यवधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसंग्रहः स्वाधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतद्द्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिक्षणे क्वाप्यसंभवात् । यदि च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते तदापि ध्वंसस्य ध्वंसाप्रसिद्ध्या तादृशोभयसंबंधेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव । यत्तु स्वाधिकरणतत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमेवाव्यवहितत्वं तच्च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्य-

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मङ्गलकार्यतावच्छेदकत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यं, कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् । अत एव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा तत्रापि काशीमरणविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसङ्गतं स्यात् । अथ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञा-

---

व्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणे सूपपादमेव नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित् प्रलपितं तदत्यंतमसत् । आत्मन्युत्पन्नस्य विघ्नध्वंसस्य ध्वंसाभावेन तदीयभोगायतनजन्मांतरशरीरावच्छेदेनापि तदात्मनि सत्त्वस्यावश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात् अन्यथा जन्मान्तरार्जितपुण्यपापादेरपि जन्मांतरीयशरीरावच्छेदेना सत्त्वापत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकता न स्यात् । न च स्वावच्छेदकेत्यस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थकत्वात् नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा-सति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनासंग्रहप्रसंगात् । न च स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमेव तात्पर्यमिति न कोपि दोष इति वाच्यम् । एवमपि निरुक्ताव्यवधाननिवेशो प्रयोजनविरहेण तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति चेत्सत्यं, स्वोत्तरजन्मानुत्तरत्वमेव प्रकृते अव्यवहितत्वं । जन्म च आद्यशरीरप्राणसंयोगः । शरीरे आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरध्वंसानाधिकरणत्वं । जातिश्च पूर्वोक्तैव ग्राह्या अतो नाप्रसिद्धिः । एवं च नास्तिकीयसमाप्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेव । न च आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्तरपुरुषांतरीयजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंग्रहो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वाश्रयशरीरावच्छिन्नभोगाश्रयत्वदैशिकविशेषणत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन विघ्नध्वंसविशिष्टत्वेन जन्मनो विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि यादृशग्रंथसमाप्त्यनंतरं ग्रंथकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसंग्रह एव स्वोत्तरस्वसमानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्वोत्तरचरमशरीरानुत्तरत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनांगीकरणीयत्वात् । चरमत्वं च स्वसजातीयशरीरप्रागभावानधिकरणत्वं । इत्थं च समाप्त्युत्तरं मुक्तिस्थलेपि स्वोत्तरचरमशरीरप्रसिद्ध्या नासंग्रहः । उत्तरत्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन मंगलाचरणं विनैव ग्रंथांतरसमाप्तिः कृता तदनंतरं तच्छरीरेणैवास्तिको भूत्वा आस्तिकीभूय तदनन्तरजातविघ्नं मङ्गलाचरणेन नाशयित्वा ग्रन्था-

रमित्याहुः प्राञ्चः ॥*॥ नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात्, न चैवं स्वतःसि-

---

नस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं तच्च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति ग्रन्थकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं न तु कारणस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेत्। अस्तु कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वम्। अस्तु च पूर्वोक्तरीत्या मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वेन नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम्। एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन ध्वंसेनैव मगङ्गलस्थलीयसमाप्त्युपपत्तेर्मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव। नच व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः। अत एव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं सङ्गच्छते। प्रकृते च प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुताया मङ्गलकारणतां विनापि क्लृप्ततया मङ्गलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति ॥*॥ विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनया मङ्ग-

---

न्तरसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ व्यभिचारवारणायैवेति दिक् ॥ कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह। अतएवेति। कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशांगीकारेपि काशीमरणान्मुक्तिरित्यत्र पंचम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन शंकते। अथेति। कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिं प्रति मंगलस्य न हेतुतासंभवः अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते। एवमपीति ॥*॥ विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतयेति। तथा च प्रा-

द्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । विघ्नशङ्कया तदाचरणात् । तथैव शिष्टाचारात् ।

लाचरणेन विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां चिन्तामणिकृतां मतमाह । नव्यास्त्विति । विघ्नध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्त्यव्यवच्छेदः । फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम् । ननु समाप्तिस्तर्ह्याकस्मिकी स्यादत आह । समाप्तिस्त्विति । बुद्धिर्ज्ञानं । प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्याख्यः । प्रतिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलं वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति जनकत्वे । स्वतः सिद्धविघ्नविरहवतेति । विघ्नात्यन्ताभाववतेत्यर्थः । ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह । विघ्नशङ्कयेति । संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति भावः । तदाचरणात् मङ्गलाचरणात् । ननु विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवासिद्धमिसत्राह । तथैवेति । शिष्टाचारादिति विषयतासम्बन्धेन मङ्गलइति शेषः । ननु

चीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मंगलकार्यत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनयेति । सावधारणोयं निर्देशः अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मंगलफलतया समाप्तिकामनाधीनविघ्नध्वंसकामनाया अपि मंगलचरणप्रयोजकतया विघ्नध्वंसकामनया मंगलाचरणस्य प्रकृतानुपयोगप्रसंगात् । अथ वा, ननुउभयोर्मंगलकार्यत्वे गौरवेपि विघ्नध्वंसस्यैव मंगलफलत्वं विघ्नध्वंसकामनया मंगलाननुष्ठानान्न संभवति, यस्य यत्फलत्वं तत्कामनया तदनुष्ठाननियमादित्याशंकां निराकुरुते । विघ्नो मे निवर्ततामित्यादिना । ननु विघ्नध्वंस एव मंगलफलमिति मूलोक्तिरयुक्ता फलपदस्य जन्यार्थकतया मंगलध्वंसस्यापि मंगलजन्यतया एवकारासङ्गतेरित्याशंकां निराकुर्वन्फलपदं व्याचष्टे । फलमिति । आकस्मिकीति यत्किंचित्कारणानियम्येत्यर्थः । नन्वेवं कारीरियागस्यापि वृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याशंकामिष्टापत्त्या परिहरति । अनयैवेति अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंधको दुरितविशेषः । श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति । विध्यर्थः केषांचिन्मते शाब्दी भावना केषांचिद्पूर्वं न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं तथा च मंगले विघ्नध्वंसकारणताया बाधितत्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मंगलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः न्यायमते तत्र विधिना मंगले विघ्नध्वंसका-

नच तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् । अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि न तद्बोध-

---

निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कारणता बाधिता तथा च बाधितार्थबोधकत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमिति श्रुतेः कारणताबोधकत्वमंगीकर्तुमेते शङ्कां निरस्यति । न चेति । तस्य, निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य । तद्बोधकेति । मंगलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः । सति विघ्नइति । तथा चोपदर्शितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्यानुदयोपपत्तौ कारणताया अबाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः । अत एव, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव । तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबोधकवेदाप्रमाण्यमित्यर्थः । ननु मंगलं न विघ्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मंगलत्वेपि तदनुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मंगलत्वाभावात्, न च पाठकतासम्बन्धेन विनायकस्तव एव विघ्ननाशकः स च मंगलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, " सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति " इत्यादिना तत्पाठ-

---

रणताया एव प्रत्येतव्यत्वादिति भावः । ननु सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वादिति मूलमसंगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्विघ्नध्वंस इत्यादावपि विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः न तु सति विघ्ने इत्यपि तद्बोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह । तथा चेति । सति विघ्न इति मूलं मंगलादिति शेषः । तथा च केवलदंडात् घटानुत्पत्तावपि दंडो घटकारणमिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं सर्वदा दण्डे घटाव्यहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किं तु दण्डेतरयावद्घटकारणसत्त्वे दण्डे घटाव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्वत्प्रकृतेऽपीति मूलाशयः । शमं यांतीत्यादिनेति । आदिना गणेशस्तवपाठत इत्यस्य संग्रहः । ननु स्तवपाठस्य विघ्नध्वंसकारणतायास्तादृशवाक्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविघ्नध्वंसे मंगलस्य व्यभिचारो दुर्घट एव स्तुतिरूपमंगलस्य पाठकतासम्बन्धेन कार्याधिकरणे वृत्तेरित्यतः स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्श-

कवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम्, विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः । क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनम्, प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव का-

---

स्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात्, प्रायश्चित्तजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेत्यत आह। मंगलं चेति । स्तवपाठादिरिति। आदिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः । तथा च मंगलस्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम्, एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसम्बन्धेन विनायकस्तवपाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं वा विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः। ननु विघ्नध्वंस एव यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मंगले प्रवृत्तिर्न स्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति । क्व चिदिति । नन्वेवमननुगमोऽतोऽनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह। प्रतिबन्धकेति। संसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य । तथाच वि-

---

यति । प्रायश्चित्तजन्येति। विशेषपदार्थमेव प्रकटयन्नाह । तथाचेति । लाघवादाह । विजातीयेति । प्रवृत्तिर्न स्यादिति । यद्धि यस्य फलं भवति तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्तिनियमादिति भावः। प्रवृत्तिर्वाच्येति । तृप्तिकामस्य तृप्तिसाधनौदनसाधने पाके प्रवृत्तिरिवेति शेषः। व्यभिचारेणेति । व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः। संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्येति। संसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येति पर्यवसितार्थः । इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेपि न व्यभिचारनिरास इति यथाश्रुतमूलवाक्यस्योक्तशंकाया अनिरासकत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यत्किचिद्विघ्नसत्त्वेऽपि विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता तयोस्सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारात् यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता तदा क्वापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्त्वेन कूटाधिकरणत्वस्य कदाप्यसम्भवादित्याश-

र्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरी

घ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः । अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता न तु विघ्नाभावकूटत्वेन । विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । यत्र च मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समाप्तेर्दर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति । इत्थं चेति । दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमंगलकल्पने च गौरवादाह । स्वतः सिद्धेति । यत्र च मंगले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव सवाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात्,तन्मंगलानन्तरोत्पन्नाद्विघ्नाद्वेत्यवधेयम् । अथ समाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसम्बन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणतासम्बन्धेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्व-

---

ङ्कां परिहर्तुमाह । अत्र चेति । तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति । तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन भेदमादाय न विघ्नसत्त्वेपि समाप्त्यापत्तिः । न चैवमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि द्वित्वादिना ऽत्यंताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्विघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसम्भवात्, ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांगीकारे तु तत्तद्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । विघ्नध्वंसाभाववतीति । विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः । अन्यथा यथाश्रुते विघ्नध्वंसाभाववत्यपि विघ्नात्यंताभावसम्भवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचारासम्भवेनासंलग्नकतापत्तेः । तथा च यत्र मङ्गलं विनैव समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमङ्गलासत्त्वेन विघ्नस्यैव सत्त्वात् निरुक्ततद्विघ्नप्रतियोगिकस्य कस्यापि संसर्गाभावस्यासत्त्वेन तद्विघ्नासंसर्गाभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः । ननु यत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मङ्गलाद्विघ्नध्वंस एव न जात इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, तथा चान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशङ्कां निराकुरुते । यत्र चेति । विघ्नभूयस्त्वादिति । ननु मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसम्भवेन नानाविघ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैवाह । मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन-

यमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वास्तीमिति ॥ वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचितामन्यथासिद्धिं प्रकटयति । क्वचिच्चेति । विघ्नात्यन्ताभाव एवेत्येवकारेण विघ्नध्वंसस्य तद्द्वारकमंगलस्य च व्यवच्छेदः । समाप्तिसाधनं समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः। तथा च तेनैव मङ्गलस्थलीयसमाप्तिनिर्वाहेमङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावात् ध्वंसस्थलेऽपि अत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्धेतुताऽस्त्वत आह । प्रतिबन्धकसंसर्गेति । प्रतिबन्धकसत्त्वेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंसस्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः । दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । स्वतः सिद्धो दुरितकारणाभावयुक्तः । एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचारस्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः, एवं प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वेऽतीतानागतप्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदा कूटाप्रसिद्धिः, पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबन्धकाभावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेति दूषणानि निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धका-

---

त्यर्थः । न च स्वप्रयोजकत्वसम्बन्धेनेत्येव कुतो नोक्तं जीवात्मनि स्वानुकूलकृतिमत्त्वासम्भवेऽपि स्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्य स्वप्रयोजकत्वस्य सम्भवादिति वाच्यं, निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनकताघटितत्वेन गौरवादिति भावः । क्वचिच्चेत्यादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । वस्तुतस्त्वित्यादिना । समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकत्वे क्वचिदित्यस्यासङ्गतिः तत्तद्भिन्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभावत्रयस्यापि कारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वादतस्तत्पदं व्याचष्टे । समाप्त्यव्यवहितेति । ननु मङ्गलाद्भिन्नध्वंसस्थले ध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यन्ताभावस्य विरोधात् विघ्नात्यंताभावस्यैवासत्त्वेन कथं तेन विघ्नध्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह । ध्वंसप्रागभावेत्यादि । अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनेति । सर्वत्र विघ्नात्यन्ताभावसत्त्वेपि न विघ्नात्यन्ताभावत्वेन हेतुता सम्भवति विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य तस्य गुरुत्वात् सति च लघुधर्मे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् तथा चायातमेव त्रयाणामपि कारणत्वेनेति भावः । तत्तत्संसर्गेति ।

ति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ * ॥

भावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वादिति ॥ * ॥

मूले नूतनेत्यादि। नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै। एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथाऽयमपि स्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम्। नमस्कार्यस्य भगवतः सन्तुष्टतां सूचयितुमाह। मूले गोपेति। गोपानां वध्वः युवतयः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चोरायेत्यर्थः। तस्मै

प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः। वाच्यत्वेनेति। तथा च प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्येति मूलस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थ इति भावः। मानाभावादिति। समवायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति संयोगेन घटाधिकरणे समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तये हि संयोगसमवायसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तये अत्यन्ताभावप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते ध्वंसे च तादृशयुक्त्यसम्भवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः। नन्वेवं विघ्नध्वंसस्याकारणत्वे दुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिरित्यतो दुरितध्वंसपदं व्याचष्टे। दुरितध्वंससामग्रीति। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेपि प्रतियोगिसत्त्वदशायामत्यन्ताभावसम्बन्धासत्त्वेनाधिकरणसम्बद्धात्यन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तत्वमिति भावः। द्वितीयव्याख्यानादरणे स्वयमेव बीजं प्रकटयति। एतेनेति। ननु मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे समाप्तिकामनया तत्र प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणासम्भवदुक्तिकामित्याशङ्कया क्वचिच्चेत्यादिग्रन्थस्यावतारितत्वेन न प्रकृतानुपयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह। एवमिति। ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामङ्गीकुर्मो येनाप्रसिद्धिः स्यात् अपि तु तत्तद्भिन्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह। पूर्वोक्तेति। द्वितीयव्याख्याने तद्दोषनिवारणे हेतुमाह। उक्तरीत्येति। प्रतिबन्धकाभावस्येति। प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतिबन्धकाभावत्वेनेत्यर्थः ॥ * ॥

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकृतश्लोके यत्पदाभावात्कथं सङ्गतिरिति ह्याशङ्क्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदार्थापेक्षेति समाधत्ते। तच्छब्द इति। नमस्कारप्रकारीभूतेति। स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः, अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इति भावः। यद्यप्यवधित्वस्यापादानतारूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव न तु चतुर्थी। तथापि क्रियान्वय्यव-

तस्मै कृष्णाय नमः
संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥

संसारमहीरुहस्य बीजायेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति । तथाहि यथा घ-

इति । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । अनेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तदयुक्तं भगवति मानाभावादित्या-शङ्क्य नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह । संसारेति । संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रान्तिं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह । मुक्ताव-ल्यां संसार एवेति । बीजत्वं समवायिकारणत्वं तच्चेश्वरे बाधितमत आह । निमित्तेति । नन्वीश्वरे नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमयुक्तं ईश्वरे मा-नाभावात् नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषय-

धित्वस्यैवापादानत्वरूपतया नात्र पञ्चमीप्रसक्तिः परन्तु निरुक्तापकर्षावधित्वविव-क्षायां नमःस्वस्तीत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भाव । एवं च श्रीकृष्णावधि-कस्वापकर्षबोधानुकूलो मदीयो व्यापार इत्युक्तवाक्याच्छाब्दबोधः । उच्चार-यितृव्यापारस्यैव नमश्शब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति नारायणं नमस्कृत्येत्या-दावपि नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नाराय-णेऽसम्भवेन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमःपदार्थघटकापकर्षावधित्वस्यैव द्वितीयया बोधनीयत्वात् । तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः । नमःपदं तात्पर्यग्राहकम् । अतो नमःपदयोगाभावान्न चतुर्थी । अपकर्षबोधनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-प्रकारतारूपा विषयतैव द्वितीयार्थः । अत एव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्ष-या स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति म-न्तव्यम् । षष्ठीतत्पुरुषभ्रान्तिमिति । सकलप्रपञ्चहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्व-

टादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि । नच तत्क-

त्वात् नापि मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षत्वाररणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे त-स्याभावात्, नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात्, नच द्यावाभूमी जनयन्नित्यादि-श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसन्देहे श्रु-तिप्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात् अत आह । एतेनेति । प्रमाणमनुमानरू-पं प्रमाणम् । तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति । नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं न तावत् क्षितित्वं अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथक् तदुपादानवैयर्थ्यात्, किं च क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धसाधनम्, अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे परमाणौ बाधः, ज-न्यक्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिस्तन्मते-ऽजन्यक्षितेरभावात्, जन्यत्वस्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ

मात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः । सम-वायिकारणमिति । वृक्षादिसमवायिकारण पत्र वृक्षादेर्बीजव्यवहारादिति भा-वः । यद्यपि बीजं वृक्षादेर्न समवायिकारणं बीजनाशानन्तरमेव तदवयवैरंकुरा-रम्भात् तथापि समवायिकारणत्वमत्र समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षि-तमतो नासङ्गतिः । ईश्वरे पूर्वोक्तप्रमाणाभावमेव व्युत्पादयन्नाह । नहीति । लिङ्गाभावादिति । ईश्वरसाधकलिङ्गाभावादित्यर्थः । उपमानस्य शक्तिमात्रसा-धकत्वेन तन्निराकरणं न कृतमित्यवधेयम् । तथा क्षित्यंकुरादिकमपीति मूले क्षित्यंकुरादीनां पक्षत्वं सूचितं क्षित्यंकुरादावनुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्या-शङ्कते । नन्वत्रेति । अङ्कुरादेरपीति । तथा च क्षितित्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वे अङ्कुरस्यापि क्षितित्वेनांकुरादेः पृथगुपादानमनर्थकमिति भावः । नन्वत्र क्षि-तिपदं न पृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरं येनांकुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपि तु भू-मण्डलपरमेव तथा च भूमण्डलाङ्कुरादीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगतं पक्ष-तावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां पृथिवीत्वमेव तथेत्युक्तौ नाङ्कुरादेः पृथगुपादा-नवैयर्थ्यमत आह । किं चेति । अवच्छेदकावच्छेदेनेति । तथात्वे । साध्यसि-द्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः । तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्धसाधनमिति भावः । परमते चार्वाकमत इ-त्यर्थः । जन्यपदेति । तैरप्रत्यक्षत्वेन नित्यपृथिव्यनङ्गीकारादिति भावः । ननु प-

क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च, नच तदपि संभवति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् । प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात् । साध्यं च न स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वम् । कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन तदात्रितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात् । दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात् । कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकत्वाच्च । किंतु विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वम्, तेनादृष्टद्वाराऽस्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेपि न सिद्धसाधनम् । यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु । यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न । कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे मानाभावाल्लाघवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । ननु कार्ये विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्य-

---

क्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणानां सर्वमते प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमस्तथा च नित्यपृथिव्यां बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमित्यत आह । जन्यत्वस्यैवेति । नन्वस्तु जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं किं नश्छिन्नमत आह । न च तदपीति । ऐक्यप्रसङ्गात् । ननु पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः, न च व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसिद्ध्या सिद्धसाधनमेव दोष इति वाच्यम्, हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य हेतुमान्साध्यवानित्यनुमितितो भिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वाच्च, यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यादधिकं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत एवेति तुल्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैवानुमितौ तु साध्यीयसंसर्गघटकतया भासत इति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेरेव दोषत्वात् । न च नवीनमते विधेयांशेऽधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरै-

कयेऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याकारकस्योपनयजन्यशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेव व्याप्तिलाभादुपनयेनापि तत्प्रतिपादने पौनरुक्त्यमिति पक्षे हेतुमत्तामात्रमेवोपनयेन बोधनीयम् तथा चायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवार्थ इत्यङ्गीकारात्तन्मतानुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादिति दूषणाभिधानादिति ध्येयम् । स्वरूपसम्बन्धरूपेति । यद्यपि स्वरूपसम्बन्धरूपकार्यताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसितत्वेन नानुगतपक्षतावच्छेदकलाभस्तथाप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः । प्रागभावप्रतियोगित्वेति । न च प्रतियोगित्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धस्वरूपतया तत्तद्धर्मिव्यक्तीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यापरिहार इति वाच्यम् । अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्यमताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य भेदः प्रतियोगिताभेदादेव समर्थनीयः । प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् । स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्त्यैक्येन भेदो दुरुपपाद एवेति तयोर्भेदो न स्यादतो विषयत्वस्येव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तरत्वमेवांगीकरणीयं सप्तपदार्थविभागस्तु तत्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरोधोपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् । वस्तुतस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रन्थस्य प्रतियोगिताख्यस्वरूपसम्बंधेन प्रागभावस्य हेतुत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु क्षित्यंकुरादिकामिति मूलस्य क्षितित्वस्यांकुरत्वस्य तद्घटत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यं तत्र क्षितिस्सकर्तृकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे घटादावंशतः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे तु परमाणौ बाध इत्यतोऽङ्कुरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुधावनम् । तत्र च सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे क्वाप्यंकुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन नांशतः सिद्धसाधनं न वा बाधो नित्यांकुरस्याभावादिति भावः । ननु क्षितित्वावच्छेदेनांकुरत्वावच्छेदेन वा कार्यत्वहेतुना सकर्तृकत्वानुमितिर्न संभवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् न च कार्यत्वं यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावेनोक्ततर्कानवतारात्, न चान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वाच्यम् कुलालकृतिसत्वे घटस्तदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकग्रहात् तंतुवायकृतिकाले घटापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात्, न च यद्विशेषयोरिति नियम एव मानमिति वाच्यम् तस्याप्यप्रयोजकत्वात्, न च कार्यसामान्याभावे कुलालादिकृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवं कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथात्वे लाघवम् तच्च कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न सम्भवति कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात्

तथा च लाघवमूलक एव यद्विशेषयोरित्यादिन्याय इति वाच्यम् कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः किं तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्वं प्रतीत्यनुरोधेन लघ्वनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः तथा च लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तरापि सूपपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेत्यभिप्रेत्यादिपदमुपात्तम् । तेन सर्गाद्यकलीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसंग्रहात्तद्व्यक्तौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् कुलालकृतित्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वशङ्काविरहादिति भावः । न चैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात् । अत एव नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्य इत्यादिश्रुतिरपि संगच्छते । यदि च सर्गाद्यस्य विवादग्रस्तत्वेन सर्गाद्यकालीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरिति मन्यते तदास्तु खण्डघट एवादिपदार्थः तत्पूर्वमपि कुलालकृत्यसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेनेश्वरकृतिसिद्धेरावश्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ॥ ननु सकर्तृत्वङ्कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् तच्च न सम्भवति कर्तृजनकत्वेऽनन्तकृतिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात् लाघवेन स्वरूपतः कृतित्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशङ्कां निराकुर्वन्प्राचीनमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्तुमारभते । साध्यं चेति । नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गादतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वरूपमेव साधनीयं तथा चैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदेव द्रव्यमीश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिद्ध्यतीति प्राचामभिप्रायः । तत्र बाधादिति । कार्यरूपपक्षे बाधादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्या तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह । दृष्टान्तेति । असम्भवादिति । दृष्टान्तपक्षवृत्तिसाध्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकाभावादिति भावः । ननु तर्हि स्वेति परित्याज्यमेव यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते तज्जनकत्वेनैव ज्ञानचीकीर्षयोरनुमानमित्याग्रहस्तदास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्वं तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वान्नास्माकं कापि क्षतिरित्याशङ्कायामाह । कृतित्वापेक्षयेति । स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्ति । किं त्विति । विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनं तेनेत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः सम्भवति तयोरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात् स्वेन तु तयोरन्यथासिद्धत्वस्यैवांगीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण । कार्यत्वे स-

ताशालि प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितं, तत्र च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रान्ते विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाध इति चेन्न । सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् । सत्त्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात् । अथैवंरीत्या व्यभिचारवारणेऽपि ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न । तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् । यद्वा जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पक्षतावच्छेदकं कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यं एवं च हेतावपि

मवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तत्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहार्थैवेति बोध्यम् । न सिद्धसाधनमिति । तादृशजनकतायाः स्वजन्यादृष्टसम्बन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति भावः । नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिसिद्धौ तत्र द्रव्याश्रितत्वानुमानेन नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि तस्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिद्ध्येत्, न च कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन कृत्या तयोरीश्वरेऽनुमानमिति वाच्यम् कार्येणैव कारणानुमानसम्भवेन नित्यकृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसम्भवादित्याशयेन ज्ञानेच्छयोः सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति । यद्वेति । स्वमतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव कार्यमात्रे हेतुता । यः करोति स जानाति स इच्छतीति व्याप्त्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन ज्ञानचीकीर्षयोः कल्पनम् । नित्यकृतेरजन्यतया ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानं न सम्भवत्येव । परं तु यः सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यद्वेत्युक्तम् । कृतिजन्यत्वं चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामेवेश्वरे सिद्धिरिति भावः । यत्त्विति । मानाभावादिति । ननु स्वनिष्ठकृतिविशेष्यतासम्बन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मानमित्यत आह । लाघवादिति । ननु जन्यत्वावच्छेदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारश्चेत्याशङ्कितुं पर्यवसितपक्षसाध्यहेतूननुवदति । नन्वित्यादिना । सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पान्तरमाह । यद्वेति । अथात्र कृतिनिष्ठजनकतानिरूपितादृष्टाद्वारककृतिजन्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च पूर्वोक्त एव तथा च ध्वंसे न कृ-

सत्त्ववैशिष्ट्यं नोपादेयं प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसेपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपद्यत इति । न च कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा हविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वेन कृतिजन्यतायां विशेषणीयत्वादिति दिक् । एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञानेच्छाकृतिषु नित्यत्वमेकत्वं च भासत इति नित्यैकत्वसिद्धिः । अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते न तावत्संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् नच नित्यज्ञानत्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितानावच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चेत्,अत्र के चित्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते, यद्वा द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्वाद्बाध इति वाच्यं, दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात्, न चैवमपि घटेश्वरगतद्वित्व-

---

तिजन्यत्वरूपसाध्यप्रसिद्धिः सम्भवति न च विशेष्यतासमवायाभ्यां कश्चित्कार्यकारणभावो ऽन्यस्तु विशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः सम्भवत्येवेति वाच्यम्, उपादानत्वाख्यविशेष्यतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणत्वस्याङ्गीकरणीयतया ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासम्बन्धेन कारणत्वासम्भवादिति चेन्न । कालनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यमात्रं प्रति कृतेः कारणत्वस्योपगन्तव्यत्वादिति तात्पर्यात् । लाघवज्ञानेति । वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शाद्ध्रदेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृताद्यथा हि पर्वतो महानसीयवन्हिमानित्यनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतकृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्तथैव नित्यैककृतिजन्यमित्याद्यनुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते इत्याशङ्कते । अथेत्यादिना । न च नित्यज्ञानत्वन्निष्ठेति । एतादृशैकत्वज्ञानस्य फलं नित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र के चिदिति । नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिरीश्वरनानात्वेपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भाने बाधकाभावादित्यस्वरसात्कल्पान्तरमाह । यद्वेति । बाध इतीति । ईश्व-

सामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्वाद्बाध इति वाच्यं आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न । ईश्वरे ज्ञानद्वयाङ्गीकारेप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः । वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वम् । एवमीश्वरेच्छाकृत्योर-

---

रीयज्ञाने एकत्वबाध इत्यर्थः । आत्मानात्मेति । अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्वसम्भवेन तस्यनङ्गीकारात् । अत आत्मवृत्तित्वे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्भिन्नत्वमेव विशेषणमुपात्तम् । तथा च तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति भावः । उद्देश्यासिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि ज्ञानादावेकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धेरिति भावः । स्वाधिकरणेति । यत्रैकत्वं भासते तदेव स्वपदार्थः । अत्र च स्वभिन्नज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञाननानात्वेपि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगतमेकत्वमिति भावः । तच्च नित्यज्ञानैकत्व एव सम्भवति नतु तद्भेदेपीति द्रष्टव्यम् । अथा ऽत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव स्वपदार्थः तद्घटितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्याज्ञानानुमितौ तादृशैकत्वभानसम्भवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्, न च नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या निखिलज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानं सम्भवत्येव कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौ विधेयतया भानसम्भवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम्, एवमपि स्वभिन्नेत्यत्र स्वत्वं न ज्ञानत्वस्वरूपं ज्ञाने ज्ञानत्वावच्छिन्नभेदासत्वेन स्वभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् अपि तु नित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव तदिति वाच्यम् तथा च तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेपि स्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्वमसम्भवि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्वविशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वं तथाविधतद्व्यक्तिज्ञानासम्भवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्वज्ञानासम्भवस्य दुष्परिहरत्वादिति । मैवं । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृते स्वत्वं । एकमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं । अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् । न चैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाच्छुद्धतद्व्यक्ति-

तृत्वमस्मदीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं, अप्रयो-

---

पि द्रष्टव्यम् । एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्काभावादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहासंभवेन व्या-

---

त्वमेव तस्य स्वरूपतो भानानंगीकारे तु तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तथा नतूक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टभेदो गौरवात् तथा च तादृशभेदाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशभेदस्योपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् । न चाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षणतया भानानङ्गीकारात् न तथोपगमसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेव तथाभानानंगीकारात् प्रकृते च तथाविधभेदविशिष्टभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमनाकुलम् । केचित्तूक्तवाक्यस्य स्वसमानाधिकरणस्वाभिन्नज्ञानकं यद्यत्तदन्यत्वमेवार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः नच समासान्तर्गतनञां उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वं न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं तथासति नीलाप्रमेय इति वाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः तथा च स्वाधिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थलाभासम्भव इति वाच्यम, घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभिन्नप्रतीत्यर्थं समासान्तर्गतनञोऽपि यत्रोत्तरपदं ससम्बन्धिकपदघटितं (पदात्मकं) तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्याप्यंगीकरणीयत्वात्, अन्यथाऽधिकरणसामान्यभिन्नस्याप्रसिद्ध्या घटानधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेरित्यपि वदन्ति । एवमिति । स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नेच्छाकत्वं स्वाधिकरणावृत्तिस्वाभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः । नन्वेवमनुमानेन नित्यैकज्ञानेच्छाकृतिव्यक्तीनां सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याशङ्कायामाह । एवं चेति । द्रव्यान्तरस्य बाधादिति । ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति चेतनगुणत्वात् । नापि जीवात्मवृत्ति नित्यज्ञानादित्वात्, जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवं रीत्या द्रव्यान्तरस्य बाधादिति भावः । अनुकूलतर्केति । शरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यन्ताभावरूपत्वेन नित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । तद्विशेषणावच्छेदेनेति । व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरंगी-

जकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव

व्यत्वासिद्धिश्चेऽपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्त्या निग्रहस्थानत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यं तथापि गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरू-

---

क्रियते न तु तदवारकविशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सत्त्वे न किं चिद्बाधकं वस्तुतस्तु भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किंचिदवच्छेदेन सत्वं किंचिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किंचिदपि साधकम् अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रतीतेरभावात्, न च धूमो धूमत्वेन वन्हेर्व्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधिकेति वाच्यम् तत्रैव विवादात्, न च व्यर्थविशेषणज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानदशायां व्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे मानाभावात्, न चैवं नीलधूमादिप्रयोक्तुर्निग्रहो न स्यादिति वाच्यम् अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तत्सम्भवादित्याशङ्कते । न चेति । मानाभाव इतीति । ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादिति भावः । व्याप्तेस्तत्राभावेनेति । जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मे प्राचीनैरनङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तमिति । कुसुमांजलाविति शेषः । एकामसिद्धिमिति । स्वरूपासिद्धिमित्यर्थः । द्वितीयापत्तिरिति । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिपरिहाराय हेतौ शरीरपदप्रवेशे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन शरीराजन्यत्वस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । इदं पुनरिहानुसंधेयम् । संभवदवच्छेदकताकलघुधर्मसत्व एव गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते । संभवति लघौ गुरौ तदभावादिति दीधित्युक्तेः । प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभावः । तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदकत्वसंभवः । तत्र तस्यासत्वात् । अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि द्रव्यत्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वापातात् । न च जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सत्यभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं किं तु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं तथा च शरीरजन्यत्वाभावेपि तदक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभा-

एवानुकूलस्तर्कः। द्यावाभूमी जनयन् देव एको विश्वस्य क-

पव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वाभिद्धेर्दुर्वारत्वादिति। तदुक्तमाचार्यैः "एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ति" रिति। कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति। नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्। घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैकहेतुताकल्पनस्यैवोचितत्वात्। यद्विशे-

वस्य पटादौ सत्वेन व्यभिचारितया तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वसाधकत्वानुपपत्तेः। अत एव न व्यर्थविशेषणतापि। स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव तत्प्रसरात् जन्यत्वाभावत्वशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात् शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य जन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसंगतमिति प्रतिभाति। तथापि परमते शरीरजन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपगम्यते। शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनंगीकारात्। समनियतभावयोश्च भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठं कृतिजन्यत्वाभावत्वम्। किं च कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तन्मतेऽप्रसिद्ध्या न तस्य हेतुतासंभव इति यवन्ति शरीरजन्यत्वानि तावत्प्रतियोगिकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या। तथा च तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्ता। तन्मते शरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थस्यानभ्युपगमेन तादृशाभावे जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव तैरभ्युपगमसंभवादिति दूषणं सारम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति कुलालकृतिसत्त्वे घटसत्त्वं तदभावे तदभाव इत्यन्वय व्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। कुलालादिकृतित्वेनैवेति। यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावनियमादिति भावः। एतादृशकार्यकारणभावे कृतित्वावच्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपे। मानाभाव इति। अन्यथा घटत्वदंडत्वादिनाअन्वयव्यतिरेक ग्रहादेव द्रव्यत्वसमवेतद्रव्यत्वाभ्यामेककार्यकारणभावकल्पनस्यैव युक्ततया घटादिकं प्रति दंडत्वादिनाकारणताविलयप्रसगात्। न चोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यांविशिष्यहेतुतासिद्धावपि कृतिसत्वे कार्यसत्वं कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारणभावोऽवर्ज्य इति वाच्यम्। सृष्टिकाले कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य च काप्यनिश्चयेन प्रलये चास्मदादीनामभावेन तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवासिद्धेः।

यथोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च । नचैतादृशन्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यं, कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यतावच्छेदकं तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया सर्गाद्यकालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने

यद्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावग्रह इत्यौत्सर्गिको नियमः इत्यभिप्रेत्याह । एकहेतुत्वकल्पनस्यैवेति । प्रकृते घटत्वपटत्वकुलालकृतित्वतंतुवायकृतित्वाद्यवच्छिन्नानन्तकार्यकारणभावे गौरवनिश्चयरूपबाधकसत्वात् कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः ननु तंतुवायकृतिसत्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वकुलालकृतित्वादिना विशेषकार्य्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहैः कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावांतरकल्पनं निर्युक्तिकं सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेपि तादृशगौरवस्यांगीकरणीयत्वादित्यतस्तत्साधकं हेत्वंतरमाह । यद्विशेषयोरिति । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः । मीमांसकमते चक्षुषं प्रति रूपं स्पार्शनं प्रति स्पर्शः कारणं बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसामान्ये न रूपं न वा स्पर्शः कारणं प्रभावाय्वोः प्रत्यक्षे व्यभिचारात् नापि गुणः कारणमतिप्रसंगात् नापि रूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात् विनिगमनाविरहेण गुरुतरकारणताद्वयप्रसंगाच्चेत्येतो न्याये असति बाधक इत्युक्तम् । आवश्यकत्वाच्चेति । प्रयोजनाभावेपि नियमबलेन तत्सिद्धिरिति भावः । लाघवादिति । तथाचोक्तन्ययो लाघवमूलकत्वान्न निष्प्रमाणक इति भावः । न च कृतित्वस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादिति भावः । अत एव तादृशनियमे मानाभाव इति वादिनां केषांचिन्मतमुत्थापयन्ति । केचित्त्विति । मास्त्विति । उक्त नियमे मानाभावेन तादृशकार्यकारणभावानंगीकारेऽपि लाघवादेव कृत्यभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वसम्भवादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु परैः सर्गादेरेवानंगीकारेण तत्कालीनघटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरेव । वस्तुतस्तु खण्डघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेन तादृशकुलालत्वस्येश्वरेपि स्वीकारसम्भवादत एव नमः कु-

जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । दीधितिकृतस्तु कार्यत्वाव-च्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावे ऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्डघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वेवंरीत्या घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादङ्कुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्य-शरीरमपि सिद्ध्येदिति चेन्न । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात्तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् । आ-चार्यमतानुयायिनस्तु अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं अस्तु च तदनुरोधेनेश्व-रस्य नित्यं शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्याङ्गीकाराच्छ-

---

लालेभ्य इति श्रुतिरपि सङ्गच्छते इति तु युक्तमुत्पश्यामः । वर्णयन्ति चैवमेव दीधितिकृतोपि तदेवाह । दीधितिकृतस्त्विति । नित्यशरीरमपीति ॥ चेष्टावद-न्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वस्य नित्येष्वसंभवात् अवयविमात्रस्य क्षमते विनाशि-त्वात् नात्रेष्टापत्तिः संभवतीति भावः ॥ चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति । न-न्वगृहीतव्यभिचारकलघुभूतव्याप्यधर्मान्तरसत्त्वे व्यापकरूपेण न कारणत्व-मन्यथासिद्धेः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रवृत्तित्वादिरूपव्याप्यधर्मसत्त्वेकृति-त्वेनापिकारणत्वंनस्यादतउक्तमगृहीतेति । कार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिजन्यज्ञान-त्वरूपव्याप्यधर्मसत्वेकृतित्वेनापि कारणतानस्यादतउक्तंलघ्विति । अ-न्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणत्वापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वेनैव कारणतांगीकरणीयेत्यस्वरसादाचार्या-नुयायिनां मतमुत्थापयति । आचार्येति । वैजात्यांगीकारादिति । तथा च परमाणुक्रियारूपचेष्टाबलादेव द्व्यणुकादिरूपतत्तत्कार्योत्पत्तिसम्भवेन तद-नुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः । ननु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टावदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं पर-माणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारसम्भवः द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्यवयवित्वमेव हि अन्त्यावयवित्वं तच्च परमाणौ न सम्भवति परमाणोर्द्व्यणुकारम्भकत्वादव-यवित्वाभावाच्च चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्षणत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याशङ्कायामाह । शरीरलक्षण इति । शरीरत्वानुपपत्तिरिति । तथा च हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः । यद्वा शरीरलक्षणेऽन्त्या-वयवित्वस्थाने द्रव्यारम्भकावयविभिन्नत्वमेवोपादेयं तथा च हस्तादौ न शरी-रव्यवहारापत्तिस्तस्य शरीररूपद्रव्यारंभकत्वात्, न वा परमाणूनां शरीरत्वानु-

रीरलक्षणेन्त्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च न परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः न च नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यं तच्छरीरस्य महत्त्वे ऽभग्नस्य तस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणान्तर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति । यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च नचाङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसन्देहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपाधित्वनिश्चय इति वा-

---

पपत्तिस्तेषामवयवित्वाभावादिति तु परमार्थः । अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात्, तद्वत्प्रकृतेपीति भावः । दूरस्थकार्येति । ईश्वरस्याणुरूपैकशरीरांगीकारे तच्चेष्टया युगपज्ज्ञानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसम्भवाद्देशान्तरस्थचेष्टया देशस्थावयवेषु क्रियोत्पत्तेरसम्भवादिति भावः । स्थापनानुमान इति । जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमानइत्यर्थः । अङ्कुरादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वादित्यनुमानस्यापि पूर्वमुक्तत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं स्थापनपदम् । स्वव्यवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थः । साधनाव्यापकत्वाच्चेति । इदं च स्वमतानुसारेण आचार्यानुयायिनां मते त्वंकुरादेरपि परमाणुरूपेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मन्तव्यम् । सन्दिग्धोपाधित्वस्येति । उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव सम्भवति उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसन्देह आवश्यकः व्याप्यसन्देहेन व्यापकसन्देहस्यानुभवसिद्धत्वात् । व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः । ननूपाधिसन्देहाहितो व्यभिचारसन्देहः पक्षान्तार्भावेनैवांगीकरणीयः घटादौ साध्यनिश्चयेन साध्यसन्देहासम्भवादतः । क्षित्यंकुरान्तर्भावेनैव व्यभिरसन्देहो वाच्यः स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेन व्यभिचारसन्देहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात, अन्यथा ऽनुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यन्देहसंभवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् तस्मत्साध्याभावांशे निश्चयात्मकं वृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणं व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमित्याख्येयम्, प्रकृते च तादृशव्यभिचारसंदेहासंभवात्कथं सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतेत्याशंकते न चेति । पक्षतत्समयोरिति । पक्ष उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः, तत्समस्तु तद्भिन्नत्वे सति साध्यसन्देहाक्रान्तः । प्रतिबन्धकत्वादिति । न चैवमुक्तरीत्याऽनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो

र्ता भुवनस्य गोप्ता इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेयाः ॥ १ ॥

च्यं, तथापि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् नचोपाधिसन्देहाहितो व्यभिचारसन्देहः पक्षीय व्यभिचारसन्देह एव स च न प्रतिबन्धक इति वाच्यं पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् अत एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सन्दिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छतइति । तन्न । कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति । एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयाद्वेदोपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह । द्यावाभूमी जनयन्निति । इत्यादय इति । आदिना ईश्वरमुपासीत यः सर्वज्ञस्स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः सोऽकामयतेत्यादीनां परिग्रहः । कार्यानुमानं चोपलक्षणम् । सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् । गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धक प्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् । ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् । घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककल्पितव्यवहारवत् । वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् । वेदः असंसारिपुरुषप्रणीतः वेदत्वात् । वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् । द्व्यणुकपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराण्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसा-

---

न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसन्देहस्याप्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थे ग्रन्थकृतां सम्मतिमाह । अत एवेति । अनुकूतर्कस्य सत्वेनेति । अनुकूलतर्काभावविशिष्टव्यभिचारसन्देहस्यैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । निश्चयादिति । उपाधित्वसन्देहासम्भवादिति शेषः । नन्वनुमानेनैवेश्वरसाधने तत्प्रतिपादकोपनिषद्भागस्याध्ययनवैफल्यमित्याशङ्कामपनेतुं वेदस्यापि प्रमाणतासाधकं मूले द्यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति । एवमिति । यः सर्वज्ञ इति । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवत्वं जीवानामपीत्यतः सर्वविदिविशेषरूपेणापि सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । तपश्चान्द्रायणादिवत्पापक्षयसाधनमित्यर्थः । कार्यानुमानमिति । कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनत्यादि कारिकायामपि कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्र च ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमनास्य कृत्यनुमानद्वारा ई-

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विभजते । द्रव्यमिति । अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथगुपन्यासो न कृतः ।

धकानि बोध्यानीति । तदुक्तम् । कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इति । आयोजनं कर्म । पद्यते गम्यते अनेनेति पदं व्यवहार इति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

मूले शिष्यावधानाय । प्रतिजानीते द्रव्यं गुण इति । निरूप्यंते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति भूषणकारमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तं । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । अभावोऽधिकरणात्मक इति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तं, युक्तिश्चाग्रे वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकतयैव सप्तसङ्ख्या लब्धा तथापि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह । कीर्तिता इति । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न स-

श्वरसाधकत्वं घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं तु साक्षादीश्वरसाधकमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

प्रतिजानीत इति ॥ स्वकर्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञा । द्रव्यंगुण इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूपणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्यसङ्गतमतः शेषं पूरयति । निरूप्यंत इतीति । न्यूनाधिकसङ्ख्येति । तद्व्यवच्छेदार्थमेव

एते च पदार्थाः वैशेषिकनये प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमा-

---

न्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः । नन्वितरेषु ग्रन्थेषु षड्भावपदार्थाः सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं तथैवात्र कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याह । मुक्तावल्यां सप्तमस्येति । अत्र समवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं तदभावोऽभावत्वमिति । प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं । तेन प्राप्तत्वेन । पृथगुपन्यास इति । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वन्ये पदार्थाः कथं न सन्ति न्यायग्रन्थे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य नैयायिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अन्तर्भूतत्वादित्याह । एते चेति । उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह । प्रतिपातिदं चेति । एवमेवेति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवान्तर्भावादिति प्रतिपादितमित्यर्थः । कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं, प्रमाणस्येन्द्रियादेः द्रव्ये, व्याप्तिज्ञानदेर्गुणे,

---

विभागकरणादिति भावः । कुतो न निरूपितमिति । पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च, द्रव्यादयः षड्भावाः, सप्तमस्त्वभाव इति रीत्या कुतो न निरूपितमित्यर्थः । मूले सप्तमस्येति । यद्यपि सप्तमस्याऽभावत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव नह्येकस्य ब्राह्मणत्वे प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामब्राह्मणत्वं प्रतिपादितं भवति तथाप्येतस्य विभागवाक्यतया परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्मकथनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं विभाजकमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वात्परिशेषाद्भावत्वं प्राप्तमिति भावः । समवायेति । यद्यपि समवाये समवायघटितसामानाधिकरण्येन न सत्तावत्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य वृत्तेस्तथापि समवायत्वस्य संसर्गतानवच्छेदकत्वेपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वसम्बन्धत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वक्षतिरिति मन्तव्यम् । अर्थात्प्राप्तमिति । अनुमानात्प्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्वादित्येव रूपम् । न च द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमानाधिकरणव्याप्यधर्मरूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिकरण्ये तेषां विभाज-

प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये, अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्य-गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्तेर्गुणे, दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञान-स्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमि-ति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं चरमप्राणश-रीरसंयोगध्वंसो मरणं आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणान-न्तरं तादृशसंयोगरूपस्य तस्य गुणे, सुखदुःख संवेदनस्वरूपस्य मुख्य-फलस्य गुणे, गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे अन्तर्भावः । अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःख-निवृत्तिः, दुःखानि शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः, तत्र दुःखत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसम्बन्धितया गौणं दुःखत्वं, स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञानेन दुःखसम्बन्धित्वमव्याहत-मेव । नचैकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनः श्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं यद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात् । एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःख रूपतया व्या-पारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति । दुःखनिवृत्तावात्यन्ति-

कत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । चरमेति । प्राणशरीरसंयोगे चरमत्वञ्च स्वस-जातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावानधिकरणत्वम्, एवमाद्यत्वमपि तथावि-धप्राणसंयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति बोध्यम । गौणमिति । लाक्षणिकमि-त्यर्थः । दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वं, दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः । ननु दुःखसंबन्धित्वाद्दुःखत्वं सुखे न संभवति तस्य दुःखासंबन्धित्वा-त् न च सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात्तत्वमक्षतमिति वाच्यम् तथा-सत्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधिरणत्वेन दुःखत्वापतेः न च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबन्धो नोक्तनिवृत्तौ अस्मदादिसुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तदक्षतमेवेति वाच्यम् तथा-पि स्वर्गीयसुखे यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिश्रुतिविरोधेन तथात्वस्य स्वीकर्तुम-शक्यतया तस्य दुःखत्वं न संभवत्येवेत्याशंकामपनेतुमाह स्वर्गादिसुखस्येति । (तथा च यन्न दुःखेनेत्यादिश्रुतौ दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखप-रमिति न विरोध इति भावः) व्यापारनाशेनेति । मनःक्रियया मनःसंयोगरूप-व्यापारनाशेनेत्यर्थः । यद्यपि भाव्यमुक्तिदशायामपि मनःसंयोगांतरं वर्ततएव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधन-

कत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् । नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता तस्येपि चेत्, इत्थं, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः वासनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात्, तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः, तदनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसम्बन्धरूपजन्माभावः, भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः, तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथा च सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति, अस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये तदनन्तराभावाद्व्यवहितपूर्वाभावात्, तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः, एकविंशतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदन्ति । नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्त्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव

त्वेन तथात्वान्मुक्तौ च शरीराभावादिति भावः । स्वसमानाधिकरणेति । शुकादिमुक्ताव्याप्तिवारणाय दुःखे स्वसामानाधिकरण्यनिवेशः । इदानींतनास्मादादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायासमानकालीनत्वांतनिवेशः । नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणमात्रेणैव नाशसम्भवान्मुक्त्यर्थं तत्वज्ञानापेक्षा न स्यादित्याशङ्कते। नन्वित्यादिना । सूत्रार्थमाह । अस्यार्थइति । नन्वनन्तरपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात् दुखजन्मेत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशङ्कानिरासायान्तरपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकतामाह । अव्यवहितपूर्वाभावादिति । वदन्तीत्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु विशेष्याप्रयोजकस्यापि विशेषणांशे प्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे धूमो वह्निप्रयोजक इति वह्निनिमित्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव । स्वोत्तरवर्त्तिगुणानामिति । उत्पत्तिसम्बन्धेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः । तेन स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेऽपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः । न वा द्वितीयक्षणोत्पन्नघटादिसंयोगेनैवापेक्षाबुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वासंभवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षणएव द्वित्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः । न च

दुःखध्वंसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं दुरितस्य च योग्यगुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवर्तिगुणा-

---

प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात् तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात्, नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात् । द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्तिः । न च विशेषगुणत्वेन कारणत्वेपि द्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिना ऽपेक्षाबुद्धिनाशे तृतीयक्षणे द्वित्वनाशापत्त्या द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तितावदवस्थ्यमिति वाच्यम् । द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्यनङ्गीकारात् । विशेषगुणं प्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वकारणापेक्षबुद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकतामङ्गीकृत्यैव द्वितीयक्षणे तदनङ्गीकारसम्भवादिति ध्येयम् । न चैवमपि सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रागत्या स्वोत्तरवर्तित्वविशिष्टस्य स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र स्वोत्तरवृत्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणे स्थायित्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्रकृते स्वोत्तरवर्तित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमेव । तथा च समवायेन नाशकत्वाभ्युपगमेपि प्रतिबन्धकत्वाकल्पने क्षत्यभावेन लाघवात् । दुरितपरतयेति । तथा च पापध्वंस एव मुक्तिर्न दुःखध्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु पापस्याप्यात्मविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव तन्नाशसम्भवात्कथं पापध्वंसस्यापि तत्वज्ञानसाध्यतेत्याशङ्कामपनेतुं नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेश्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यतां वारयति । दुरितस्य चेति । न च पापस्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिसंभवेन नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति पापस्य प्रायश्चित्तनाश्यताबोधकश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः । न चैवं पापस्य प्रायश्चित्तेनापि नाश्यतया कथं मुक्तिं प्रति तत्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसे व्यभिचारादिति वाच्यम् । तादृशव्यभिचारवारणायैव स्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यंतिकत्वस्य कार्यतावच्छेककोटौप्रवेशितत्वात् । न चैवं पापध्वंसे न तत्वज्ञानस्य प्रयोजकता किन्तु तद्विशेषणीभूतस्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्व एवेति प्राचीनमतादविशेष इति वाच्यम् । ध्वंसव्यक्तीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चितजन्यपापध्वंसव्यक्तौ तत्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपि तत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौ तत्वज्ञानजन्यत्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यप्येवं सति तत्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपि तत्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौ तज्जन्यत्वसंभवेन प्राचीनमतेपि न दोषस्तथाप्येतदस्वरसेनैवाहुरित्युक्तम् । तथा च दुःखध्वंसस्य मुक्तित्वेप्युक्तरीत्याऽनुपपत्त्यभावात् दुःखपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितो ग्रन्थकृतेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

नाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः । तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे, संशयस्य गुणे, साध्यतया इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु, साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं द्रव्यादिषु, तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु, शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे, व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे, निर्णयस्य गुणे, तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणे, विजिगीषु कथारूपजल्पस्य गुणे, स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डायाः गुणे, अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु, अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे, असदुत्तररूपजातेर्गुणे, पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः । निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च ।(अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ।) तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे, परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानु-

---

अथ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाश्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्वज्ञानसाध्यत्वांगीकारः संभवत्येव दुःखध्वंसस्य तत्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात् तत्वज्ञानांत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नाश्यत्वस्येव तत्वज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरितव्यक्तीनां भोगनाश्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात् श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् । किं च कर्ममात्रनाशस्यैव तत्वज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिबोधिततया स्वसमानाधिकरणापुण्यासमानकालीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः ।न चेष्टापत्तिः, सुखदुःखाभावतज्जनकाभावानात्मकत्वेनापुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥ परित्यागरूपेति । पक्षादेः परित्यागः पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याभावरूपतेति भावः । प्रतिज्ञातार्थेति । सा-

क्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादेः परेण, दूषणे कृते तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे, परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथनरूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे, प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे ,अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे, अवाचकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे, अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्यापार्थकस्य गुणे, समयनिबन्धनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे, यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे, अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्य गुणे, पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे, परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभाषणस्याभावे, परिषदा विज्ञातार्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे, उत्तरार्हं परोक्तं बुद्ध्वाऽप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे, असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे, स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया गुणे, निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे, निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे, कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्यापसिद्धान्तस्याभावे, हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानां द्रव्यादिष्वन्त-

---

ष्येत्यर्थः । साध्यापलापेति । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरेवेति भावः । अवाचकेति । हुंफडादीत्यर्थः । अवाचकवाक्येति । अत्र वाचकत्वं शक्त्या बोधजनकत्वमेव । न तु शक्तिः । वाक्ये तदभावात् । तादृशं वाक्यं भूस्तनं हिमभेषजवदित्यादिकमप्रसिद्धार्थकपदघटितम् । अपार्थकस्येति । पर्वतो वन्हिरधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः । असंभवत्कालांतरेति। सुतदारादिपरिरक्षणरूपेत्यर्थः । कथाविच्छेदः ! शब्दोच्चारणाभावः।सिद्धांतस्य । तार्किकादिमतसिद्धार्थस्य स्वीकृतस्य स्वेन साधनीयतयांगीकृतस्य । प्रच्यवः ।अनुपपादनम्। एवं च तस्याभावरूपतेति भावः । आर्षत्वमाशंक्येति । तथा च भाष्यकारस्य महर्षित्वेन तेजस्विनां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथेति वचनादनुपपन्नार्थप्रतिपादनं न दोषायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानींतननरस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्ता-

नचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितम् ॥ * ॥ ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि, मण्यादिसमवहितेन वन्हिना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु ज-

---

भाव इति । भाष्यस्यार्षत्वमाशङ्क्य मणिकृतां संमतिमाह । अत एवेति ॥ * ॥ मण्यादिसमवधाने सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपा प्रतिबन्धकता वाच्या सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहति मण्यादिप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः षड्भावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्याभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते । नन्विति । अतिरिक्तेति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति, तथाहीत्यादिना । मण्यादीत्यादिना मन्त्रौषध्यादिपरिग्रहः । समवहितेन समीपवर्तिना । ननु वह्निरूपकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः समवहितेन वह्निनेति । दाहो रूपान्तरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्वा । मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति । तच्छून्येनेति ।

वलीकारेणाभिहितेति भावः ॥ * ॥ षड्भावेष्विति । शक्तेः द्रव्ये नान्तर्भावः । स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टये, उत्पादविनाशशालित्वादाकाशादिपंचकेप्यनंतर्भावात् । नापि गुणकर्मणोः कपालादिरूपे घटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्त्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः । अतिरिक्तत्वमिति । सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । न च तस्या अभावांतर्भावसंभवात्कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । नञुल्लिखितप्रत्ययाविषयत्वेन सप्रतियोगिकत्वाननुभवेन च तस्या अभावेप्यनंतर्भावादिति भावः । वस्तुतस्तु षड्भावेष्विति पाठः प्रासादिकः तावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वासिद्धेः हेत्वंतरपूरणे च गौरवापत्त्या क्लृप्तपदार्थेष्वित्येव वक्तुमुचितत्वात् यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु शक्तेर्नांतर्भावस्तथैव नित्यात्यंतान्योन्याभावयोः विनाशित्वेन ध्वंसे उत्पन्नत्वेन प्रागभावेऽप्यनंतर्भावसंभवाच्चेति ध्येयम् । रूपपरावृत्तिर्वेति । रूपनाशो वेत्यर्थः । लाघवमेवोत्तरकल्पानुसरणे बीजम् । ननु मूले तच्छून्येन तु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिबन्धकत्वा-

न्यते तत्र मण्यादिना वन्हौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यते इति कल्प्यते

मणिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह । तत्रेति । पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः । दाहानुकूलेति । अत्र चानुकूलत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः । नाश्यत इत्यस्य कल्प्यते इत्यनेनान्वयः । तथा च वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति भावः । ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यतआह । उत्तेजकेनेति । मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे । न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनान्न मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् विलक्षणशक्तिमत्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् । नन्वेवं शक्तिशिद्धावपि तस्या

साधकत्वात् अतस्तस्या मण्यतिरिक्तप्रतिबन्धकताखंडकत्वेन सार्थकतां व्यवस्थापयति । मण्याद्यतिरिक्तेति । गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथा च गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वे मणिशून्यदशायामपि वह्निना दाहो न स्यात्प्रतिबन्धकसत्वादतो मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्येति । मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः । कारणतावच्छेदकत्वेपीति । वन्हित्वेन वन्हेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवन्हित्वेनैव कारणत्वौचित्यात् शक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः । वस्तुतो मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूलां शक्तिं कल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्यांगीकाराद्दंडचक्रादिभेदेनापि न कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मंतव्यम् । वाकारार्थइति । उत्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासंभवादिति भावः । न मणिसमवधानकाल इति । मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवारणसंभवान्नानंतशक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः । अभिमानादिति । वस्तुतस्त्वनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसानां कल्पनामपेक्ष्य मण्यभावत्वेन कारणत्वांतरकल्पनमेवोचितं

एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः, तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येपि सत्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथाश्व-

---

अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्तपदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वात् तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः। गुणादिवृत्तित्वात्। अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च सामान्याद्यन्यतमरूपा । उत्पत्तिमत्वे सति विनाशित्वादिति ॥ एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतामवस्थापयति । एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति । क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणीयः । तत्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति । तद्धीति । तत्सादृश्यम्, हि हेतौ । सामान्येऽपीति । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः । तेन सामान्यत्वे न व्यभिचारः व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणान्न

कल्प्यस्यैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति । क्लृप्तपदार्थानंतर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानंतभूतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात् । नापि नाप्यभावइत्यनेनोक्तस्याभावानन्तर्भूतत्वस्य भावपदार्थे व्यभिचारादतो हेत्वन्तरं पूरयति । षड्भावेति । तत्रेति । उक्तहेतावित्यर्थः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य च सत्यन्ते ऽन्वयः । हि हेताविति । हिशब्दो हेतुवाचक इत्यर्थः। सप्तम्या वाचकत्वार्थकत्वात् । तथा च हेतोरभेदेन षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः। न चैवं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकाङ्क्षोदयाद्धेतुत्वनिरूपकान्वयानुक्त्या न्यूनत्वमिति वाच्यम्।हेत्वन्वयिन उक्तहेतावित्यस्याध्याहारेणोक्तहेत्वभिन्नषड्भावांतर्भूतत्वविशिष्टाभावन्तर्भूतत्वाभावाश्रयस्सादृश्यमिति बोधे तात्पर्यात् अत्र च भावांतर्भूतत्वाभावान्तर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकस्य भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मंतव्यम । इदं चापातत: । मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वंतरं पूरयित्वा तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्धीत्यादिग्रंथव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ध्येयम । सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति । सामान्यपीत्यपिना सामान्येतरस्य समुच्चितत्वादयमर्थो लभ्यतइति भावः । तेनेति । सामान्येतरवृत्तित्वोपपादनेनेत्यर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं तच्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतया अभावस्वरूपमेवेति कथं व्यभिचारः, न च विनिगमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासम्भवेन तस्य

प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः । भावत्वे च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्वान्न व्यभिचार इति । यथेति । यदि सादृश्यं द्रव्यादावन्त-

---

र्वानेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य सामान्यात्मकतया भवति व्यभिचार इति वाच्यम्, एवमप्यभेदे आधाराधेयभावानुपगमेन सामान्ये वृत्तित्वासत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः, न च सामान्यत्वं सामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम्, तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया सामान्यसम्बन्धित्वात् सामान्येतरात्मवृतित्वाच्च सत्यंतोपादानेपि व्यभिचारतादवस्थ्यात् व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यंतसार्थक्यमालाय वृत्तित्वस्थाने सम्बन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च, तस्मात् सामान्यनिरूपितायाः सम्बंधांतरावच्छिन्नवृत्तितायाः अप्रसिद्ध्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुर्वाच्यः सामान्यत्वे च न तादृशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट एव, युक्तं चैतत् सादृश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापि स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य प्रकारत्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्वरूपतावादिनाऽपि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारतांगीकरणीया अनुभवे विवादासम्भवात् एकाकारप्रतीतेर्नानासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च । अत एव ग्रन्थकृतापि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म इत्यनुक्त्वा तद्गतभूयोधर्मवत्वपर्यन्तमनुसृतं तथा च सादृश्ये स्वरूपासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धं सामान्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमंगीकरणीयमिति न व्यभिचार इति चेन्न । सामान्यं सामान्यत्ववदिति प्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाहनेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमवश्यमंगीकरणीयं अभावाधिकरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथास्वीकारात् अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः । सर्वं प्रमेयत्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयताया विषयस्वरूपत्वेन सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसम्बन्धेन सामान्यतदितरवृतित्वसत्वाद्व्यभिचारस्यावश्यकत्वादिति भावः । नन्वन्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्वरूपभावत्वे हेतुसत्वाद्व्यभिचार इत्याशंकां निराकुरुते । भावत्वे चेति । न चैवमपि घटघटत्वगतद्वित्वे व्यभिचारो दुर्वारस्तस्य संख्यारूपत्वसंभवेपि द्वित्ववत्ताबुद्ध्युपपत्तये ऽपेक्षाबुद्धिरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषणत्वोपगमात् । व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमत्वमिति न किंचिदनुपपन्नम् । वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं. अपिकारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ

त्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः । नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न । मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं कल्प्यते अने-

---

भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । अभावेऽन्तर्भावमाशङ्क्य निराचष्टे । नापीति । यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः प्राभाकरस्य मते ऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न सम्भवति तथापि परमतमभ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः । सत्त्वेन भावत्वेन, प्रतीयमानत्वात् प्रमीयमानत्वात् ॥ मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति । मण्याद्यभावेति । अतिरिक्तशक्तिकल्पनां पूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवाद्दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुता-

---

चंद्रसादृश्यप्रतीतिर्न स्यादित्याशंकानिरासाय स्वरूपसतस्सामान्येतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव । ननु हेतुतावच्छेदकत्वेपि मूलकृतां तात्पर्यम् । न चैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधेनानेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमेव विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमाविषयत्वं तथा च प्रमेयत्वस्य विषयतारूपस्य प्रतिविषयं भिन्नत्वेन कस्यापि विषयतायां सामन्यतदितरोभयवृत्तित्वासम्भवेन प्रमेयत्वेपि व्यभिचारासम्भवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव परं तु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं एवं च द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षाबुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति तत्रापि न व्यभिचार इति । सामान्याभिन्नत्वं वा हेतोर्विशेषणम् । सादृश्ये सामान्यभेदस्य अभाववृत्तित्वेनसाधनसम्भवादिति एतल्लाभायैव अपिपदमपि सार्थकम् इति युक्तमुत्पश्यामः । ननु भावत्वेन प्रतीयमानत्वं भ्रान्तपुरुषस्याभावे ऽप्यक्षतं तत्र भावानन्तर्भूतत्वाभावादयं हेतुर्व्यभिचारीत्याशंकानिरासाय तदर्थमाह । प्रमीयमाणत्वादिति । यदा कदा चिदिति । मणिसत्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मण्यभावसामानाधिकण्यरूपवैशिष्ट्यवतो वह्नेर्दाहापत्तिरिति भावः ।

नैव सामञ्जस्ये ऽनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचि-
त्यात् । नचोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेपि कथं दाह इति

कल्पनमुचितमिति भावः । दाहादिकमिति । आदिपदेन वह्नेः सङ्ग्रहः
मणिसत्वे वह्नेरप्यनुत्पत्तेः । तथा च मणिरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न दाहव-
ह्नी इति भावः । ननु यदा कदा चिन्मण्यभावविशिष्टाद्वह्नेर्दाहापत्तिः
कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात् म-
ण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा कारणतावच्छेदकमि-
त्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावद्व-
यापत्तिश्चेत्यत आह । मण्यभावादेरिति । तथा च प्रतिबन्धकत्वं न का-
र्यानुकूलधर्मविघटकत्वं बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः किं तु

ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं तदधिकरणे
मण्यभावासत्वदशायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मण्यभावविशिष्टवह्न्यधि-
करणत्वाभावान्न दाहापत्तिरित्यत आह । कारणतावच्छेदकावलीढेति । कारणता-
वच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषणज्ञानस्य विषयितासम्बन्धेन विशेषण-
विशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे गतानागतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने
व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु विषयितासम्बन्धेन विशेषणस्य न कारणता-
वच्छेदकत्वमपि तु विशेषणनिरूपितविषयताया एव, विषयता च ज्ञानसमान-
कालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेपि न क्षतिरित्यस्व-
रसादाह । मण्याद्यभावेति । गुरुभूतेति वह्नित्वेन मण्यभावत्वेन कारणत्वांगी-
कारेपि कारणताद्वयमेव किं तु लघुधर्मावच्छिन्नं मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिना
कारणत्वे तु गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेति भावः । नन्वेवं मणेः प्रतिबन्ध-
कत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वान्मणेर्मण्यभावनाशादित्यत
आह । तथा चेति । बाधज्ञानस्येति । यत्र परामर्शनाशानंतरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाध-
निश्चयनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः
तथा च बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः स च न सम्भवति
तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधद्वितीयक्षणे ऽनुमित्याप
त्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शसत्वादिति भावः । न त्वतिरिक्तेति । अति-
रिक्तसत्त्वंगीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियो-

कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्वइति भावः । ननु प्रतिबन्धकत्वस्येदृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगिनि वन्ह्यभावे ऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न । तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्ना या कारणता तदाश्रयीभूतो योभावाभिन्नाऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः परास्ता । विषयस्य तदात्म्यसम्बन्धेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वात् । ननु वह्निमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुता युक्ता लाघवादित्यत आह । अनेनैवेति । दा-

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

गित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसंभवादिति भावः । वन्ह्यभावेति । कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात् कारणसत्वे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वान्नेष्टापत्तिसंभव इति भावः । घटादौ चेति । तथा च स्वस्य स्वोत्पत्तौ प्रतितिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीष्टापत्तिः । भावभिन्नोऽत्यंताभावइति । वह्न्यभावाभावं वन्हिस्वरूपमादायं वन्ह्यभावे प्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय भावभिन्न इति, प्रागभावमादाय स्वस्मिन् स्वप्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय अत्यंताभाव इति । यद्यप्यत्यंताभावत्वं नित्यत्वे सति संसर्गाभावत्वं तच्च न वन्ह्यादौ भावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैव तत्रासत्वात् तथापि प्रकृते अत्यंताभावत्वं नाभावत्वघटितं किं तु अन्योन्याभावभिन्नत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्रतियोगिकत्वमतो न भावभिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अत एव यत्र अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तमी तत्र नञा अत्यंताभावो बोध्यत इति नियमोप्युपपद्यते अन्यथा भूतले घटो नास्तीत्यादौ न स्यादेव नञा अत्यंताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम् । परास्तेति । न चोक्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वमेव कारणताविशेषणमस्तु तथा च भावानां दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन अकारणत्वाद्भावभिन्न इत्यपि नोपादेयमिति वाच्यम् । चक्षुस्संयुक्तविशेषणतादिना भावानामपि दैशिकविशेषणतया कारणत्वेन तदावश्यकत्वात् । इदमिहेति प्रतीतिनियामकविशेषणतारूपस्य तस्यालघुत्वाच्चेति ध्येयम् । तस्याननुगतत्वादिति । मणिमंत्रमहौषध्यादिषु उत्तेजकत्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात् । पृथिवीत्वादिना सांकर्येण तस्या जातित्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न संभवति उत्तेजकस्याननुगतस्याभावादित्यत आह । तदभावकूटेति । उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मंत्ररूपोत्तेजकदशायामपि मन्त्रस्य गगनविशिष्टत्वेन वन्ह्यधिकर-
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

हादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । सामञ्जस्ये मणिसमव-
धानदशायां दाहवारणे । प्रागभावे मानाभावादाह । ध्वंसेति । इदमुपल-
क्षणं प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्य-
कारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम् । उत्तेजकाभावेति । तथा च
केवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः किं तु उत्तेजकाभावविशिष्टः, तदभावश्च उ-
त्तेजकसमवधानकालेपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति भावः । अथ मण्या-
दिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति चेन्न । तस्याननुगतत्वात्त-
दभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चानुगतत्वात् । अत्रेदं बोध्यं, अभावीयवि-
शेषणतासम्बन्धेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतर-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकर-
ण्यरूपं तद्वैशिष्ट्यं तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्व-
मिति । एतेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तत्संयुक्ते-
पि सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । नन्वनुमानमेव शक्तौ प्रमाणम् त-

---

णे देशे ऽभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुत्तेजकभावविशिष्टमणिस-
त्त्वाद्दाहानुत्पादप्रसङ्गः । किं च संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते मणिसत्त्वेपि
किंचिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिश्चेत्याशंकां निराकुरुते ।
अत्रेदं बोध्यमिति । अभावीयविशेषणतेति । दाहस्य रूपध्वंसरूपतया विशे-
षणतयैव तदुत्पत्तेरिति भावः । उद्देश्यता दैशिकविशेषणतान्यतरेति । मंत्रस्य
उद्देश्यतासम्बन्धेनैव वन्ह्यधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः । मण्यादिरू-
पोत्तेजकस्य सत्वेपि किं चिदवच्छेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुपपत्तिरि-
ति दैशिकविशेषणतानिवेशः दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्व-
मिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः । इदं च भावाभावसाधारणदैशिकविशेष-
णतामभ्युपेत्योक्तम् । मण्यादेरिति । आदिना मंत्रादेः परिग्रहः । अत एव स-
म्बन्धकोटौ उद्देश्यताप्रवेशः । संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेशोतूक्तैव
युक्तिः । वह्निद्व्यणुकैकत्वमिति । वह्निद्व्यणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः ।
तेन वह्निद्व्यणुकत्वस्य नानाद्व्यणुकेषु सत्त्वेपि न क्षतिः । ननु महत्त्वविशि-
ष्टवन्हेरेव पक्षत्वात् न सिद्धसाधनमित्यत आह । भर्जनकपालस्थेति । वन्हि-
द्व्यणुकेंधनसंयोगमादायापि महद्वन्हेः पक्षत्वे न सिद्धसाधनमत उक्तं,
मदृष्टवदात्मसंयोगमिति । स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुतया

थाहि, वह्निर्दाहानुकूलादृष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टवदात्मवदिति, वह्निद्व्यणुकैकत्वमादाय भर्जनकपालस्थवह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकूलेति, वह्निद्व्यणुकेन्धनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणायादृष्टेति, वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायातीन्द्रियेतीति चेन्न। विपक्षे बाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात्। केचित्तु वह्निं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण कारणताया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः, न च तृणफूत्कारयोररणिनिर्मन्थनयोर्मणिकिरणयोश्च सम्बन्धस्य जन्यतावच्छेदकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यं, तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्सम्बन्धानामेकशक्तिमत्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुः। तन्न। तत्सम्बन्धसाधारण्यैकजातेरेवाभ्युपगमात्। न च योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं, दोषविशेषेण शक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात्। न च नोदनत्वादिना सङ्करः। तस्यादोषत्वात्। अन्यतमत्वेन कारणतासम्भवाच्च। न चान्यतमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकभेदात्कारणताबाहुल्यमिति वाच्यं, कारणतावच्छेदकानां समनियतानामैक्येन कारणतैक्यसम्भवात्। न च भेदानां स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन तृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणि-

---

तत्सम्बन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वादिति भावः। यद्यप्यत्रात्मनो दृष्टान्तत्वमसङ्गतं तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात् तथापि कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वमताभिप्रायेणैवमुक्तम्। यद्वा। दाहजनकत्वमत्र न दाहकरणत्वं अपि तु दाहप्रयोजकत्वं तच्च कारणतत्कारणसाधारणं स्वरूपसम्बन्धस्वरूपमिति कार्यमात्रकारणकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम्। न्याय्यत्वादिति। एतच्चापाततः। शक्तेः प्रतिबन्धकनाश्यतया तदपसारणजन्यतया चोत्पादविनाशशालित्वेन अनन्तशक्तिकल्पनापत्त्या विपरीतगौरवापत्तेरिति ध्येयम्। दोषविशेषेणेति। अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः। अन्यथा त्वन्मतेऽपि वह्निगतशक्तिप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। तस्यादोषत्वादिति। स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्यस्वाव्यापकत्वत्रितयसम्बन्धेन जातिविशिष्टत्वस्य जातित्वाभावव्याप्यत्वे मानाभावेन सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानाभावादिति भावः। स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासं-

वाच्यं, उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वात् ॥ सा-

निर्मन्थनसम्बन्धभेदविशिष्टमणिकिरणसम्बन्धभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदत्वादिनावच्छेदकत्वं वक्तव्यम् तथा चावच्छेदकतावच्छेदकभेदादव-च्छेदकताभेदस्तद्भेदेन च कारणताभेद इति वाच्यं, स्वरूपसम्बन्धरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकभेदेऽप्यभेदादित्यन्यत्र विस्तरः । परे तु तृणादिसम्बन्धकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्वेन हेतुतामा-

भवेनेति । जातीतरस्य स्वरूपतो भानानंगीकारात् यस्य स्वरूपतो भानं तस्यै-व स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति भावः । स्वरूपसम्बन्धरूपाया इति । तत्कारणव्यक्तिरूपायाः कारणतावच्छेदकभेदेन, भेदासम्भवादिति भावः । अतिरिक्ताया इति । सप्तपदार्थातिरिक्ताया इत्यर्थः । तादृशकारणतया अवच्छेद-कताभेदाद्भेदे नानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिरूपि-तैककारणताया एव कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । व्यापकतारूपका-रणताया एव प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मघटितत्वेन अ-वच्छेदकत्वादिभेदेन भिन्नत्वादिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणम् । भेद-स्य तद्व्यक्तित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि घटादि-कार्यं प्रति तत्तत्कार्यानुकूलैकशक्तिमत्वेन कारणत्वे लाघवं दण्डत्वादिना नाना-कारणत्वकल्पने गौरवं प्रतिबन्धकसमवधानकालीनकारणेषु शक्त्यभावादेव कार्यानुत्पादसंभवे प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाकल्पनेन च महालाघवादिति शक्तिकल्पनमेव ज्यायः न च दण्डचक्रादिषु सर्वत्रैकशक्तिमंगीकृत्य तद्वत्वेन कारत्वे केवलदण्डादपि घटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सत्वादिति वाच्यम् शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेन पर्याप्तिसम्बन्धेन शक्तिमत्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमेन च केवलदण्डसत्वदशायां कारणतावच्छेद-कावच्छिन्नस्याभावात् एतन्मते सामग्रीत्वमपि यद्धर्मावच्छिन्नसमुदाये कारणता-वच्छेदकपर्याप्तिः तत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायत्वमेव । तथापि दण्डत्वादिना घटका-रणत्वाभावे दण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानासंभवेन घटार्थी नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने न प्रवृत्तः स्यादिति दण्डत्वादिना घटकारणत्वमाव-श्यकमिति भावः । सर्वमिदं मनसि निधायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति । यद्य-प्येवमपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणताऽवच्छेदकशक्तिपर्याप्तिज्ञानं तत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारणमित्युक्तौ घटार्थिनो नियमतो दण्ड-त्वाद्यवच्छिन्नोपादाने प्रवृत्तिस्संभवत्येव तथाप्येतदस्वरसेनैव परे त्वित्यादिना शक्तिखण्डने युक्त्यंतराभिधायिनो मतस्य अभिधास्यमानत्वान्नासंगतिरिति

दृश्यमपि न पदार्थान्तरं किं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्, यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादि-

---

दाय विनिगमनाविरहान्न शक्तिसिद्धिरित्याहुः ॥ यदाशङ्कितं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थ इति तदपि निराकरोति । सादृश्यमपीति । तद्भिन्नत्वे सतीति । इदं च सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय । अनुयोगितासम्बन्धविवक्षणे तु न देयमेव । तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति । तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्त्वमित्यर्थः । नन्विदं "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" त्यादावव्याप्तमिति चेन्न । तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वात् । युगभेदविवक्षया भेदसत्वाद्वा । अत एव युगभेदविवक्षायामिहोपमालङ्कारोऽन्यथाऽनन्वयालं-

---

ध्येयम् ॥ अनुयोगितासम्बन्धविवक्षणे इति । तद्गतभूयोधर्मवत्वं तत्सादृश्यमित्यत्र तद्गतधर्मवत्ताया अनुयोगितासम्बन्धेन विवक्षणे इत्यर्थः । न देयमेवेति । तद्गतधर्मरूपसंबंधे तदनुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैव सादृश्यप्रतियोगियोगिन्यतिव्याप्तिवारणसंभवादिति भावः । ननु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेणापि सादृश्यं स्यात् तद्गतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मवत्वसत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते । तत्रासाधारण्येनेति । सकलपदार्थावृत्तित्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः घटभिन्नत्वेन सिंहाकाकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय भूयांस इति । न च चन्द्रगतभूयोधर्मस्य चन्द्रसम्बन्धत्वे किं मानमिति वाच्यम् । नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वसम्बन्धेन घटे नीलस्येव मुखं चन्द्र इति रूपकस्थले स्ववृत्तिभूयोधर्मसम्बन्धेन मुखे चन्द्रस्य प्रकारतावादिमते तत्र तत्सम्बन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयांसो धर्मास्तत्रापि सम्भवन्त्येव गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यं ग्रन्थकृतैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसङ्गतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयार्थकमेव प्रकृते भूयः पदमिति ध्येयम् । नरोयं सिंहसदृश इत्यादौ तु घटभिन्नत्वादिर्न तात्पर्यविषयः । किं तु पराक्रमः । तस्यापि तथात्वे त्विष्टापत्तेः । तस्मादसाधारण्येनेत्यपि न देयम् । यथा घटो वाच्यस्तथा पटोपीति व्यवहाराच्च । नन्विदमिति । तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः । विवक्षितत्वादित्यस्य श्लोके इवाद्यर्थत्वेनेति शेषः । युगभेदविवक्षयेति । युगभेदप्रयुक्ततत्तद्युगविशिष्टग-

ङ्कार इत्युक्तमालङ्कारिकैः। सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा घटसदृशः पट इत्यादौ। क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ। यथा वा चन्द्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादि। अतिरिक्तकल्पने गौरवादिति। नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव, न चातिरिक्तत्वे प-

---

गनभेदविवक्षयेत्यर्थः। भेदसत्त्वाच्चेति। गगने गगनभेदसत्त्वाच्चेत्यर्थः। उक्तार्थे आलङ्कारिकाणां सम्मतिमाह। अत एवेति। युगभेदाविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः। इहेति। गगनं गगनाकारमिति श्लोके इत्यर्थः। उपमालङ्कार इति। सादृश्यस्याबाधितत्वादिति भावः। अन्यथा विशिष्टयोर्भेदानङ्गीकारे। अनन्वयालङ्कार इति। प्रतिपाद्यमानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः। ननु उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कंबुग्रीवादिमत्त्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोस्सादृश्यं न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति। सादृश्यघटकधर्म इति। चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणसत्त्वं सूचयितुमाह। यथेति। आह्लादकत्वादीति। आह्लादः सुखविशेषः। यद्यपि चन्द्रमुखदर्शनजन्ययोस्सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नैकमाह्लादकत्वं कारणतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपधायकत्वसम्बन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः मुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एकजातीयमेव सुखमिति भावः। आदिना वर्तुलत्वतेजस्वित्वादिपरिग्रहः। सादृश्यमिति शेषः। अत एवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः। सप्तपदार्थातिरिक्तेति तदर्थः। सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति। नव्यास्त्विति। अतिरिक्तमेवेति। अन्यथा सदृशइत्याकारकप्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः। प्रतीतेः समानत्वमेकप्रकारकत्वम्। तथा च चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ आह्लादकत्वादेः प्रकारता घटसदृशः पट इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकारतायाः अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते दुरुद्धरः। सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिरिति। यद्यपि मुखे चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्वरूपाखण्डोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्यो रूपांश इव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम्। विभागव्याघात इति। पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भावः। तत्वज्ञानोपयोगीति। आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानं तत्वज्ञानं तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृशज्ञाने च पक्षविधया आत्मज्ञा-

मत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

दार्थविभागव्याघात इति वाच्यम्, तस्य साक्षात्परंपरया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात्, एवमधिकरणत्वमपि, तस्य संयोगादिरूपत्वे बदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे बदरमितिवद्बदरे कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात्, एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः । सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति । यथेति । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यासमाप्तिद्योतकः ॥ २ ॥

नस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मदीनां तत्वज्ञानोपयोगिता । तत्र च तादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन उपयोगित्वं । परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परंपरोपयोगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति परामर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपिसाक्षादुपयोगित्वसंभवः । तथापि भेदानां तत्तद्व्यक्तित्वेनापि परामर्शे भानसंभवेन तत्तद्भेदव्याप्यहेतुमानात्मेति परामर्शस्य द्रव्याद्यविषयकत्वात्परम्परोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्तसादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तथा च सादृश्यादीनामात्माभिन्नपदार्थानां सत्त्वेऽपि आत्मनि तद्भेदो नानुमिति विषय इति तदेदज्ञानं न तत्त्वज्ञानं अतस्तद्भेदज्ञानजनकज्ञानविषयस्यापि सादृश्यादेर्न तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भावः । एवं च तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महर्षिणा विभाजनन्न विभागव्याघात इति भावः । अधिकरणत्वादीनां अतिरिक्ततां साधयति । एवमिति । कुण्डे बदरमिति । इत्थ च आधारत्वं सप्तम्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । आधारत्वस्य च निरूपकतासम्बन्धेन सप्तमीसमभिव्याहृतबदरादिपदार्थेऽन्वयः । तथा च कुंडवृत्त्याधारतानिरूपकं बदरमिति बोधः । इदं प्राचीनमताभिप्रायेण । आधेयत्वं सप्तम्यर्थ इति नवीनमते तु कुंडं बदरवदितिवद्बदरं कुंडवदित्यापत्तिर्द्रष्टव्या । प्रतियोगित्वमपीति । एवं अतिरिक्तपदार्थ इत्यर्थः । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे भूतलादेरपि घटादिप्रतियोगितापत्तिः, घटः प्रतियोगितावानित्याधारताप्रतीत्यनुपपत्तिश्च; प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वे अभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेण घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिश्च अतिरिक्तत्वसाधिकेति भावः । अपिना विषयत्वादिसमुच्चयः ॥ २ ॥

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम-
कालदिग्देहिनो मनः।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं
रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते॥ क्षित्यबिति॥ क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद्वायुः, व्योम आकाशः, कालः समयः, दिगाशा, देही

स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रविहितक्तिन्प्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह । क्षितिः पृथिवीति । अप्शब्दस्य अप्तृन्तृजिस्रादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह । आपो जलानीति । प्रतापस्यापि तेजःशब्दवाच्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति । तेजो वह्निरिति । वह्न्यादिरित्यर्थः । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह । मरुद्वायुरिति । व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगादाह । व्योम आकाश इति । कालशब्दस्यान्तकादिबोधत्वादाह । कालः समय इति । दिक्शब्दस्य दिशअतिसर्जने इति धातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह । दिगाशेति । देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहावयवानामुपस्थितेराह । देही आत्मेति । अथेश्वरस्य

ननु क्षितिः पृथिवीत्यादि व्याख्यानं ग्रंथकृतामसंगतम्, क्षित्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्थकत्वात्, अप्रतिपत्तेरन्यथाप्रतिपत्तेर्वा निरासायैव हि विवरणं कुर्वन्ति सन्तः, न चात्र तयोरेकापि संभवतीत्यतोऽन्यथाप्रतिपत्तिमुपपादयन् तत्सार्थक्यमाह ॥ स्त्रियामित्यादिना ॥ आत्मेतीति । स्वावच्छिन्नभोगवत्त्वसम्बन्धेन देहविशिष्ट एव देहिशब्दार्थः। न तु समवाये न तद्विशिष्ट इति न देहावयवोपस्थितिरिति भावः ॥ अनन्तर्भावादिति ॥ ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशात्तस्य

देहिनां मध्ये ऽनन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति चेन्न । वृद्धा भूतावेशन्यायेने-श्वरस्य शरीरमिच्छन्ति । संसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्ये । अत एव वास्वरसा-दाहात्मेति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मान इति पञ्चैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्व-रात्मन्येवान्तर्भूतत्वात् मनसश्चासमवेतभूतेऽन्तर्भावादित्याहुर्नवीनास्तन्मतं नि-राकर्त्तु सङ्ख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाह । एतानि नव द्रव्याणीति । व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतया सिद्धिः । न च भगवत एव शब्दाश्रयत्वम् । प्र त्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात् । न च जीवानामाश्रयत्वे शब्दवा-नहमिति प्रत्यक्षापत्तिः । अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् । कालादिशोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पटः इत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् ।

द्रव्यत्वाभावनिश्चयादिति भावः । भूतावेशन्यायेनेति । यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरावच्छेदेन भूतस्य न सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगाश्रयता किं तु तदीयशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूतप्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरम् । तथात्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगावच्छेदकं अपि तु तदंतर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयत्नजन्यरावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः । यद्यपि एवमपि उक्तसम्बन्धेनेश्वरस्य देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्नेश्वर-लाभः संभवति तथापि स्ववृत्तिचेष्टानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन देहविशिष्ट एव प्र-कृते देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं ईश्वरस्य श्रुतावपाणिपादत्वा-द्युक्तिर्विरुध्येतेत्यतः कल्पान्तरमाह । अत एवेति । अयं भावः, देहिशब्दस्य उक्तसम्बन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्वरस्य शरीरानंगीकारे ईश्वरस्य द्रव्यम-ध्ये अविभजनात् द्रव्यत्वं न स्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः अपि तु आत्मत्वजात्यवच्छिन्न इतीश्वरस्य द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्य-म् । न चेश्वरस्याशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन सृष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यंगीकारेण इष्टाप-त्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादिशरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीय-भोगावच्छेदकत्वं, तददृष्टजन्यत्वं, तत्कृतिजन्यचेष्टावत्त्वं वा । नाद्यद्वितीयौ । तस्य भोगादृष्टयोरभावात् । नापि तृतीयः । समवायेन चेष्टां प्रति अवच्छेद-कतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेनेश्वरकृतेरवच्छेदकतया व्याप्यसत्त्वात् । कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया एव तन्नांगीकारात् । ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । अयोग्यत्वस्यैवेति । मानसप्र-त्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः । तेन शब्दस्य श्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः । त्रसरे-णूनिति । नवीनमते अवयवधारायास्त्र्यणुकेष्वेव विश्रांतेस्तेषामेवासमवेतत्वा-दिति भावः । विनिगमनाविरह इति । तथा चानेकद्रव्यव्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारा-

आत्मा मनः एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ॥*॥ ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न । कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य वि-

---

मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाय विनिगमनाविरह इत्याशयः । अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति । मूले द्रव्याणीति । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं न तु गुणाश्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् ॥*॥ मुक्तावल्यां किं मानमिति । किं शब्दः प्रश्ने । ननु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह । नहीति । तत्र । द्रव्यत्वजातौ । घृतेति । तथा च घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः । कार्येति । कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न च ध्वंससाधारण्यम् । सत्त्वेन विशेषणीयत्वात् । अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यम् । यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात् । ननु जन्यसत्त्वरूपकार्यत्वाव-

---

पेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचितमिति भावः । ननु द्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपि नानुपपत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसम्भवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधनायासो विफल इत्याशंकामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्थापयति । द्रव्यपदमिति । प्रश्नेइति । जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च मूलस्थकिंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः । उत्तरवाक्येन प्रमाणसामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासंभवादिति भावः । घृतादिष्विति । न च घटादावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्यभावे बीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात् । तथा हि । अनुगताकृतिव्यंग्या हि मनुष्यत्वादिजातिः, नहि नव द्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति, घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदा नैकाकृतिः कठिनत्वद्रवत्वयोरनियतत्वादिति भावः । पामराणामिति । पण्डितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वभानसंभवेपि । पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तम् । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं न प्रमाणमिति भावः । ननु किमिदं द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं न जातिरूपं ध्वंससाधारण्यात्, नाप्युपाधिरूपं अनुगताननतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादि-

च्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः, न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलस्य हेतुतयैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह । संयोगस्येति । अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन द्रव्यकार्यतया परित्यागः । सकलद्रव्यवृत्तिसङ्ख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात् । न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावस्तद्व्यक्तिसमवेतसत्सामान्यं

स्याशंकायां तन्निर्वक्ति । कार्यत्वमिति । न चेति । द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेऽपि प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः । नन्विति । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनंतस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गता स्वीकरणीया, सत्त्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तथाविधसंसर्गता कल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याह । जन्यसत्त्वरूपेति । स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति । स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः । नन्वेवमुक्तकार्यकारणभावविरहेऽप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति सिद्धं नः समीहितमित्यत आह । कार्यत्वस्येति । ननु तर्हि लाघवात्कालिकसम्बन्धेन घटवत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह । कालिकसम्बन्धेनेति । द्रव्यकार्यतया परित्यागः द्रव्यकार्यत्वेनानुक्तिः । इदञ्च संख्यादित्रयस्य चेत्यत्राप्यनुषज्यते । सत्सामान्यमिति । सत्त्वं समयसम्बन्धः समयश्चात्र स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतो ग्राह्यः तेन तादृशसमयसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वेन उत्पत्तिमत्त्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः । यद्यप्यभावस्सन्निति प्रतीत्या समयसम्बन्धमात्रमेव सत्पदार्थः । तथापि सामान्यशब्दस्यात्र विशेषपरताभ्युपगमादुक्तार्थलाभः । सत्पदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकतया तत एव जातिवारणे तद्वारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । प्रागभावस्य सर्वमतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगित्वं नोपात्तमिति ध्येयम् । आवश्यकतयेति । अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्पादप्रसंगादिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया घटादौ नित्यगुणाभावेन तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्त्तनाय लाघवेन सत्पदं यथाश्रुतमेवेति सम्यक् प्रतिभाति । गगनादिस्थलपरागत्या जन्यत्वं प्रवेश्यकार्यकारणभाव इति भावः । न च यत्र सुरभ्यसुरभिकपालिकारब्धंकपालद्वयं तत्र समवेतस्य घटस्य स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनापि गन्धाधिकरणत्वविरहाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । कपालद्वयसंयोगादुत्पत्स्यमानस्य घटस्य

प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ तदुत्पादासम्भवादिति वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुमतसाधारण्येनाह । विभागस्येति । द्रव्यत्वासिद्धेः । जातिरूपद्रव्यत्वासिद्धेः । क चित्तथैव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः सम्भवति तथापि साक्षात्सम्बद्धधर्मबाधे सत्येवानुमितेः परम्परासम्बद्धधर्मविषयत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः, प्रतिबध्यतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव, नित्यव्यावृत्तत्वात्, भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम्, न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यं, भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात्, न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववारणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेऽपि मूर्त-

---

कपालावयवादिष्वपि समवायेनोत्पादस्वीकारात् । अन्यथा घटसत्त्वदशायामेव कपालिकादौ समवायेन घटाभावस्य प्रत्यक्षापत्तेः । न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकत्वात्कथं कपालिकादौ तदुत्पाद इति वाच्यम् । द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्या या घटत्वादिजातयः तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्तज्जात्यवच्छिन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तद्द्रव्यं प्रति तद्द्रव्यानारंभकद्रव्यत्वे न वा प्रतिबन्धकतायाः स्वीकरणीयत्वादिति ध्येयम् । कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति । अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः । गुणत्वेनान्यथासिद्धिरिति । स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासम्बन्धेन गुणत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । नित्यव्यावृत्तत्वादिति । यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम्, न चेदं प्रतिबध्यतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम्, तथासति पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यापत्त्या तस्य जातित्वानुपपत्तेः । तथापि साङ्कर्यस्य दोषत्वानुपगमेनैतदभिहितम् । ननु द्रव्यत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवस्थ्यमत आह । द्रव्यत्वस्येति । धर्मिग्राहकमानेति । द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यर्थः । तथा च तस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिद्ध्येदिति फलसयोरेव परस्परं वि-

भागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेरिति ॥ * ॥ ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वम् त-

त्वेन साङ्कर्य्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्, तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेरिति ॥ * ॥ ननु दशमद्रव्यस्य तमसस्सत्वान्नव द्रव्याणीत्ययुक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते । नन्विति । ननु तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाणमाह । तद्धीति । तमो हीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण, चक्षुरिन्द्रियेण । ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्क्यानुमानप्रमाणमाह । तस्येति । तमस इत्यर्थः । चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति । तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् । इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः । ननु तमसि रूपे मानाभावः, न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, प्रतीतेर्भ्रान्तित्वादतो हेत्वन्तरमाह । कर्मवत्त्वादिति । कर्मवत्त्वं च समवायसम्बन्धेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसम्बन्धेन कर्म्मवत्त्वेपि न व्यभिचारः । न च स्वरूपासिद्धिः । चलतिच्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः। तमसः क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते । तद्धीत्यादि-

निगमनाविरहः न तु क्लृप्तस्याक्लृप्तेनेतिः भावः । साङ्कर्य्यवारणायेति । यद्यपि स्वमते साङ्कर्य्यं न दोषः, तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तस्य दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषान्तरमाह । तथा सतीति ॥ * ॥ चलतिच्छायेति प्रतीत्येति । यद्यपि नीलं तम इति प्रतीतेरिव एतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसम्भवात्पूर्वोक्तावतारणासङ्गतिः, तथापि वन्ह्यादितेजस्यौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ताप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पन संभवः, क्रियावत्ताप्रतीतौ तु न तथा सम्भवः, क्वापि क्रियावत्ताप्रतीतौ तथात्वादर्शनादिति भावः । यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते, तथापि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन क्लृप्ततया भ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभव इति भावः । ननु गन्धाभावादित्यनुक्त्वा गन्धशून्यत्वान्न पृथिवीति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य गन्धाभावादित्युक्ते गंधप्रतियोगिकाभावहेतुता ल-

द्धि गन्धशून्यत्वान्न पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादि-

ना । गन्धेति । गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगन्धप्रतियोगिकाभावमा-दाय घटे व्यभिचारो ऽतः शून्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि बोध्यः । तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः । नीलरूपेति ।

भ्यते तथा च तत्तद्गन्धाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्धसामान्याभावस्य हेतुतालाभाय गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह । गन्धाभावस्येति । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति । न च संयोगेन गन्धाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसङ्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यादृशसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयदभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावः तदधिकरणे तदभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौ तादृशाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटे व्यभिचारो दुर्वारः, तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गन्धस्यानुत्पत्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नगन्धसामान्याभावसत्त्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धानधिकरणे निरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसम्बन्धेन कपालनिष्ठगन्धसत्वेन तत्र गन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवान्न व्यभिचारः । पार्थिवपरमाणौ गन्धनाशदशायां गन्धाभावसत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणतायां निरवच्छिन्नत्वप्रवेशः । इत्थं च संयोगेन गन्धाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशसार्थक्यम् । एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा तादृशगन्धाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावाभेदात् यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा गन्धाभावप्रतियोगित्वेन गन्धोपादाने शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यता यदि गन्धानधिकरणवृत्तित्वं तदापि गन्धानधिकरणजलादिवृत्तिगन्धाभावस्य पृथिव्यामपि सत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम्, यदि च गन्धानधिकरणावृत्तित्वविशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इति विभाव्यते तदापि तद्घटकगन्धानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासम्भवेन शेषवैयर्थ्यमिति दूषणानि प्रत्युक्तानि । स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धानधिकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन शेषसार्थक्यादिति विभावनीयम् । न हेतुतयेति । एतेन प्राचीनग्रन्थे-

कम् । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न । आ-

अनुगतेनैकेनैव नीलरूपेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां न हेतुतयोपन्यासः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसङ्ग्रहः । तथा च नवसु द्रव्येष्वन्तर्भावासम्भवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वासिद्धिरिति भावः । तदुक्तम् । "तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति" । ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह । तत्प्रत्यक्षे चेति । तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसम्बन्धेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः । आवश्यकतेजोभावेनेति । प्रकृष्टमहत्वोद्भूतान-

षु जलादिभेदसाधने नानाहेतूपन्यासो व्यर्थप्रयास इति सूचितम् । परिशेषेणेति । पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यासिद्धिः, रूपादिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थे मीमांसकानां सम्मतिमाह । तदुक्तमिति । परापरयोर्यौ विभागौ विशेषधर्मौ परत्वापरत्वस्वरूपौ तद्वदिति परापरविभागवदित्यस्यार्थः । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्यादिद्रव्याणि तेषां वैधर्म्यात् तद्वृत्तिगन्धशून्यत्वादेरित्यर्थः । ननु तत्प्रत्यक्षेचेत्यादिमूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशङ्कां निराकुर्वन् तद्ग्रन्थमवतारयति । नन्विति । ननु-तेजोऽभावस्तम इति वादी प्रष्टव्यः किं तेजस्सामान्याभावस्तमश्शब्दार्थः उत तद्विशेषाभावः, नाद्यः, गाढतरतमस्यपि तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः सर्वदैव सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्वात्, न द्वितीयः, सौरालोकसत्वेपि यत्किञ्चित्तेजोभावसत्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमश्शब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति । प्रकृष्टेति । तेजस्त्र्यणुकसत्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं, चक्षुरादितेजस्सत्वेपि तमःप्रतीतेः उद्भूतत्वनिवेशः, हिरण्यादितेजः सत्वेऽपि तमःप्रतीतेः अनभिभूतत्वस्यापि निवेशः, तथा चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमश्शब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः । ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यक्लृप्तत्वं तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या यथा घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोपीत्युपपादनीयं तच्च न सम्भवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशङ्कामपनेतुं तेजोरूपद्रव्यस्यावश्यकत्वं प्रदर्शयति । अन्धकाराभाव एवेति । आवश्यकपदमिति । तथा च तमोभाव एव ते-

वश्यकतेजोऽभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा । कर्म्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसारणौपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वे अनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा ते-

---

भिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किन्न स्यादिति तु न सम्यक्, उष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं । उपपत्तौ, तमोव्यवहारोपपत्तौ । ननु तमसस्तेजोभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह । रूपवत्तेति । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेपि चलतीति प्रत्ययासिद्धकर्मवत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह । कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति । नहि द्रव्ये ऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । ननु प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमित्यतो दूषणान्तरमाह । तमस इति । अवयवा-

---

जः किं न स्यादित्याशङ्कानिरासाय मूले तेजस एवावश्यकत्वं प्रदर्शितमिति भावः । यत्रोत्तरकाल इति । इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं नेदं रजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते, न तूत्तरकाले बाधनिश्चयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या शून्यवादापत्तेरिति भावः । दूषणान्तरमाहेति । तथा च धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्यात्तर्हि वन्हिजन्यो न स्यादिति तर्केण व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धवत्तमो यदि द्रव्यं न स्यात्तर्ह्यक्लृप्तानन्तावयवसमवेतं स्यादिति तर्केण द्रव्यत्वज्ञानप्रतिबन्धसम्भवात् क्रियादिहेतुनापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । न चैवं धूमेन वन्ह्यनुमितिरपि न स्यात् वन्हिर्यदि पर्वतवृत्तिः स्यात् तर्ह्यक्लृप्तानंतावयवसमेतः स्यादिति तर्केण वन्ह्यनुमितिप्रतिबन्धसम्भवादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धमहानसीयवन्ह्यारंभकपरमाणूनां क्लृप्तत्वात् । न च वन्ह्यारम्भकपरमाणूनां क्लृप्तत्वेपि पर्वतीयवन्ह्यारंभकाणां तेषामक्लृप्तत्वादुक्ततर्कावतारः सम्भवतीति वाच्यम् । महानसीयवन्ह्यारंभकपरमाणुभिरेव पर्वतीयवन्ह्यारम्भसम्भवात्, तमःपरमाणूनां काप्यक्लृप्तत्वात् । न च तमोऽसमवेतमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति निरवयवत्वेन तमसो नाशासम्भवादिति भावः । इहेति । जलादावित्यर्थः । भ्र-

स्पर्शः सङ्ख्या परिमितिः
पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च
परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा
द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारा-
वदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

जस्यन्तर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥

गुणान्विभजते ॥ अथगुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥

दीत्यादिना उत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः । यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दलीकारमतम् । तन्न । इह अन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः, तमो नीलं न नीलिमेति प्रत्ययाच्च । ननु तमसो ऽनतिरिक्तत्वेपि सुवर्णस्यातिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्वान्नवत्वव्याघातस्तदवस्थ एवेत्यत आह । सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति । तेजोनिरूपणावसर इति शेषः ॥ ३ ॥

कण्ठत इति । "रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-

मत्वापत्तेरिति । जलादौ प्रकारीभूतनीलरूपविरहादिति भावः ॥ ३ ॥

एकतयेति । एकसंख्यावत्तयेत्यर्थः । तेन गन्धरूपादीनामैक्यासम्भवेपि न

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षे-
पणमाकुञ्चनं तथा ।

कर्माणि विभजते ॥ उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्य-

विभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा" इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः । चशब्देन सूत्रस्थचशब्देन गुरुत्वद्रवत्व-स्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः ते च सर्व एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः । ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं, न च जातिविशेष स्तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह । तत्रेति । गुणेष्वित्यर्थः । अग्रे, गुणनिरूपणा-वसरे ॥ वक्ष्यतइति ॥ द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किं-चिद्धर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति भावः ।

क्षतिः । संख्या चात्र विषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपैव, गुणे गुणानंगीकारादिति । इत्यनुमानमिति । नन्ववच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे बाधः गन्धादि-निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वसम्ब-न्धावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकारणताया अतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वानवच्छिन्नत्वात्, सा-मानाधिकरण्येन तथात्वे चतुर्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या तस्या एवा-नतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसम्भवात् सा चाप्रसिद्धैव गुणत्वेन किंचित्कार्यं प्रत्यपि सकलगुणानामकारणत्वात् तथा च पक्षाप्रसिद्धिः, न च गुणत्वावच्छि-न्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात् नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, कार्यत्वकारणत्वयो-रतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वस्य तदवच्छेदकत्वासंभवात्, न च गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात् नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतः तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषतश्च कार्य-कारणभावैरेवोपपत्त्या घटप्रत्यक्षत्वस्वर्णघटप्रत्यक्षत्वचैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघ-टप्रत्यक्षत्वाद्यनन्तमध्यवर्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चे-न्न । ज्ञायमानलिंगकरणतावादिमताभिप्रायेणैव तदभिधानात्, इदं द्रव्यं गुणादि-त्यनुमितौ वन्ह्यनुमितौ धूमत्वेनेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणताया आवश्य-कत्वात् कथमन्यथा गुणत्वं हेतुतावच्छेदकमिति भावः । लिंगज्ञानस्य कारण-तावादिमते तु गुणत्वस्य जातित्वसिद्ध्यसंभवेपि न क्षतिः । तन्मते द्रव्यकर्मभि-न्नत्वे सति सामान्यवत्त्वरूपोपाधेरेव गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रसारणं च गमनं
कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्द
ऊर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र
गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

क्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत आह । भ्रमणमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षसिद्धेति । चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः ॥ अधिकतयेति । कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले गमनादेवेति । अथैवमुत्क्षेपणादीनामपि गमने ऽन्तर्भावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादिभिरपि विभागोनुचितः नहि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं नानुभा-

---

गमनादेवेति । गमनपदादेवेति कारिकार्थः । लोष्टादाविति । ग्रामादिकोर्ध्वं ग्रन्थः । उत्क्षिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते न त्वचेतने लोष्टादौ तस्माल्लोष्टादिनिष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षिपधातोरर्थः आश्रयत्वं चाख्यातार्थ इत्यवश्यमंगीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहाराभावेन लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतित्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात्, परं तु लोष्टादिकं प्रक्षिपति चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियामात्रस्यैव गतित्वादित्येव लेखनीयमिति मन्तव्यम् । नियोगपर्यनुयोगेति । अयमाशयः ग-

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं
परं चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु
सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यं निरूपयति ॥ सामान्यमिति । तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनप-

---

विकमूर्ध्वमधश्च प्रक्षिप्तलोष्टादावूर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तल्लक्षणं त्विति । लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः । सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहा-

---

तित्वं प्रकृते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विभाजकतावच्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि विभागस्यानर्हत्वेपि न क्षतिः । नन्वेवं पृथिव्यन्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वादिना विभागापत्तिरिति चेत् । एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्यस्योक्तत्वात् । नियोगपर्यनुयोगौ प्रश्ननिन्दे ॥ ६ ॥ ७ ॥

अन्वयदृष्टांताभावादाह । यत्नैवामिति । एकाभिन्नत्वमिति । न च यत्किञ्चिदेकत्वावच्छिन्नभेदवति समवेतरूपादौ जातिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवोक्तत्वात् । न चैवमप्रसिद्धिः, ग्रन्थकारेण उभयं नैकमिति प्रतीत्यंगीकारेण उभयत्वावच्छिन्न एव तत्प्रसिद्धेः । न चैवमपि जलपरमाणावपि उभयत्वावच्छेदेन तादृशभेदसत्वात् तत्समवेतरूपे अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । भेदो यदवच्छेदेन वर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विवक्षणीयत्वान्नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वस्यैव

रिमाणादीनामप्यस्तीत्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति । अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथा चो-

---

रविषयो वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यन्नैव तन्नैवं यथा द्रव्यमिति । एवं लक्षणान्तरेप्यूह्यम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिवारणायोक्तो विशेष्यभागः । समवेतत्वघटकसमवायफलमाह । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति । नचैवं नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तस्य निरस्तत्वात्। कुतो निरास इति चेन्न । द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्य्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वनिवेशे गौरवात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् । तुल्ययुक्त्या नित्यविभागासिद्ध्यापत्तेश्च । नन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशङ्क्यालक्ष्यत्वेनोत्तरमाह । एकव्यक्तिमात्रेति ।

अनेकसमवेतत्वान्न काप्यनुपपत्तिः । एतेन तादृशभेदानुयोगितावच्छेदकद्वित्वाद्यवच्छिन्ने जातिवृत्तित्वमप्रामाणिकं जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति दूषणमपास्तम् । नित्यविभागेति । कदापि परस्परासंयुक्तपरमाण्वोः नित्यविभागसम्भवात्, न च संयोगानन्तरमेव विभागप्रतीतेः तादृशपरमाण्वोः कदापि विभागाप्रतीतेः कथं नित्यविभागाभ्युपगमसंभव इति वाच्यम्, तथासति क्रियानंतरमेव संयोगप्रतीतेः नित्येषु संयोगप्रतीत्यसंभवात् नित्यसंयोगाभ्युपगमोपि न संभवतीति तुल्यमिति भावः । न च नित्यविभागांगीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्, नित्यविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात्, इदानीं तु विभागत्वजातेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । व्यक्तेरभेदेति । व्यक्तेराश्रयस्य । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । आश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिकाभाव इति समुदायार्थः । न चैवं घटत्वादेरपि जातित्वन्न स्यात्तदाश्रये यत्किंचिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । भेदपदेन स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदस्य विवक्षितत्वात् । स्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वे बाधक इत्यस्य समुदायार्थत्वात् । न च गगनत्वाश्रयेपि स्वस्यैव द्वित्वादिना भेदसत्वाद्गगनत्वादावपि जातित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम् । स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । ननु स्वाश्रयनिष्ठस्य स्वाश्रयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य स्वास्मिन् जातित्वबाधकत्वे किं मानमित्याशंकायामाह । अनुगतधिय इति । नानाधर्मिषु एकप्रकारकधिय इत्यर्थः । नानाघटादि-

क्तम् । " व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः" इति ॥ परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं, सकलजात्यपेक्षया सत्ताया अधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वा-

~~~~~~~~~~

व्यक्तेरभेदरूपस्य बाधकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतधियो जातिकल्पिकाया अभावादिति भावः । ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धं निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जातिलक्षणत्वादित्यत: सम्मतिमाह । तथा चोक्तमिति । द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एकव्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु

~~~~~~~~~~

व्यक्तिषु एकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपपत्तये हि घटत्वादिजातिः कल्प्यते, एकव्यक्तौ तु तथाप्रत्ययः तद्व्यक्तित्वमादायापि उपपद्यतइति तदतिरिक्तजातिकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः । असिद्धमिति । घटत्वं जातिरिति प्रतीतिवत् गगनत्वं जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्वसाधिका भविष्यतीति भावः । ननु गगनत्वादेर्जातित्वे तत्राव्याप्त्यापत्त्या पूर्वोक्तलक्षणस्य जातिलक्षणत्वासंभव इत्यतो लक्षणांतरमाह । निस्सामान्येति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यंतम, विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यंतम, रूपध्वंसादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम् । संमतिमाहेति । व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधकत्वे प्राचामित्यादिः । तथा च गगनत्वं न जातिरिति प्रतीतिरेव प्राचां सम्मतेति भावः । एकव्यक्तिकत्वमिति । एकाश्रयकत्वमित्यर्थः । आश्रये एकत्वं च स्वसजातीयद्वितीयराहित्यम, साजात्यं च तत्तदाश्रयत्वेन । न चैवं सिद्ध्यासिद्धिभ्यां व्याघातः । स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वं भेदश्च पूर्ववदेव व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीय इति ध्येयम् । तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति । अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः । तथा च स्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वं स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायातं तच्च न सम्भवति कलशत्वाजातौ स्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्वादित्यतो जातिबाधकशब्दस्य यज्जातौ यज्जातितुल्याश्रयकत्वं तत् तज्जातौ तज्जातिभेदकामित्यर्थपरतां सूचयति । जातीनां भेद इति । बाधकमिति पूर्वेणा-

तुल्यत्वं स्वाभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् तच्च जातिबाधकमेवेति ध्येयम्। सङ्करश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशः। भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः। भूतत्वं विहाय मनसि वर्तमानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात्। ननु साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वे किम्मानमिति चेत्, स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति। तादृशनियमे मानाभावान्न साङ्कर्यं जातिबाधकमिति नव्याः। अनवस्था तु जातेर्जातिमत्त्वे। यद्यपि निखिलजातिष्वेकवैजात्याङ्गीकारेऽपि तद्वैजात्ये न वैजात्यान्तरमेकव्यक्तिवृत्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकवैजात्यं तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेऽपीत्यनवस्था बोध्या। रूपहानिः निःसामान्यगर्भलक्षणव्याघातरूपा विशेषस्य जातिमत्त्वे। यद्वा रूपस्य स्वतो व्या-

---

न्वयः। नन्वेवं एकस्यैव जातिबाधकपदस्य क्वचिज्जातित्वबाधकार्थकत्वस्य क्वचिज्जातिभेदबाधकत्वार्थकत्वस्य च न सम्भवः सुकृदुच्चरितः शब्द इति न्यायादित्यस्वरसादाह। वस्तुतस्त्विति। परस्परेति। स्वसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः। उभयसम्बन्धेनेति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाधिकरण्यप्रवेशः जलत्वाद्यभावसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणप्रवेशः। नियमस्य भंगप्रसंग एवेति। उक्तोभयसम्बन्धेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः दृष्टश्चासौ पृथिवीत्वव्यापके द्रव्यत्वादौ एतादृशनियमभंगापत्तिरेवं सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानं सांकर्यस्थले जातित्वस्वीकारे एतादृशनियमभंगापत्तेरिति भावः। सांकर्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेपि नैतादृशनियमस्य भंग इति मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति केचन वदन्ति। तादृशनियमे मानाभावादिति। व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः। एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति। तथा च जातौ जात्यंगीकारेपि नानवस्थेति भावः। निस्सामान्यत्वघटितेति। निस्सामान्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं, विशेषे जात्यंगीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वम्। एतस्य च विशेषत्वे जातित्वबाधकत्वांगीकारे विशेषे जात्यंतरनिरासो न स्यादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकतां सूचयति। विशेषस्य जातिमत्वइति। बाधकमिति पूर्वेणान्वयः। एतच्चापाततः,

वर्तकत्वस्य हानिः। तत्र जातिस्वीकारे तयैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं, सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेदसाधकत्वनियमात्, न च सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं सम्भवति, व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे परमाणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसम्भवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः। असम्बन्धः प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः। समवायाभावयोर्जातिमत्त्व इति। तदपेक्षया चेति। सत्तापेक्षया चेत्यर्थः। सत्ताजातिश्च द्र-

---

एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वासम्भवेन विशेषवृत्तीनां जातित्वे इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। ननूक्तं विशेषलक्षणं ग्रन्थकृता नोक्तमिति तद्व्याघातस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रन्थकृदभिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणाभिधानस्य ग्रन्थकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः किं तु परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गीकार इति वदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमित्यभिप्रायो लभ्यते स च न सम्भवति घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेदसाधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थे मूलतात्पर्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिशब्दस्य तादृशलक्षणव्याघातपरतैव युक्तेत्यभिप्रायेणाह। यद्वेति। स्वतः स्वेन रूपेण। व्यावर्त्तकत्वं भेदानुमापकत्वं। विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेपि विशेषान्तरसत्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः, विशेषनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्यसम्बन्धेन सैव व्यक्तिः, अन्यस्य दुर्वचत्वात्, तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभावदशायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वं नास्तीति प्रत्ययापत्तेः, तस्याश्चानवस्थाभयेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते, तथा च विशेषस्य स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निराबाधैव, इदश्च विशेषत्वस्य जातित्वे न सम्भवतीति, विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादृशलक्षणव्याघात इत्याह। तत्र जातिस्वीकार इत्यादिना। सामान्यरूपेणैवेति। सामान्यावच्छिन्नत्वेनेत्यर्थः। व्यावर्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वम्। न चैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो भिद्यते कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यम्। तादृशनियमवादिमते इष्टत्वात्। न चैवमपि महानसीयवह्निमत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानसीयवह्निरेव हेतुर्वाच्यः महानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम्। तस्य सामान्यत्वाभावेपि वह्नित्वस्य तथात्वेन व्यावर्त्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमाक्षतेः। अथैवं रीत्या तत्ताविशिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषत्वस्य जातित्वेपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव स्वीक्रियतइति चेत्, न। तस्य तत्तारूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वेन व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति हृदयम्। ननूक्तनियमे मानाभावः तथा च विशेषस्य जातिमत्त्वे

व्यं सत् गुणस्सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिध्यति । अत्र नव्याः, सन्निति प्रतीतिविषयो भावत्वमेव अत एव सामान्यादिष्वपि सदिति व्यवहारः न त्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्या जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिकविभागो निर्युक्तिकत्वादनादेय इत्याहुः । तन्न सत् । ध्वंसकारणतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः । यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धेन सदिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात् । न च प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभि-

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

स्वतो व्यावर्त्तकत्वं न बाधकमित्याशङ्कां निराकरोति । तादृशनियमेति । ज्यायइति । ज्यायस्त्वञ्च मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेव बोध्यम् । प्रतियोगितेति । न चाभावत्वादेः जातित्वाङ्गीकारे समवायेनैव तत्सत्त्वमङ्गीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथा चोक्तान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः अभावादौ नोभयवादिसम्मतः कथं तेन हेतुना ऽभावादौ जातिमत्त्वाभावः सिद्ध्यतीति वाच्यम् । समवायपदेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविविशिष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं च अनुयोगितासम्बन्धेन तादृशसमवायाभाववति रूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौ व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेशः । केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः । तदसत् । ग्रन्थकृता समवायैकत्वस्य व्यवस्थापनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धेः जातिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्वविशिष्टघटस्य भूतलमात्रे सत्त्ववदिति नास्मन्मते समवायैक्यविरोध इति मन्तव्यम् । अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया चासत्त्वेन जातेर्जातिमत्त्वेपि निरुक्तासम्बन्धस्यैव बाधकत्वसम्भवादनवस्थायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिर्व्यर्थेति चेत्सत्यम् । जात्यतिरिक्तेत्यत्र जातिपदस्यासमवेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसम्भवेपि रूपत्वादौ तद्बाधकतया अनवस्थायामेवाभ्युपेतत्वात् । न चासमवेतवृत्तीति व्यर्थं अखण्डाभावघटकतया तत्सार्थक्यात् । वस्तुतस्तु अनुयोगितापदं सत्तावन्निष्ठोभयवादिसिद्धं यत्समवायानुयोगित्वं तत्परमतस्समवायपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेपि न क्षतिरिति ध्येयम् । भावत्वमेवेति । न चैवमिह भूतले घटाभावःसन्निति प्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावे भावत्वविरहादितिवाच्यम् । तदनुरोधेनापि कालसम्बन्धस्यैव सत्वरूपत्वौचित्यात्, तावतापि सत्ताजातेरसिद्धेरिति भावः । सत्ताजातिसिद्धेरिति । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन सतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

परभिन्ना तु या जातिः
सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु
परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥
व्यापकत्वात्परापि स्याद्
व्याप्यत्वादपरापि च ।

व्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वादपरत्वम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

न्प्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति । वस्तुतस्तु समवायेन सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः । तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति तु न, स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्वात्तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्र-

कारणतां ग्राहयति । यत्रेति । न चैतादृशकार्यकारणभावानङ्गीकारे सामान्यादौ ध्वंसापत्तिरेव दूषणं एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारैवेति वाच्यम् । कालिकसमवायोभयसम्बन्धस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्वादिति भावः । न चैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालिकविशेषणताभ्यां तस्यापि सत्तावत्वादिति वाच्यम् । महाकालान्यत्वेन कालिकविशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । व्यभिचार इति । प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्त्येति शेषः । कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन हेतुत्वान्तरमेवेति भावः । नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्ति-

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्ति-
र्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति ॥ अन्त्य इति ॥ अन्ते ऽवसा-

व्यत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमवे-तत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्या-पत्तेः । कालिकसमवायोभयसम्बन्धस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नि-त्यसाधारण्येपि न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ ६ ॥

स्वत एवेति । स्वतोव्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वस-जातीयेतरभेदानुमितिविषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण

प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव तथा च तुल्ययु-क्त्या घटादिवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनापि कारणत्वमा-वश्यकं एवं च क्लृप्ततत्तत्कारणविरहादेव सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रमाणक एवेत्यस्वरसात्कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति । वस्तुतस्त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति । स्वाश्रयसमवे-तत्वद्रव्यत्वोभयसम्बन्धेनैव नीलादेः कारणताङ्गीकरणीया नातो विनिगमना-विरहापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन त-त्संसर्गकत्वासम्भवात् । विशिष्टस्य संसर्गत्वे तु विशेषणविधया प्रविष्टस्या-श्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया तत्संसर्गत्वसम्भवादिति भावः । ननु स-त्तायाः नित्यसाधारणत्वेन कथं कार्यतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कां नि-राकुरुते । कालिकेति । ननु कालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिध्येत् न तु जन्यानित्यसाधारणी भवदभिमतसत्तेत्याशङ्कायामाह । अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः । गगनादौ सत्तानङ्गीकारे द्रव्यत्वादिना साङ्कर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात् साङ्कर्यस्यापि जातिबाधकतायाः प्राचीनैरङ्गीकारादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वतो व्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषान्तर-भेदानुमितिविषयत्वादसम्भववारणाय स्वभिन्नलिङ्गकेति । घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेद-विधेयत्वाच्च तादृशानुमितिविषयत्वमादाय पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्व-

ने वर्तत इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः परमा-

---

तेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि न क्षतिः । नित्यद्रव्यवृत्तिरितिविशेषाणां स्थानकथनम्, न तल्लक्षणे प्रविष्टं प्रयोज-

---

विशेष्यकेति । भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । ननु तद्द्वयप्रवेशे गौरवात् स्वलिङ्गकस्वाविशेष्यकस्वसजातीयभेदानुमितिविषयत्वमेव स्वतो व्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं न तु यथोक्तमित्याशङ्कां निराकुरुते । तेनेति । तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपीत्यस्य घटादिना इत्यादिः । न क्षतिरिति परेणान्वयः । तथा च स्वतो व्यावृत्तत्वस्योक्तरूपत्वे घटादावपि तादात्म्येन घटहेतुकस्वसजातीयघटान्तरप्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह । विशेषस्येति । इतरभेदेति । विशेषेतरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह । द्रव्यादेरपीति । अथात्र स्वविशेष्यकत्वं परित्यज्यानुमित्यविषयत्वमित्यत्रानुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्त्यैव सामंजस्ये गुरुतरारम्भो विफल एव तावतैवं घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासम्भववारणसम्भवात् उक्तानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेन्न । स्वत्वं हि नानुगतं किं तु तत्तद्व्यक्तित्वपर्यवसन्नमेव तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न सम्भवति विशेषे विशेषांतरभेदसाधने विशेषेतरलिङ्गाभावादप्रसिद्ध्यापत्तेः किं तु घटादिकमेव तद्व्यक्तित्वेनोपादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तथा च स्वविशेष्यकेत्यनुक्तौ विशेषो घटाद्भिद्यते गुणवद्भिन्नत्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिङ्गकत्वेन घटसजातीयप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वेन च तादृशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसम्भव एव स्यात्तदुपादाने तूक्तानुमितेः घटभिन्नलिङ्गत्वेपि घटमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन तामुपादाय नासम्भव इति ध्येयम् । न चैवमपि विशेषकालीनो घटो घटान्तराद्भिद्यते एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटभिन्नालिङ्गकत्वात् स्वसजातीयघटान्तरभेदविधेयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्यैव विशेषे सत्वादसम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यतार्थकत्वात् । इत्थं च स्वविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासम्भवासम्भवेऽप्युक्तरीत्या घटादिकमादायासम्भववारणायैव स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मन्तव्यम् । अनुमितिश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनापि विशेषणीया । अन्यथा विशेषो घटाद्भिद्यते घटश्च घटाद्भिद्यते गुणशून्यत्वात् घटत्वाच्चेति स-

णूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तस्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

नाभावात् । तत्र, विशेषव्यावृत्तौ । नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्त्तका भविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्त्तकत्वासम्भवात् तत्र व्यावर्त्तकान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । ननु विशेषेष्वेष प्रसङ्ग

मूहालम्बनानुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादायासम्भवप्रसङ्गात् । यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण स्वसजातीयान्तराभावेन स्वसजातीयभेदानुमितौ मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेषलक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते, न च समवायेपि द्वित्वादिना समवायभेदसत्वात्तादृशभेदानुमिति विशेष्यत्वस्य समवाये सत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथासति विशेषेपि विशेषघटोभयभेदसत्वेन तादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादायासम्भवापत्त्या भेदे व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् । तथापि तादृशानुमितिविषयो यः तद्भिन्नत्वे सति स्वभिन्नस्वसजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य समवायभिन्नत्वस्य वा विशेष्यदले प्रवेश्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वमपि विशेषणं देयम् । तेन विशेषेण परमाणूनां भेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादेः व्यावृत्तत्वेन सिषाधयिषया तेन लिङ्गेन विशेषे विशेषान्तरभेदानुमितावपि नासम्भवः । ननु अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिरिति कारिकया अन्त्यत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं, तत्रान्त्यत्वं स्वतो व्यावृत्तत्वमेव, अन्ते व्यावर्तकानामवसाने वर्ततइत्यन्त्यः इति व्युत्पत्त्या यस्य व्यावर्तकान्तरं नास्ति तत्त्वमित्यर्थलाभात्, स्वतो व्यावृत्तत्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकं समवायस्यापि नित्यद्रव्यवृत्तितया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसम्भवात्, न च वृत्तित्वं समवेतत्वमेव विवक्षितं तथा च समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम्, तथापि समवेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे नित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाह । विशेषाणां स्थानकथनमिति । अव्यावृत्तधर्मस्येति । यस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतं तदवृत्तित्वेन अज्ञातधर्मस्येत्यर्थः । व्यावर्तकत्वासम्भवात्, तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः । तत्र एतत्परमाणुत्वादौ । व्यावर्तकान्तरापेक्षायां एतत्परमाणुत्वे परमाण्वन्तरावृत्तित्वसाधकहेत्वन्तरापेक्षायाम् । अनवस्थानात् अनवस्थानप्रसङ्गात् । एष प्रसङ्ग इति । अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य । धर्मिग्राहकमानेन परमाणुभेदः किं चिल्लिङ्गज्ञाप्यः भेदत्वात् कपालभेदवदिति विशेषसाधकानुमानेन । स्वतः प्रमाणान्तरनिरपेक्षव्यावृत्ततयैव परमाण्वन्तरावृत्तित्वरूपेणैव । सिद्धेरिति । अनुमितेरित्यर्थः । परमाण्वन्त-

इति चेन्न । तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः । एवं च नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः तद्गुणास्तु न विशेषवन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात् आयश्रस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसम्भवादिति भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः सम्भवान्न तत्र विशेष इत्यप्याहुः । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते मानाभाव:

रवृत्तित्वे विशेषस्य परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वाभावादिति भावः । उपसंहरति । एवं चेति । आश्रयरूपेण, रूपाद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेण । विशेषेण व्यावर्तकेन । ननु अव्यावृत्तस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्याशङ्कां परिहरति । आश्रयस्येति । न तत्रेति । नेश्वरगगनयोरित्यर्थः । विशेषइति । नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोजनाभावादितिभावः । ईश्वरेत्याद्याहुरित्यन्तमेकदेशिनां मतं तत्र च दिक्कालाकाशादीनां परस्परभेदसिद्धेः प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः कालादिव्यावृत्तत्वासिद्ध्या न तेन कालादिभेदसाधनं सम्भवति विशेषस्य तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्ध्या विशेषेणैव तत्साधनं सम्भवतीत्यस्वरससूचनाय आहुरित्युक्तम् । यत्तु पार्थिवपरमाणुविशेषे जलपरमाणुविशेषभेदस्य पृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसम्भवात् स्वतोव्यावृत्तत्वस्य तत्राव्याप्तिरिति स्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्य स्वेतरस्वसजातीययावतां भेदानुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याह, तन्मन्दम् । पृथिवीजलपरमाण्वोरेव विशेषं विना भेदासिद्धेरिति । यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्भेदे जलत्वपृथिवीत्वयोः साङ्कर्यापत्त्या तयोर्भेदः सिद्ध एवेति शक्यते वक्तुं तथाप्यसम्भववारणायानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपरमाणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः सिषाधयिषयैवाङ्गीकरणीयतया अव्याप्तेरसम्भवादिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति । नवीनास्त्विति । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु द्व्यणुकावयवस्सावयवः महदारम्भकत्वादित्यनुमानेन परमाणोरव्यावृत्तस्यापि सिद्धिसम्भवेन नित्यद्रव्याणां व्यावृत्तत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयं, पूर्वोक्तयुक्त्या भेदानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया स्वभिन्नलिङ्गकत्वनिवेशनमफलं, स्वेन स्वेतरभेदसाधनस्य सिषाधयिषां विना असंभवात्, विशेषान्तरभिन्नेन स्वेन विशेषान्तरभेदसाधनासम्भवेन सिद्धेरावश्यकत्वात्, सिद्धिसत्वे सिषाधयिषयैवानुमितिसम्भवादिति । किञ्च परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गीकार इति मूलाभिप्रायवर्णनमप्यसङ्गतं, परमाणुभेदः किंचिल्लिङ्गज्ञाप्य इत्याद्युक्तानुमानेन विशेषसिद्धौ सत्यां हि विशेषेण परमाण्वोर्भेदस्साधनीयः, परमाण्वोर्भेदसिद्धौ हि तं पक्षीकृत्य विशेषानुमानं सम्भवति, अन्यथा पक्षासिद्धिप्रस-

घटादीनां कपालादौ
द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः
समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति ॥ घटादीनामिति ॥ अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः

यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः ॥ १० ॥

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्ध इति मूलम् तत्र घटपदकपालपदे अवयव्यवयवपरे इत्याह । अवयवावयविनोरिति । जातेश्चेति चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धः समु-

---

ङ्गादित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । किञ्च मूलकृता घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानामित्यादिना घटादीनां परस्परभेदस्य कपालभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसङ्गता घटादीनां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । वस्तुतस्तु घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानामित्यादौ तत्तदवयवभेदादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेव, न तु ज्ञाप्यत्वं, प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं अवयवभेदादवयविभेद इति प्रतीतिसाक्षिकं, तथा च द्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वयसिद्धौ तयोर्भेदः किंचित्प्रयोज्यो भेदत्वात् कालभेदप्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमाने इतरबाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदासिद्ध्या विशेषसिद्धिरिति मूलतात्पर्यम् । ननुविशेषभेदेपि प्रयोजकान्तरानुमानसम्भवेनानवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामुक्तं स तु स्वत एव व्यावृत्त इति, विशेषस्तु स्वप्रयोज्यभेदवानेव न तु तद्गतविशेषान्तरभेदप्रयुक्तभेदवानिति तदर्थः । तथा च स्वतोव्यावृत्तत्वं स्वप्रयोज्यस्वनिष्ठस्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेति पूर्वस्माल्लाघवमपीति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १० ॥

घटकपालादिपदइति । घटादिकपालादिपदइत्यर्थः । नित्यद्रव्यविशेषयोः सम्बन्धस्य मूले समवायत्वानुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमित्याशङ्कां परि-

सम्बन्धः स समवायः, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानम् । एतेन संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन

च्चीयतइत्याह । नित्यद्रव्यविशेषयोरिति । समवायलक्षणमाह । नित्यसम्बन्धत्वमिति । सम्बन्धश्चात्र सम्बन्धिभिन्नो ग्राह्यस्तेन नित्याभावादिस्वरूपसम्बन्धे नातिव्याप्तिः । ननु समवायस्य सम्बन्धत्वे किं मानमित्याशङ्क्याह । तत्र प्रमाणन्त्विति । गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिग्रहः । संयोगादीति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः । अत्र समवायसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तुत्वेन हेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्रिधया समवायसिद्धिः । न च समवायस्थाने स्वरूपसम्बन्धं निवेश्य कार्यकारणभावः कल्पनीय इति वाच्यं, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् । न च यत्सम्बद्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यं, कपालसम्बद्धघटध्वंसं प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धसाधनमिति । अयुतसि-

---

द्धरति । जातेश्चेति । ननु नित्यसम्बन्धत्वस्य समवायलक्षणत्वे द्रव्यत्वाभावादीनां स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परिहरति । सम्बन्धश्चेति । सम्बन्धिभिन्न इति । तथा च सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सति नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायलक्षणमतः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकस्वरूपसम्बन्धे नातिव्याप्तिः । अत्र च द्रव्यत्वाभावादीनां लाघवात् द्रव्यत्वाभावादिरेक एव सम्बन्धः, घटादीनां महाकाले कालिकसम्बन्धो लाघवादेक एव महाकाल इति स्वरूपसम्बन्धस्य क्वचित्प्रतियोगिरूपता क्वचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः । सम्बन्धत्वं च सांसर्गिकविषयतावत्त्वमेव । द्रव्ययोरेवेति । संयोगसामान्यं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति भावः । ननु समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते उक्तानुमानेन न समवायसिद्धिः सम्भवति अतिरिक्तानन्तसमवायानां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तस्वरूपाणामेव सम्बन्धत्वौचित्यात् इति तन्मतेपि समवायसिद्ध्यर्थं स्वयं प्रमाणान्तरमाह । अत्रेति । यत्समवेतमिति । समवायेन यद्वृत्ति कार्यमित्यर्थः । समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः । यत्सम्बद्धमिति । यदनुयोगिकसम्ब-

सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः । नच समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्वेपि रूपाभावात्। न चै-

---

द्धयोः स्वरूपसम्बन्ध इति वदतः परस्येति शेषः । अर्थान्तरं वेति । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः । ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह । लाघवादिति । तथा च यथा क्षित्यादिजनकतयेश्वरो लाघवादेक एव सिद्ध्यति तथा समवायोपीत्यर्थः । रूपवत्ताबुद्धीति । रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति भावः । तत्र वायौ । रूपाभावादिति । न च रूपसमवायसत्वे तेन सम्बन्धेन तत्र कथं रूपाभावः सम्बन्धसत्वस्य तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिसत्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव रूपसम्बन्धतया वायौ तदभावात् । न च विशिष्टस्यानातिरिक्तत्वेन विशिष्टसमवायोपि वायावस्तीति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसम्बन्धत्वात् तस्य वायावभावात्।पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः समवायस्य नानात्वमिति तु नव्याः।

न्धप्रतियोगीत्यर्थः । तथा च सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धप्रवेशात् समवायाभावेपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सिद्धसाधनमित्यत्र कस्य सिद्धमित्याकाङ्क्षोदयादाह । अयुतेति । ययोरेकमपराश्रितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । अर्थान्तरशब्दस्य स्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः । तत्रापि कस्येत्याकाङ्क्षोदयादाह । समवायेति । लाघवादिति । लाघवज्ञानसहकारादित्यर्थः । कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् क्षित्यङ्कुरादिकमेककृतिजन्यमित्यनुमितिवत् सम्बन्धस्यैक्ये लाघवमिति ज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयकत्वव्याप्यविशिष्टबुद्धित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरिति परामर्शादपि*विशेषणविशेष्ययोरेकसम्बन्धविषयिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिरापादिता मूलकारेण सा च न सङ्गच्छते वायावपि भ्रान्तानां रूपवत्ताप्रतीतेरतो रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वापत्तिपरतया व्याचष्टे । रूपवत्तेति । तत्र हेतुमाह । स्पर्शेति । सम्बन्धसत्वस्येति । तत्प्रतियोगिकतत्सम्बन्धसत्वस्य तेन सम्बन्धेन तद्वत्वव्याप्यत्वात् प्रतियोगिमति चाभावासत्वादिति भावः । इति तु नव्या

---

*विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धस्यैक्येलाघवमिति ज्ञानसहकृतात् पु० पा०

वमभावस्यापि वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिद्धयेदिति वाच्यम्, तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्र सत्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्वात् मम तु घटे

~~~~~~~~~~

सम्बन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः । सिद्धयेदित्यस्य भूतलादावित्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते तदा तन्नित्यमनित्यं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तस्येति । ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्वेपि घटानयनदशायां तत्र घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह । घटाभावस्येति । तत्र, घटवति भूतले । तस्येति । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा घटाभावस्यानित्यत्वे । देशान्तरेपि घटशून्यदेशेपीत्यर्थः । घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकविधत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यस्येति । वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्षइत्यादिः । तत्र घटानयनेन घटवति । न च घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वादिति वाच्यं, घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जायमानाया घटाभावबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सिद्धान्तिनोपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसङ्ग इत्यत आह । मम त्विति । द्वितीये दूषणमाह । वैशिष्ट्यस्येति । ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभावभूतलयोः कः सम्बन्धः स्व-

~~~~~~~~~~

इति । तथा च तन्मते समवायस्य रूपसम्बन्धत्वेपि न क्षतिः वायौ रूपसमवायानङ्गीकारादिति भावः ॥ अभावस्यापि वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति मूले सम्बन्धान्तरपदस्य संयोगसमवायातिरिक्तार्थकत्वेत्विष्टापत्तिरेव स्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धत्वोपगमादतः पूरयति । अतिरिक्तेति । उररीक्रियते अङ्गीक्रियतइत्यर्थः । नन्वेकघटाभावस्य नाशेपि घटाभावान्तरमादाय घटशून्यदेशेपि घटाभाववत्ताबुद्धिरुपपद्यत एवेत्याशङ्क्याह । घटत्वावच्छिन्नेति । एकविधत्वादिति । एकत्वादित्यर्थः । जायमानाया घटाभावबुद्धेरिति । घटवत्ताज्ञानदशायां घटवत्यपि भूतले भ्रमरूपा घटाभाववत्ताबुद्धिर्जायतएवेति न तदापत्तिः सम्भवतीत्यतस्तस्याः प्रमात्वमापादयति । प्रमात्वेति । नन्वेष प्रसङ्गः समवायैकत्ववादिनां मतेपि समान इत्याशङ्क्य ममत्वित्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । द्वितीये वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वपक्षे । वैशिष्ट्यानङ्गीकारे अभावाधिकरणयोरतिरि-

धाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् । एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः ॥ ११ ॥

रूपमिति चेत्तथा सति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले घटाभावबुद्धिस्तव मतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्र सत्वादत आह । एवं चेति । तत्तत्कालीनमिति । घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालीनमित्यर्थः । तत्तद्भूतलादिकमिति । यत्र भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः । तत्तदभावानामिति । यस्य यस्याभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः । तथा च न स्वरूपमात्रं सम्बन्धः किन्त्वीदृशः स्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नव्यास्तु वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेदतावन्मात्रविषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥

क्तसम्बन्धानङ्गीकारइत्यर्थः । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे बाधकमाह । तथासतीति । तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्त्तते तत्कालीनमित्यर्थो न सम्भवति घटवत्तादशायामपि घटाभावे भूतलावृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् अतस्तत्तत्कालीनमित्यस्वार्थमाह । घटाभाववदिति । ज्ञानका लीनमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्वबुद्धिसम्भवेन तामादाय नोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । नन्वेवमभावाधिकरणयोः स्वरूप मेव सम्बन्ध इति सिद्धान्तो व्याहन्येतेत्याशङ्कां निराकुरुते । तथा चेति । स्वरूपविशेष इति । तथा च स्वरूपसम्बन्धइत्यस्यापि स्वरूपविशेषः सम्बन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति भावः । नव्यास्त्विति । ननु भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसम्बन्धेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरत्वे मानाभाव इत्यत आह । स्वरूपसम्बन्धेति । अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः । ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्तत्वे तदधिकरणव्यक्तावनन्तभेदाङ्गीकारप्रसङ्गेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह । तावन्मात्रेति । वस्तुतस्तु अखण्डैकभेदेन साकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहस्सम्भवति अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकभेदस्यैव सम्बन्धत्वौचित्यात् तत्ताद्विषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसञ्जयति । तावन्मात्रेत्यादि ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

अभावं विभजते ॥ अभावस्त्विति ॥ अभावत्वं द्रव्यादिष-

द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति । इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात् किं तु तद्गतषट्त्वसङ्ख्यैव द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम् । वस्तुतो भावत्वमेव तथा बोध्यम् । अत्र के-

एतेन अनवस्थाभयेन भेदस्यैव अधिकरणरूपताङ्गीकरणीया न तु भेदमात्रस्य तथासत्यन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति दूषणं परास्तम् । द्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसम्बन्धत्वे गुण इव द्रव्येपि द्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसङ्गः सम्बन्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येपि विशेष्यतया सत्वादतो मात्रपदं, आदिना इच्छादिपरिग्रहः। युक्तं चैतत् समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते·अन्यथातिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तस्वरूपाणामेव सम्बन्धत्वौचित्त्येन तन्मतेतिरिक्तसमवायस्यैवासिद्धिप्रसङ्गादिति मन्तव्यम् । अत्र चाहुरित्यनेनास्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु तदाधिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यैकस्यास्तद्व्यक्तेस्तथात्वे लाघवात् न विनिगमनाविरहः यत्किञ्चिदेकज्ञानव्यक्तेरेव तथात्वे तज्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायां सम्बन्धाभावेनाभावविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः, नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमत्यभावबुद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

षट्त्वसङ्ख्यैवेति । यद्यपि घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव षट्त्वावच्छिन्नभेदस्याभावत्वे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्वेन तेषामप्यभावत्वापत्तिः तथापि पर्याप्तिसम्बन्धेन षट्त्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादौ सत्वेप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वान्न भावेष्वतिप्रसङ्ग इति मन्तव्यम् ॥ ननु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रकारत्वमावश्यकमिति नियमः अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः, न चैको द्वाविति प्रतीतिविरहेपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरिष्टतया समवायेनापि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, द्वित्ववानितिप्रतीतौ मतुबर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वात्तथा च षड्भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव षट्त्वस्य

चित्, भावभिन्नत्वस्याभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति प्रतीत्यनापत्तिः एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रे वक्तव्यतयाऽभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयापत्तिः एवमभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतानच्छेदकविधेययोरैक्यादिति तस्मादखण्डोपाधिरनुयोगिताविशेषो वाऽभावत्वमिति वदन्ति । अत्र नव्याः अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावः, किं तु भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपं, तच्च पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः, एवं च घटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशे ऽनुगतत्वमुपपद्यते, न च विषयतानवस्था, सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात्,

---

प्रकारत्वानुभवात्*षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह । वस्तुत इति । तथा बोध्यमिति । अभावत्वं बोध्यमित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याभावत्वे न कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेपि अभावत्वप्रतीतेश्च तदुपेक्षितमिति ध्येयम् । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति । अत्र केचिदिति । अभावत्वगर्भस्येति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्यान्योन्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेदरूपेतिव्याप्तिवारणायाभावत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । अन्योन्याश्रयापत्तिरिति । अभावत्वज्ञाने ऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि । अभेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्येव भेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराकाङ्क्षताप्रयोजकत्वादिति भावः । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वं न विचारसहं तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह । अनुयोगिताविशेषो वेति । संसर्गानुयोगिताव्यावर्त्तनाय विशेषपदम् । प्रमाणाभाव इति । ननु घटाभावादौ अभावइत्यनुगतप्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशङ्कायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारान्तरेणोपपादयति । किं त्विति । नन्वेवमभावत्वस्यान्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह । समवायेति । सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः । नन्वेवमपि सत्तानुपस्थितिदशायां घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह । तच्चेति । ननु अनुयोगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नाङ्गीकृतमित्यत आह । एवं चेति । अभावांशेऽनुगतत्वमिति । एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः । तथा चाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः । ननु जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन अभावत्वेनैव

---

* विषयतये त्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसो-
प्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः
संसर्गाभाव इष्यते ।

ट्कान्योन्याभाववत्त्वम् । संसर्गेति । संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः ॥ अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वमन्यो-

---

अत एव सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ स प्रकारः, अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात्, अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः, न च सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्, विशेषणाभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इति आहुः ॥ संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः संसर्गाख्योऽपरो न्यो-

---

तस्य प्रकारतावाच्या तच्च सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकारइत्यङ्गीकरणीयं तथा चाभावप्रतीतौ विषयतानन्त्यमिति शङ्कां निराकुरुते । न चेति । विशेषयस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्था नोक्ता अपि तु विषयतानवस्थेति बोध्यम् । ननु सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ताज्ञानं विना सत्ताभावभानासम्भवादित्यत आह । अत एवेति । प्रत्यक्षएवेति । अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् प्रत्यक्ष इत्युक्तम् । इदमिति प्रत्यक्षविषयतमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपि तु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नातस्तेजोज्ञानं विना तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचारइत्याशङ्कायामा-

न्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धा-

न्याभाव इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संसर्गस्याभावत्वानङ्गीकारादित्यत आ-ह । संसर्गाभावेति । तथा च द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्संसर्गाभावोऽन्योभावश्चेति मूलार्थ इति भावः । क्रमेण द्वयोरभाव-योर्लक्षणमाह । संसर्गाभावत्वमिति । अन्योन्याभावे ऽतिव्याप्तिवारणाया-

---

ह । विशेषणभेदेनेति । अयं भावः विशिष्टबुद्धित्वं हि सप्रकारकबुद्धित्वादन्य-द्दुर्वचम् विशेषणत्वमपि प्रकारत्वादतिरिक्तं तथाचोक्तकार्यकारणभावेसति घटज्ञानात् घटविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः घटस्यापि क्वचित्प्रकारत्वात् अतो घटविशिष्टबुद्धिं प्रति घटज्ञानत्वेन पटविशिष्टबुद्धिं प्रति पटज्ञानत्वेन विशिष्यैव कार्यकारणभावः स्वीकरणीइति । अत्रेति । अभावत्वविशिष्टबुद्धावित्यर्थः । तद्धेतुत्वेति । अभावत्व-ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमादित्यर्थः । ननु सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हे-तुत्वे अभावत्वविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पने बीजाभाव इत्यत आह । फलेति । विशेषणज्ञानं विना विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादः फलम् । तदनुरोधि-त्वात् कार्यकारणभावकल्पनाया इति भावः । घटादिज्ञानमन्तरा घटादिविशिष्ट-बुद्ध्यनुदयात् तत्र कार्यकारणभावः कल्प्यते अनुपस्थिताभावत्वविशिष्टबुद्ध्यु-दयादत्र न कल्प्यते इति भावः । द्वन्द्वान्तइति । अथात्र संसर्गान्योन्यौ च तौ अभावौ चेति विग्रहो न सम्भवति संसर्गस्याभावत्वानभ्युपगमात् । नचाऽत्र संसर्गपदं तादात्म्यभिन्नसम्बन्धपरं अन्योन्यपदं च तादात्म्यसम्बन्धपरं तथाच संसर्गान्योन्याभ्यामभावाविति व्युत्पत्त्या तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-गिताकतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयोर्लाभान्नोक्तदोषः । तृतीयाया अ-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वार्थकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि ध्वंसप्रागभावयोः प्र-तियोगित्वस्य सम्बन्धानवच्छिन्नत्वमते तयोरसङ्ग्रहापातादिति चेन्न । संसर्ग-पदस्य तादात्म्यानवच्छिन्नप्रतियोगितारूपसंसर्गपरत्वेन अन्योन्यपदस्य च ता-दात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितापरत्वेन तयोरभावाविति व्युत्पत्त्या तादृशप्रतियोगि-ताद्वयनिरूपकावभावावित्यर्थलाभान्नासङ्गतिः निरूपकत्वस्यैव षष्ठ्यर्थत्वादि-ति । यद्वा संसर्गपदं संसर्गपदपूर्वकपरं अन्योन्यपदमपि तत्पदपूर्वकपरं अभा-वपदं च अभावपदवाच्यपरं तथाच संसर्गान्योन्यौ च तौ अभावाविति व्युत्प-त्त्या संसर्गान्योन्यपदपूर्वकाभावपदवाच्याविति पर्यवसितार्थलाभः । एतेनोक्त-वाक्यादेवाभावद्वययोर्लक्षणलाभादाकाङ्क्षाविरहेणोत्तरत्राभावद्वयलक्षणप्रतिपा-दनासङ्गतिरित्यपि परास्तम् । एवमग्रेपीति । अन्योन्याभावलक्षणेपि भावेति-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विनाश्यभावत्वं प्रागभाव-

न्योन्याभावभिन्नेति । घटादावतिव्याप्तिवारणायाभावपदम् । एवमग्रेपि । ता-दात्म्येति । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितम् । तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्यन्ताभावे नातिव्याप्तिः । प्रा-गभावस्य लक्षणमाह । विनाश्यभावत्वमिति । अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणा-य विनाशीति । ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरु-त्पादभिया तत्सिद्धिरिति प्राञ्चः । केचित्तु जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घ-टध्वंस इति प्रत्यक्षबलेन नाशोऽतिरिच्यते न तु प्रागभावः इहेदानीं घट-प्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात्, न च तद्घटोपधायकतत्कपालत-त्संयोगादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेपि सत्वात्पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः प्रा-गभावाङ्गीकारे च तदभावादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, जन्यद्रव्यत्वा-

व्याप्तिवारणायैवाभावपदमित्यर्थः । तादात्म्यत्वेनेति । तादात्म्यत्वं तद्गतोऽसाधा-रणधर्मः । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह । तेने-ति । संयोग्यत्यन्ताभाव इति । संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयो-गसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावे यथाश्रुते ऽतिव्याप्तिः । इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठाया संसर्गविधयावच्छेदकता तन्निरूपकप्रति-योगिताकत्वलाभेन अत्यन्ताभावीयसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयो-गत्वेनैवावच्छिन्नत्वात् नातिव्याप्तिरिति भाव. । यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य सं-योगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूपं किं तु संयोग्यादिवृत्त्यसाधार-णधर्मत्वमेव अतो ऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां संयोगस्य संयोगत्वेनैवावच्छेद-कत्वात् असाधारणधर्मत्वेनाऽवच्छेदकत्वविरहान्न तत्राऽतिव्याप्तिः भेदप्रतियो-गितावच्छेदकसंसर्गस्यैव असाधारणधर्मत्वेन भानाभ्युपगमात् अन्यथात्यन्ताऽभा-वान्योन्याभावयोर्भेदासम्भवादिति भावः । तत्सिद्धिरिति । प्रागभावानुमितिरि-त्यर्थः । तदनुमानप्रकारश्च अयं घटः स्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकारणजन्यः स्वोत्पत्ति-द्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् इत्येवंरूपः इत्यनुमानबलाच्चेतरेषां बाधात्प्रागभाव-सिद्धिः तस्य सामग्रीनाश्यत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणावृत्तित्वादिति भावः । दी-धितिकृतां मतमुपन्यस्यति । केचिदिति । लोकानामिति । पण्डितपामरसा-धारणानामित्यर्थः । प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वे पामराणामपि तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । न चात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानं वर्त्तमानप्राग-भावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वरूपत्वादिति वाच्यम् । वर्त्तमानकालध्वंसाधिक-रणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युगमात् उत्पत्तिश्च आद्यक्षणसम्ब-

वच्छिन्नं प्रति जनकतया क्लृप्तस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणैतदापत्त्यसम्भवात्, न च जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्याभावस्य तादृशध्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य लाघवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यतइति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेपि तत्कालोत्पत्तिकानन्तप-

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

न्धः क्षणे आद्यत्वं च तदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमिति भावः। जनकतया क्लृप्तस्येति। प्रागभावकारणत्ववादिना जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य किमिति कारणत्वं कल्पनीयमिति तु नाशङ्कनीयं यत्र एतद्घटनाशान्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोत्पत्तेरन्यथा वारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्तत्प्रागभावकपालसंयोगादीनां सत्वात्। न च द्वितीयघटारम्भककपालद्वयसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यम्। यतो हि न द्वितीयघटव्यक्त्युत्पत्तिरापाद्यते येन तत्कपालसंयोगव्यक्त्यभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं न वा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते येन तत्प्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं अपि तु घटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेवापाद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वेषां सत्वादिति भावः। यत्तु यत्र या* खण्डघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटसत्वदशायामेव तत्प्रागभावादिबलात्तदुत्पत्त्यापत्तिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वमावश्यकमिति, तत्तुच्छं, खण्डघटं प्रति महाघटनाशस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। तादृशद्रव्याभावस्येति। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः। तादृशध्वंसाभावानामिति। जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः। अत्र च बहुवचनेन द्रव्यत्वाभावत्वापेक्षया तादृशध्वंसाभावस्य गुरुतया न तेन रूपेण कारणतामादाय विनिगमनाविरहः प्रसज्यते अपि तु तत्तद्द्रव्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानां कारणता वाच्या तथा चानन्तकार्यकारणभावापत्त्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम्। न च तर्हि ध्वंसाभावानां कारणतैव निर्युक्तिकेति वाच्यम्। ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावानभ्युपगन्तृमते जन्यद्रव्यानुत्पादप्रसङ्गेन अगत्या द्रव्याभावमुपेक्ष्य ध्वंसाभावानां कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात् तथा चोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रागभावानङ्गीकारे नवीनैर्द्रव्याभावस्य प्राचीनैः ध्वंसाभावानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्सर्वमुपेक्ष्य प्रागभावएव हेतुत्वेन कल्प्यतइति तद्ग्रन्थाभिप्रायः। एवं जन्यद्रव्यं प्रतिद्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिध्वंसा-

---

* या इति पु० नास्ति।
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

त्वम् । जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभा-

---

दार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात्, तथा च प्रागभावरूपधर्मिकल्पनागौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः। अत्र वदन्ति स्वानधिकरणेषु तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले बहूनां तन्तूनां तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैका प्रागभावस्य हेतुता लघीयसी। अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्त्यापत्तिः, न च चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वान्नापत्तिरिति वाच्यं, तथा सति स्वानधिकरणेषु तन्तुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसम्भवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न, चरमसंयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे तन्त्वन्तरेपि † समवायेन पटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारापत्त्या समवायसम्बन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसम्बन्धेन हेतुता वाच्या तथा च स्वानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्वात् पटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति तु तत्त्वम् । ध्वंसस्य लक्षणमाह । जन्याभावत्वमिति । प्रागभावे ऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । अत्यन्ताभावस्य ल-

---

भावस्य हेतुत्वेन तद्घटनाशान्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादृशध्वंसाभावरूपकारणाभावादीनां सत्वेपि तेषां स्पष्टत्वेन तानुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह । प्रागभावेति । अत्र वदन्तीति । प्राचीनानुयायिन इति शेषः । तत्संयोगानां, तन्तुसंयोगानामित्यर्थः । अथैवमपीति । प्रागभावस्य हेतुत्वेपीत्यर्थः । उत्पत्त्यापत्तिरिति । तत्तत्संयोगव्यक्तीनां त्वया हेतुतानभ्युपगमात्प्रागभावस्य तदानीमपि सत्वादिति । तत्संयोगव्यक्तीनां हेतुत्वोपगमे च व्यर्थं प्रागभावकल्पनमिति भावः । स्वानधिकरणेष्विति । सहस्रतन्तुकपटानधिकरणेष्वित्यर्थः । तन्त्वन्तरेपीति । चरमसंयोगाधिकरण-

---

† मध्यतन्तुषु पु० पा०

वत्वम् । यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोयमभाव इति के चित् । अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं तयोर्विरोधात् । नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्य-

---

क्षणमाह । नित्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यत्वे घटानयनानन्तरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह । यत्र त्विति । तथा च सम्बन्धाभावादेव घटानयनानन्तरं घटात्यन्ताभावबुद्धिर्नेति भावः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । ननु मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्याशङ्क्याह । अत्रेत्यादिना । ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटे श्यामरूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्तीति प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोराधिकरणे ऽत्यन्ताभावस्यासत्त्वादित्यत आह । श्यामघटइति । तत्रेति । ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः । तथा च नव्यमते पूर्वपक्षिकथितशङ्कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् कथमन्यथा पूर्वमग्रेपि रक्ते मध्ये श्यामे च

तन्तुभिन्नसहस्रतन्तुकपटाधिकरणतन्तावपीत्यर्थः । दीधितिकृतामभिप्रेतमाह । एवमप्यस्त्विति । सप्रतियोगिकत्वइति । तथा च तस्याभावत्वे मानाभावेन न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । कथं रक्तो नास्तीति । नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशङ्कितुरभिप्रायः । सिद्धान्तिनस्तु तथात्वे मानाभाव इत्याशय इति ध्येयम् । पूर्वपक्षिकथिताशङ्कायामिति । घटकालस्य घटाभावसम्बन्धाघटकत्वेपि घटप्रागभावादिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिशङ्कायामित्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्यय इति । ननु तादृशप्रतीतौ नात्यन्ता-

न्ताभावो वर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न । अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । एवं चाधाराधेयभावोऽप्युपप-

घटे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्ययस्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्, न चेदृशप्रत्ययो रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशाकारप्रत्ययप्रसङ्गादिति । न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति तेनान्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् न तु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति वाच्यं, विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसङ्गेन गौरवात् तदपेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा श्यामादौ सम्बन्धत्वकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वभावस्तु द्विधेत्यादिविभागोऽनुपपन्नोऽभावएव मानाभावादित्यभिप्रायेण प्रभाकरः शङ्कते । नन्विति । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । अतिरिक्तेति । भावातिरिक्तेत्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे ऽभेदे आधाराधेयभावानु-

भावो विषयः किं तु प्रागभावध्वंसावेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायामाह । तस्येति । नास्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः । सामान्याभावावगाहित्वात्, सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानङ्गीकारादिति शेषः । ननु नास्तीतिप्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे । न चेति । पूर्वापरेति । पूर्वं रक्तः ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तो यो घटः तस्मिन् मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः । क्रमिकरक्तरूपत्रयस्थले तु नेयमापत्तिः सम्भवति तादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकत्वानङ्गीकारसम्भवात् उक्तस्थले तु श्यामतादशायां तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिनियामकत्वस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् । अव्याप्यवृत्तित्वेनेति । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः । पदार्थान्तरध्वंसेति । रक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तिकतत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेनेत्यर्थः । गौरवादिति । विनिगमनाविरहेणानन्तध्वंसादौ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्या गौरवादित्यर्थः । अभावस्य अधिकरणरूपता मूले शङ्किता तत्र पूर्वग्रन्थसङ्गतिमाह । नन्वभावइति । अतिरिक्तेत्यस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न सम्भवति अभावस्यापि

समानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

द्यते । एवं च तत्तच्छब्दरसगन्धाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्त्वमभावस्येति प्रत्युक्तं अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते। समानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोर्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वै-

---

पपत्तिरूपदोषः सोप्यस्मिन्मते नेत्याह । एवं चेति । अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । नन्वभावाधिकरणाकाभावस्याधिकरणात्मकत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यतो दूषणान्तरमाह । एवं चेति । अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे । एतेन वक्ष्यमाणदूषणेन ॥

परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह । इदानीमिति। पदार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासम्भवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य भावः साधर्म्यमेवं वैधर्म्यमित्यत्रापि भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमा-

---

नैयायिकैः क्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह । भावातिरिक्तइति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति । गन्धाभावस्य जलादिरूपत्वे जलत्वादिनैव तेषां न घ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेन तु तेषामपि तथात्वमिष्टमेवेति प्राभाकराणामभिप्राय इति मन्तव्यम् । मूले साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्र-

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

वास्ति । ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेक-

---

ह । समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति । विषयभेदेन विषयताया भेदेपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेपि । ज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति । एवमभिधेयत्वेति । अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च सङ्केतग्राह्योधिकः पदार्थ इति मीमांसकाः । सङ्केतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्सङ्केत एवाभिधेति नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिना ऽस्तित्वपरिग्रहः । तच्च कालसम्बन्धित्वम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यंभावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम् द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति

दर्शयितुमाह । परस्परेति । ज्ञानविषयतात्वेनेति । वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं केवलान्वयिनोपि द्वित्वादिना अभावसत्वात् किन्तु वृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वमेव तथा एवं च घटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेरपि ज्ञानविषयतात्वमादाय केवलान्वयित्वमक्षतमेवेति भावः । कालसम्बन्धित्वमिति । इदं च गगनादीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेत्य अवृत्तिगगनादीनां कालावृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

षड्भावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुक्त्या तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह । द्रव्यादीनामिति । ननु द्रव्यादयः पञ्च भावा इति कारिकायां अनेकत्वमात्रं साधर्म्यमुक्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्वं मुक्तावल्यां साधर्म्यमुक्तं मूलतस्तदलाभादित्याशङ्कां परिहरति । एवं चेति । उक्तार्थे भाष्यकृतां सम्मतिमाह । अत एवेति ।

त्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् ॥

भावत्वमिति । एवं च मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेकइति विधेयपदमिति बोध्यम् । अत एव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तं न तु पञ्चभावानामिति । अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सङ्ख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः । भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभाजकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन कालिकसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेपि न क्षतिः । समवायेनोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम् । अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसम्बन्धभिन्नं ग्राह्यं तेन ध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिप-

---

पञ्चभावानामिति । तथा च भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पञ्चानामित्यपहाय पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव ब्रूयादिति भावः । नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्र अनेकत्वं यदि बहुत्वसङ्ख्या तदा गुणादौ सङ्ख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः यदि च यत्किञ्चिद्भिन्नत्वं तदा समवायेतिव्याप्तिः यदि तु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः तत्र चैकत्वं यदि सङ्ख्यारूपं तदोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । यदि तन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वं तदाऽप्रसिद्धिः स्वमात्रविषयकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशङ्कानिरासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति । अत्र चेति । अभावत्ववारणाय भाववृत्तित्वनिवेशः समवायत्ववारणाय सत्यन्तनिवेशः सत्यन्ते उभयसम्बन्धनिवेशोपि तद्वारणायैवेति बोध्यम् । उपाधिमत्तायां सम्बन्धाविवक्षायाः फलमाह । तेनेति । अतस्तन्नोक्तमिति । स्वरूपेणोपाधिमत्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां दैशिकस्वरूपसम्बन्धे मानाभावेन द्रव्यादिष्वव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह । अत्र चेति । सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्वं साधर्म्यं विधीयते तच्चायुक्तं उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात् अत एव पर्वतो वन्हिमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं न तु वन्हिमान् पर्वत इति

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः, गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

सन्तावन्त इति । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥

गुणादिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तम् तथापि गुणवदवृत्ति-

---

दार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् ॥

उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादानमयुक्तमतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति । द्रव्यगुणकर्मणामिति ॥

निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थश्च गुणक्रियासन्ताभाववत्त्वम् । तेन गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि गुणेति । न च गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्सम्भवात् । न चैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषता न स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । तथापीति । गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकसम्बन्धेन गुणवद्गुणवृत्तेर्गुणत्वादेरसङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं तादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन । तेन समवायेन गुणवदवृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं

इत्याशङ्कानिरासाय योजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह । उद्देश्यवाचकेति । अन्यथा तादृशवाक्यस्यातिस्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेत्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्यादिति भावः ॥ अत्र च नित्यसमवेतपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बोध्यम् । द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते ॥

ननु निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वादित्यत आह । तदर्थश्चेति । चाक्षुषत्वं न स्यादिति । चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वादुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः । नन्वाद्यक्षणे घटादौ रूपाङ्गीकारेऽपि तत्पूर्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षुःसंयोगस्याभावादाद्यक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न सम्भवतीति कथमियमापत्तिः चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि घटादौ तदानीमसम्भवात् उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाभावात्, वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

धर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा, किं तु गुणत्वादिकं तथा । आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥

तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह । आकाशत्वादिकं त्विति । कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ १४ ॥

जात्यादीनामप्येकार्थसमवायसम्बन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे । सामान्यानधिकरणत्वमिति । तथा च सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः ॥

योग्यत्वविशेषणस्यावश्यकतया द्व्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते । इष्टापत्तेरिति । तथा च तृतीयक्षण एव घटादिचाक्षुषमिति भावः ॥ १४ ॥

अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति । यद्यप्येवं सति सामान्यादौ भावत्ववत्त्वमपि न स्यात् सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्ताधिकरणत्वमादायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादनीयत्वात् तथापि सत्तासमवायसामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वस्वरूपत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वे न कोपि दोष इति ध्येयम् ॥

पारिमाण्डल्यभिन्नानां
कारणत्वमुदाहृतम् ॥१५॥

पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम् । कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न सम्भवति । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् । महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमा-

---

अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यपदार्थं निर्वक्ति । पारिमाण्डल्यमिति । तद्भिन्नानामिति । पारिमाण्डल्यभिन्नानाम् । ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षणम्, तेन तस्यापि लक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह । अणुपरिमाणं त्विति । परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे बाधकमाह । तद्धीति । अणुपरिमाणं हीत्यर्थः । तच्चेति । चस्त्वर्थे । तत्र हेतुमाह । परिमाणस्येति । स्वसमानजातीयेति । साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम् । अणुजन्यस्येति । उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः । न चाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तु किम्बाधकमिति वाच्यं, तथा सति त्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ननु तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनक-

---

तच्च न सम्भवतीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकः परमाणुपरिमाणस्य नित्यतया कालिकविधयाऽतीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविधया च कारणत्वासम्भवेन कार्यान्तरं प्रति कारणत्वान्तरस्य समुच्चयासम्भवादतस्तस्य तुकारार्थकत्वमाह । त्वर्थ इति । ननु द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुत्वेन अणुपरमाणुसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वेन उक्तनियमक्षतिरित्याशङ्कायामाह । साजात्यमत्रेति । परिमाणविभाजकोपाधयः अणुत्वत्वमहत्त्वत्वादयः । अ

णमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम्, ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादे र्बोध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्यक्षाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

मिति चेत्सङ्ख्यैवेत्यवेहि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् । मूलस्य न्यूनतां परिहरति । एवमिति । बोध्या इत्यनेनान्वयः । न कारणानीति बोध्या इत्यर्थः । ऐन्द्रियिकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे । ननु योगिप्रत्यक्षे पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्ययुक्तमत आह । इदमपीति । यथा योगजधर्मेणातीतानागतविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकरणत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसङ्गतमत आह । ज्ञायमानमिति । आत्ममानसेति । विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न सम्भवतीति इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचित्तु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यत्र भाष्ये आदिग्रहणात्परमम-

---

चाक्षुषत्व प्रसङ्गादिति । महत्त्वाभावादिति भावः । इदमिति । द्व्यणुकादिपरिमाणे सङ्ख्यादिकारणत्वमित्यर्थः । उपरिष्टात् । गुणनिरूपण इत्यर्थः । इहेति । महत्त्वसामान्ययोरित्यर्थः । ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह । यथेति । तथा च योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षं न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं योगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः । स्वप्रत्यक्ष इति । आत्मगतमहत्वप्रत्यक्षे स्वस्य विषयविधया कारणत्वादिति भावः । अयोग्यत्वेनेति । अन्यथाऽऽत्मनः अणुत्वे इन्द्रियादिस्वरूपत्वे च विवादासम्भवादिति

हत्त्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि न कस्य चित्कारणमित्याशयो लभ्यते, न च तत्र परममहत्पदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यं, मानाभावादिति वदन्ति । तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । तस्यापीति । आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति । कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरभावकार्यापेक्षया इत्याचार्यग्रन्थः। ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयः तदतिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः। एवञ्च पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्णतामाचार्याणामयमाशयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञानातिरिक्तं प्रति न कारणत्वम् न तु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः । अत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादेरजनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां लक्ष्यत्वमनुमतम् । एवं च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिं परिचिन्त्य स पक्षस्त्यक्तो ग्रन्थकृतेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

भावः । तदतिरिक्तभावकार्यमिति । ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञातृधर्मेत्याचार्यग्रन्थे भावत्वं नोपात्तं तथापि द्व्यणुकपरिमाणस्य स्वध्वंसं प्रति कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन द्व्यणुकपरिमाणे भवत्यतिव्याप्तिरिति भावत्वमुपात्तं भावत्वं तु स्वमतेपि देयमेव । अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिः । अजनितावयविरूपादेरिति । पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणं तेन पाकनष्टपरमाणुरूपस्यापि नाशात्पूर्वं द्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेपि न क्षतिः। फलोपधायकत्वरूपस्येति । समवायेन परिमाणं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन परिमाणत्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमाण्डल्यस्यापि स्वरूपयोग्यतारूपकारणतावत्त्वात्फलोपधायकत्वाविवक्षा । तच्च न अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टत्वे सति स्वरूपयोग्यत्वं तस्य पारिमाण्डल्येपि सत्वात् । किं तु कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं दण्डाद् घटोत्पाद इति प्रतीतिसाक्षिकमिति ध्येयम्। यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रत्यक्षं प्रति सुखदुःखयोः कारणत्वेपि परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैव । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमतक्षमेवेति वाच्यम् । तथासति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कालविधया भावकार्यकारणत्वेन अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणमिति मूलविरोधापत्या कारणत्वपदस्य कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतायाः क्रियैव काल इति मतावलम्बनस्य वा आवश्यकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसंगतम्। तथापि स्वमते विशेषाश्चेति चकारेण तादृशरूपस्यापि समुच्चितत्त्वादिति भावः॥१५॥

अन्यथासिद्धशून्यस्य
नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य
त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥
समवायिकारणत्वं
ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञै-
स्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् १७

ननु कारणत्वं किमत आह ॥ अन्यथासिद्धीति ॥ तस्य, कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

मूले ऽन्यथासिद्धीति । दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति । तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिसाधन्यथासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽनन्यथासिद्धे तद्रासभेऽति-

---

दण्डत्वादाविति । घटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः । स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्वादेरपि घटाधिकरणसम्बद्धत्वादिति भावः । घटत्वावच्छिन्न इति । यद्यप्यग्रे लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेव कार्योत्पादसम्भवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमित्येव पञ्चमान्यथासिद्धिनिरुक्तिर्ग्रन्थकृता वक्ष्यते तथा च तद्रासभत्वस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेऽपि तद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वं सम्भवति तथापि लाघ-

यत्समवेतं कार्यं
भवति ज्ञेयं तदत्र समवायिजनकं तत्।
तत्रासन्नं जनकं
द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८

तत्रेति । समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवा-

व्याप्तिवारणाय नियतेति । नियतपूर्ववृत्तिजातीयेत्यर्थः । तेनारण्यस्थदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिः । तज्जातीयत्वं च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदक-

---

वस्य शरीरकृतसम्बन्धकृतादिभेदेन नानारूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तुं तद्विरोधिगौरवस्य तत्तत्पदार्थघटितत्वरूपस्यापि तत्तद्व्यक्तिभेदेन भिन्नतया अन्यादित्यस्य गुरुभूतार्थकतया गौरवस्यैव अन्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तत्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम्, तत्र च नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदलेनैव वारणसम्भवे तादृशानन्तपदार्थशरीरे प्रवेशगौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति तत्कार्यकारणत्वेन व्यवह्रियमाणा ये तद्भिन्नभेदानामन्यथासिद्धिशून्यत्वं तथा च तद्रासभत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वविरहात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः । न च दण्डत्वाऽद्यवच्छिन्नभेदकूटस्यानुगतस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथासति तदभावस्य दण्डत्वादेरेव कारणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यात् । न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्च तद्भेदकूटाभावो नातिरिक्त इति ध्येयम् । अरण्यस्थदण्डादौ कारणतासंपत्ये नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं तत्र च द्रव्यत्वादिना घटपदादीनामपि घटकारणतापत्तिरत आह । तज्जातीयत्वं चेति । दण्डत्वादीति । न च दण्डत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेति तद्दोषतादव-

यिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीनाम-

दण्डत्वादिमत्त्वमेवेति ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्समवेतमिति । यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम्। स्वकारणतावच्छे केत्युक्त्याद च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति । तत्रासन्नमिति । इदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय । पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय जनकमिति । तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिताया अभावेन नातिप्रसङ्गः। मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति। तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशङ्कनीयम्, तुरीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशजनकत्वात् । न चासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, द्व्यणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति । न च तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः

स्थ्यमिति वाच्यम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकपदेन लघुनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात् । द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकारणतारूपत्वे अनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वापत्त्या कल्पनागौरवात् दण्डत्वादिकमेव लघ्विति भावः । तथा च दण्डत्वादिभिन्नत्वे सति घटानियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्र समवायसम्बन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादिनापि घटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वावच्छिन्नस्य तद्घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि तथात्वापत्तिरित्यतो व्याचष्टे । यदवच्छिन्नमिति । प्रमाणाभाव इतीति । सर्वत्रसमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसम्भवादिति भावः । द्व्यणुकेति । अत्र द्व्यणुकपद यादृशघटादेरारम्भककपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः तादृशघटादेरायुपलक्षकं नातो न्यूनताप्रसङ्गः । क्षणद्वयमिति । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेनद्वयपदम् ।

पीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्। तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव। एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम्। आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं

कारणान्तरकल्पने गौरवात्। अथ द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चेदत्राहुः प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतेति। इह कालिकसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः। स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धश्च दण्डनाशाद् घटनाशापत्तेरुपेक्षितः। भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसम्बन्धनिवेशः। यदि तु कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाव्यते तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशे-

---

दृष्टापत्तेरिति। ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्यापि पृथक् कारणत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमो नोचितः, न च परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यम्, अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य तद्वारणसम्भवादित्यत आह। कारणान्तरेति। ननु दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैशिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र यत्किञ्चित्तंतुसंयोगनाशात्सहस्रतंतुकपटनाशः तत्र तंतुसंयोगनाशानधिकरणतंतुष्वपि पटनाशोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तिः ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेण शंकते। अथेति। हेतुतेति। तथा च कारणतावच्छेदकलाघवमपीति भावः। क्षणिकत्वापत्तिरिति। उत्पत्तिक्षणमारभ्यैव घटादौ यत्किंचिन्नाशसत्त्वादिति भावः। ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वस्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव

षणतैतन्नितयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या । न चैवमपि तुरीतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कारणतैव न सम्भवति किं तु तुर्यैव संयोगसम्बन्धेन तन्तुनिष्ठा सती पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गाभावात् । एवं च विशेषलक्षणेषु तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वसमवायीति न तन्नाशेन पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः । वेगादीनामित्यादिना स्पर्शसङ्ग्रहः । अभिघातादीत्यादिना नोदनपरिग्रहः । ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः । इच्छादीत्यत्र प्रवृत्तेः परिग्रहः । तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्यमित्याह । तथापीति । वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकतया ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियो-

---

कुतो न निवेश्यत इत्याशंकायामाह । स्वप्रतियोगीति । अतिप्रसङ्गवारणायेति । द्वितीयक्षण एव घटादौ नाशातिप्रसङ्गवारणायेत्यर्थः ॥ इति विभाव्यतेइति ॥ स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौ नेयमापत्तिःसम्भवतीति सूचनाय यदि त्वित्युक्तं, तथोक्तावपि कपालरूपनाशादपि घटनाशापत्तितादवस्थ्यमतस्तथा न विवक्षितमेवेति ध्येयम । अतिप्रसङ्गाभावादिति । तुरीतंतुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः । नन्वेवं तुरीतंतुसंयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेण तल्लक्षणे तुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वविशेषणस्य ग्रन्थकृदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामेवमप्यस्माकं लघावमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह । एवं चेति । अत्राहुरित्यादि केचिदित्यंतं ग्रन्थकारानुयायिनो मतमिति बोध्यम ॥ स्वयमाह । वस्तुतस्त्विति । जन्यत्वसम्बन्धेनेति । अत्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणाय कालिकसम्बन्धोऽपि प्रवेशनीयः एतल्लाभायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयम । नोदनेति । शब्दजनकसंयोगोऽभिघातस्तद्भिन्नसंयोगो नोदनम । अभिघाते विलक्षणसंयोगस्य तद्भिन्नसंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापात्तावि'ति भावः । अत्र यद्यपि तयोरसमवायिकारणत्वेपि न तन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः द्रव्यनाशं प्रत्येव असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः सम्भवति तथाप्यसमवायिकारणमन्तरा क्षणत्रयं कार्यास्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरवात्रेष्टापत्तिबाधिकेति मन्तव्यम । ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां क्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम । ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेत इति । तुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादिति भावः । नन्वेवं तादृशभेदप्र-

द्विविधम् कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च । आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणम् स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । तथा च क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स्वसम-

---

गिताकभेद एव । अन्यथा हस्ततन्तुसंगादिभेदानां पृथङ्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशने गौरवादिति ध्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशनैवोपपत्तौ तुरीतन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् । मात्रपदस्यासमदुक्तार्थकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेद इति बोध्यम् । तथा चेति । द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः । फलितोऽर्थ इति । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः । पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह । इत्थं चेति । कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायसम्बन्धः कारणैकार्थप्रत्या-

---

तियोगितावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां तन्तुभिन्नसमवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह । अपित्विति तुरीतंतुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे बाधकमाह । अन्यथेति । मात्रपदस्येति । तन्तुभिन्नासमवेतत्वे सति तन्तुसमवेतत्वमेव हि तन्तुमात्रसमवेतत्वमिति भावः इच्छाद्यसमवायीनि । अत्र इच्छादिपदं कार्यमात्रपरम् तथा चासमवायिकारणसामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्यैकभेदनिवेश एवोचित इति भावः । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशनैव सामञ्जस्यादिति केचिदाहुः । तन्न मनोरमम् । उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति विभावनीयम् । इत्थं चेतीति । ननु तथाचेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणत्वमभिधाय इत्थंचेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिकारणैकार्थप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं सन्दर्भविरुद्धं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकसमवायरूपत्वात् लाघवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेदकत्वस्यैवासम्भ

वायिसमवेतत्वसम्बन्धेनेति फलितोर्थः । इत्थ च कार्यैकार्थकारणै-कार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यसितम् । आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

——:o:——

सत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वपमम्बन्धः तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य च सङ्ग्रहाय समवायस्वसमवायिसमवेतत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावारणाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य तद्दशान्यतरप्रत्या-

——:o:——

घात् तेन सम्बन्धेन कपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्वादित्याशङ्कां निरसितुं तदर्थमाह । कार्यैकार्थेति । तथा च समवाये प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वप्रदर्शनं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितम् । न तु समवायस्य तेन रूपेण कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वलाभायेति भावः । एवं द्वितीयेपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतया प्रकृतकार्यकारणेन सहैकस्मिन्नर्थे कारणघटिता स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः । तत्रापि कारणघटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितमिति भावः । न च स्वसवायिसमवेतत्वं स्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तच्च न कारणेन घटितमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितया घटाद्यतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणलक्षणघटकता युक्ता न तु निरुक्तान्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकारणताया मूलतस्तद्लाभादित्याशङ्कामपनेतुं यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह । घटरूपमिति । घटस्येति । रूपसमवायिकारणे घटे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटस्य प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति समवायिकारणत्वाच्चेति भावः । आत्मविशेषेति । आत्ममात्रसमवेतान्यत्वमित्यर्थः । अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति । अथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजन्यतायां वा दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्व निवेशो नैव दोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य दैशिकविशेषणतया तेन सम्बन्धेन द्वित्वनाशाधिकरणे घटादावसत्त्वेन दैशिकविशेषणतया तयोः कार्यकारणभावासम्भवात् कालिकविशेषणतयैव तयोः कार्यकारणभावस्याङ्गीकरणीयत्वात् दैशिक-

सत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्माविशेषगुणान् वारयितं विशेष्यभागः । यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति । तन्न । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तोरिति । अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम्, अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये । भिन्नं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासमवायिकरणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वम् । तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वेपि न तस्य पटं प्रति निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥

———:o:———

विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यक एवान्यथा घटादिनाशं प्रति कालत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियोगिनि घटादावेव अतिव्याप्तिरिति चेन्न । दैशिकाविशेषणतया, घटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य तेन सम्बन्धेन कारणत्वे सहस्रतन्तुकपटस्थले पूर्वं व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तायास्तादृशसम्बन्धेन नाशत्वेनैव कारणताया वाच्यतया कार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशेषणतानवच्छिन्नत्वात् । इदमुपलक्षणम् । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति विभावनीयम् । इत्यादिविशिष्यैवेत्यादिना रूपनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिरूपत्वं रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं न त्वसमवायिकारणं नातस्तत्राव्याप्तिरिति भावः । घटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे अतिव्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह । अखण्डोपाधिरिति । भिन्नं कारणमितीति । ननु समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरीतंतुसंयोगेऽव्याप्तिः तस्य तुरीपटसंयोगासमवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वविरहात्, न च तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं तत्कार्यं प्रति निमित्तकारत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् तथा च तुरीतंतुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तथासति ध्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशंकां निराकुरुते । अत्रेदमित्यादिना । समवायिकारणत्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वं असमवायिकारणत्वं तादृशकार्यतानिरूपितानिरुक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

येन सह पूर्वभावः
कारणमादाय वा यस्य ।

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतामत आह॥ येनेति यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूप-

---

यत्कार्यं प्रतीति । यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः । इत्थं च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितानियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रैरन्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः। द्वितीयान्यथासिद्धदंडरूपादिवावारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिग्रहे कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । किं तु कारणमिति । कारणत्वं चात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः।

यत्कार्यं प्रतीत्यादेः यथाश्रुतार्थकत्वे तद्व्यक्तित्वेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्यक्तिं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकस्यापि तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपिता विषयविधया या कारणा तद्रूत्वेन स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यापि तद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धं स्यादित्यशंकानिरासाय तदर्थमाह। यद्धर्मावच्छिन्नमिति । तथा च तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्व्यक्तित्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकमिति तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षे नान्यथासिद्धत्वप्रसङ्ग इति भावः। स्वतन्त्रेति । अन्वयः स्वाधिकरणेकार्यसत्वम् व्यतिरेकः स्वाभावाधिकरणे कार्यासत्वम् । अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वं दंडत्वदंडरूपयोरन्वयव्यतिरेकौ स्वभिन्नदंडरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तौ स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दंडत्वादि सत्वस्य दंडसत्वाधीनत्वात्। तयोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः । तत्रातिव्याप्तिवारणायेति । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः। मूले कारणमादायेति । स्वभिन्नकारणं गृहीत्वैवेत्यर्थः ॥ ननु अनन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वभिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यान्यथासिद्धिघटितत्वेन भवत्यात्माश्रय इत्यत याह । कारणत्वं चात्रेति। पृथगिति । स्वाघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः। दण्डादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थक-

अन्यं प्रति पूर्वत्वे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥१९॥

मन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति ॥ द्वितीयमन्यथासिद्धमाह ॥ कारणमिति ॥ यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्थासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ॥ तृतीयमाह ॥ अन्यम्प्रतीति अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य

स्वातन्त्र्येण यत्तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं तत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाय विशेष्यमिति । अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्यव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्ध्योः सङ्ग-

---

ताया अग्रे वक्ष्यमाणतया तत्र च कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तथाविधयावद्दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहाविशेष्यत्वादिति पृथगित्युक्तम् । पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दण्डघटितपरंपरासंबंधेनैवान्वयव्यतिरेकशालित्वाच्च दंडादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेति । यथाश्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दण्डत्वस्यापि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वग्रहस्यापि दण्डग्रहाधीनत्वादिति तत्परित्यागः । ननु प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं परित्यज्य उभयसाधारणमेकमेवान्यथासिद्धिलक्षणं कुतो न कृतमित्या-

कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण । नन्वा-

हेऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् ॥ अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः । तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः । शङ्कते । शब्दाश्रयत्वेनेति । अन्यं प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्ध्यभावादिति भावः । पञ्चमीति । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम् तथा च शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः सम्भवति तथाप्यन्यं प्रति इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात् स्वर्गं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्यापारत्वेनापूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विवक्षणमावश्यकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । एवं च शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि तदघटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसम्भव इत्यभिप्रायः । शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेऽपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः, अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि केचित् ।

शंक्य समाधत्ते । अत्रेनगेति । इत्यनुमित्यात्मकेति । इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः । कार्यकारणभावग्रहरूपेति । कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तेन शब्दो यदि द्रव्याश्रितो न स्यात् तर्हि द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावग्रहानात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । सहकृतेनैवेति । अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्तु इत्यप्रयोजकत्वशंकया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्व सिद्ध्यसम्भवादिति भावः ॥ स्वर्गं प्रतीति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः ॥ ग्रन्थकाराननुरोधिनां केषां चिन्मतमुत्थापयति । शब्दाश्रयत्वेति । अष्टद्रव्याणि । पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि । अन्यं प्रतीत्यादेः अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादिः । गृह्यते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथासिद्धमिति पूरणीयम् । पूर्ववृत्तित्वानुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं

जनकं प्रति पूर्ववृत्तिता-मपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

काशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कवत्त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह ॥ जनकं प्रतीति ॥ यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा कुलालपितुर्घटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् ॥ पञ्चममन्यथासि-

---

कवत्त्वादिकमिति । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाह। विशेषपदार्थो वेति। यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्रापि अन्यं प्रतीत्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्ध्योः संग्रहेऽपि फलाननुगुणत्वतदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभावस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति ॥

स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा शब्दजनककण्ठादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न स्यात् । तस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् । स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्त्तित्वोपपादकत्वेपि आकाशनिष्ठशब्दपूर्ववर्त्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । बहूनां वर्णानामिति । ननु विशेषस्य कारणतावच्छेकत्वेपि प्रत्येकं कवत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेत्यस्वरसादाह । वर्णानामिति । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन गगने ककारासत्त्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नैतद्दूषणमपीति मन्तव्यम् । यद्यपि शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य कारणत्वेपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य शब्दभिन्नत्वाभावात् तथापि स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणताग्रहहेतुत्वादिति कवत्त्वादेः कारणतावच्छेदकत्वानुधावनम् । अथ गगनत्वस्य अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटा-

अतिरिक्तमथापि यद्भवे-
न्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥२०॥

द्रमाह ॥ अतिरिक्तमिति ॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव

अवश्यक्लृप्तेति । गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यक्लृप्तगन्धप्रागभावेनैव गन्धो-
त्पत्तिसम्भवे तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् । एवं
घटजातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटोत्पत्तिसम्भवे
रासभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्ववश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रा
गभावेन गन्धोत्पत्तिसम्भवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धिः
स्यात् यत्कारणत्वमवश्यक्लृप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेदत्राहुः ।
लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह बोध्यम् । लघुत्वं च शरीरकृत-
मुपस्थितिकृतं सम्बन्धकृतं च । तत्र प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया मह-

---

धिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमेव न
संभवति गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभावसत्वादिति गग-
नस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थकमिति चेन्न । अवृत्तेरपि कालि-
कसम्बन्धेन वृत्तितामते कालिकसम्बन्धेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृत्तित्वसम्भवादिति
ध्येयम् ॥ अवश्यक्लृप्तेति । यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालोत्पत्तिकत्वेन गन्धरूपप्रा-
गभावयोः तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वं, तथापि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेन
गन्धरूपकार्योपस्थित्यनंतरं गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः सम्भवति न तु
रूपप्रागभावस्य तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थितिलाघवेन गन्धं प्रति
गन्धप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्तः । पाकजगन्धरूपकार्योपस्थि-
त्यनन्तरन्तु गन्धरूपप्रागभावयोर्युगपदेवोपस्थितिः सम्भवति, रूपपरावर्तकतेजः-
संयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात्, तथा चापाकजस्थले
गन्धं प्रति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना गन्धप्रागभावेनैव पाकजगन्धोत्पत्तिस-
म्भवे तं प्रति रूपप्रागभावो ऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोर्थः । घटजातीयमिति ।
घटत्वेन तद्घटसजातीयं प्रतीत्यर्थः । घटोत्पत्तिसम्भवे तद्घटोत्पत्तिसम्भव इत्यर्थः ।
नन्वित्यादि । गन्धरूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गन्धप्रागभाववद्रूपप्रागभवोपि गन्ध-
नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्त इति रूपप्रागभावेनैव गन्धप्रागभावः कुतो नान्य-
थासिद्ध इति भावः । यत्कारणत्वमिति । अपाकजगन्धस्थले गन्धं प्रति
गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता क्लृप्ता नतु रूपप्रागभावस्य अतो रूपप्रागभावेन न

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥
तृतीयं तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः ।

कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं, महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥

त्वे । द्वितीयं गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे । गन्धात्मकप्रतियोगिज्ञानसत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः । तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे। स्वाश्रयदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति। ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यक्लृप्तेति कृतमतस्तस्य फलमाह। अत एवेति। अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः। अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । तस्य द्व्यणुकेऽपि सत्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः । समवेतसमवेतत्वं तदित्यपि न । आत्मनि तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः । किं त्वणुभि-

---

पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः । गुरुत्वादिति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं कल्पनालाघवात् । न तु तथाविधद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात् । तथाहि। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्ट-

पञ्चमो रासभादिः स्याद्
एतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासभादिरिति ॥ यद्यपि यत्किंचिद्घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः ॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथा हि

न्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ॥ परेषां दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितॄणाम् । तेन पञ्चमान्यथासिद्धेन । चरितार्थत्वं सङ्ग्रहः । अनियतरासभादेवारणाय नियतेत्यादि । न चानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यं, अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेन यत्र

कारणतासम्बन्धोऽनन्तपटादिद्रव्येषु कल्पनीयः, दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र
यवेति द्रव्यत्वापेक्षया दण्डत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अनि-
यतरासभादेरिति । यद्यपीदं पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धे
रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेतीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथापि पूर्वमन्यत्रक्लृप्त
नियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसम्भवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निरुक्ता
पञ्चमान्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभस्य न सम्भवति घटत्वावच्छि-
न्नादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पादासम्भवादित्येवं रूपेण रासभस्य घटं
प्रति अन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति पदस्य सार्थक्यमुक्तं इदानींतु ग्रन्थका-
रैरतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविन इत्येवं पञ्चमान्यथासिद्धेर्निर्वच
नात् तदनुसारेण रासभोपि घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैयर्थ्यमित्याशं
कां समाधातुं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद इति मन्तव्यम् । रासभादेरित्यादिना घटा
देः परिग्रहः । नियतेत्यादीत्यादिना पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः । तथा च घटं प्रति घटत्वाव-
च्छिन्नस्यापि व्यापकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः ।
मिलितदलद्वयस्य तु घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति बोध्यम् । एकस्याभावेनेति । निरूपितं

यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया निय-
तपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्ववर्तित्वं चा-
व्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः । अत एव च यागा-
देः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्या ऽपूर्वसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्र-
न्थकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्यापि नियतपूर्ववृत्तित्वाबाधेनापूर्वकल्पनं
न स्यादिति । नचैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य निय-
मांशग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं
कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यं, अवश्यक्लृप्तस्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयो-
जकत्वात् । तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यव्यतिरेको यद्व्यतिरे-
कात्तेनावश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । नव्यास्तु का-
रणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिबन्धकाभावस्य
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वं

त्वेनत् । ग्राह्याभावेति । कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः ।
अन्वयव्यभिचारेति । व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वं व्यापकत्वानपायादितिभावः ।
अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति । तथा च कारणताघटकानन्यथासिद्धत्वांशज्ञानएव
अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति भावः । तत्तद्व्यक्तित्वेनेति ।
दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यम-
ण्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् लाघवस्यै-
वान्यासिद्धिनिरूपकत्वरूपत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवान्यथासिद्ध्य-
निरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः । नचास्तु तद्व्यक्तित्वेन
प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं किञ्चिच्छिन्नमिति वाच्यम् । दाहादिकं प्रति मण्यभा-
वत्वादिना कारणतायाः सर्ववादिसंमतायाः विलोपप्रसंगादिति भावः । ग्रन्थकार-
मते त्वत्रेष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । ननुकारणत्वंनोक्तरूपमंगीकरणीयं किंतु
यद्यद्धर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्यवहारः तत्तद्धर्मभिन्नधर्मस्यैव तथात्वमङ्गीकरणी-
यमतो नोक्तदोष इत्यत आह । यत्रेति । यद्धर्मावच्छिन्नइत्यर्थः । भेदकूटवत्त्वमित्य-
स्यापिभेदकूटवद्धर्मवत्वमेवार्थः तेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतिबन्धकाभाव-
त्वावच्छिन्ने ऽसत्वेपि न क्षतिः । सर्वज्ञेनैवेति । कारणतावच्छेदकभिन्नसकलध-
र्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन अस्मदादीनां ज्ञानासम्भवादिति भावः । ननु यद्यद्धर्माव-
च्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वसम्बन्धेन प्रकृतकार्यविशिष्टो
यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ नैष दोषः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य
अहेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन संसर्गघटकतया भाने बाध-

तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयम् तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बधेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तं तस्य सम्बन्धत्वसन्देहात् तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः । तदसत्, कारणत्वास्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः । न चानन्यथासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्व्यञ्जक इति वाच्यं, तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् अस्तु वा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं घटादिकार्यसम्बन्धितया तद्ग्रह उक्तधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्यूचुः । तदयुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्यतिरेकासम्भवेनाव्याप्तेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

काभावादित्याशंकां निराचष्टे । तत्तद्व्यक्तीति । तस्येति । तादृशभेदकूटस्येत्यर्थः । सर्वदेति । कदाचिद्दण्डादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधेन कारणतायां योग्यत्वस्यांगीकरणीयतया यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तद्गतघटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः । स्वमते तु कारणताया व्यापकताघटितत्वेन व्यापकताज्ञाने च सहचारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलंबान्नैतदापत्तिरिति भावः । तद्व्यंजकइति । कारणताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षइत्यर्थः । तादृशधर्मज्ञानस्येत्यस्य कारणताग्रहात्पूर्वमित्यादिः । ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकारणताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य तादवस्थ्यादित्यस्वरसदाह । अस्तु वेति । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । ननु दंडत्वस्य कारणतारूपत्वे यदायदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षापत्तिः दण्डसन्निकर्षे दण्डत्वेपि तस्यावश्यकत्वादित्याशंका निराकुरुते । घटादिकार्यसम्बन्धि तयेति । घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः । कार्य्येति । कार्यन्वयव्यतिरेकौ कार्यप्रतियोगिकसंसर्ग कार्यप्रागभावौ तदधिकरणकालपूर्ववर्तित्वं तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वं । तादृशपूर्वकाल वृत्यन्वयव्यतिरेकशालित्वं तद्व्यक्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं । घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सतिघटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वं अत्र च कार्यान्वयकालपूर्वत्वं तादृशकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वं । तेन न स्वस्य स्वकारणतापत्तिः । कार्यव्यतिरेक । कालपूर्वत्वं तु न तथा विधम् । घटप्रगभावकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः । किं तु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्वगमादीनां करणतावारणायेति द्रष्टव्यम । आत्मादाविति । व्यतिरेकपदस्य दण्डत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरताध्रौव्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं, कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावाधिकरणत्वं विशेषणमुपादायाव्यवहितपूर्ववर्तिनां वारणसंभवेपि दण्डरूपरासभादीनां कारणत्वापत्तिरशक्यपरिहारैव एवं प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्याव्यावर्त्तकतया तद्धर्मर्थ्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् । गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् २३

दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तानियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं, दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैवचरितार्थत्वं सम्भवति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायीति ॥ स्पष्टम् ॥ गुणेति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथ वाऽसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तच्चायुक्तम् आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे । असमवायिकारणत्वमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयादाह । अथ वेति । सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवारणाय जातीति ।

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

अन्यत्रेति ॥ नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आश्रितत्वं तु

वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन न गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्वादिमत्त्वाद् द्रव्ये नातिव्याप्तिः ॥ २३ ॥

ननु गगनादिकं सर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसम्बन्धेनाश्रितत्वसत्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह । आश्रितत्वमिति । समवायादिसम्बन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन । विशेषणतयेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । न च संयोगेन परमाणोरपि वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति । क्षित्या-

---

द्रव्येनातिव्याप्तिरिति । तथा च जातिपदं वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेन लाभायैव, अतोन्यतरत्वस्यातथात्वेपि न तद्वैयर्थ्यामिति भावः ॥ २३ ॥

समवायादिसम्बंधेनेत्यस्य विवरणं सर्वाधारेत्यादिकम् आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणासंभवात् कालिकसम्बन्धातिरिक्तेति । अत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्युपलक्षणं तस्यापि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं दैशिकविशेणताव्यावर्तनायाह । कालिकेति ननुमूले आश्रितत्वमिहोच्यतइत्यत्र इहेत्यस्यपूर्वपरामृष्टद्रव्यार्थकत्वेपि नित्यद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते तथा च गुणादावप्याश्रितत्वसत्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशंकां निराकुरुते । अत्रेति तथा च इहेत्यस्य न्यायसिद्धांत इत्येवार्थः वेदांतिनां मते तु नित्यज्ञानस्याप्यनाश्रितत्वांगीकारत्तत्रातिव्याप्तिवारणशंकानिरासाय तदुपात्तमिति ध्येयम् । परमाणोरपीति । पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ गुरुत्वाभावेनैव पतनानुपपत्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तया तस्य भूतलादिदेशसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपरमाणोरपि संयोगो वृत्तिनियामक एवेति भावः ।

क्षित्यादीनां नवानां तु
द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥
क्षितिर्जलं तथा तेजः
पवनो मन एव च ।

समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते । क्षित्यादीनामिति ॥ स्पष्टम् ॥ २४ ॥

क्षितिरिति ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्त-

---

दीनां नवानां त्विति मूलस्थतुशब्देन सूचितमर्थं प्रकटयति । इदानीमिति ॥ २४ ॥

ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह । कर्मवत्त्वमिति । वे-

---

वृत्त्यनियामकत्वादितीति । जन्यगुरुत्वस्य प्रकृष्टगुरुत्वस्य वा पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासम्भवेन तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, अन्यथा वाय्वादिप्रतिबन्धकाभावदशायां सर्वेषामेव परमाणूनामधः पतनापत्तेरिति भावः । इदानीमितीति । तथा च द्रव्यातिरिक्तसाधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यवच्छेदकसूचनाय तुशब्द इतिभावः ॥ २४ ॥

धात्वर्थः क्रियेति । धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेयो भाव इत्यभिधीयते इति हरिकारिकोक्तेरिति शेषः । कर्मवत्त्वमितीति । तथा च प्रकृते क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपि तु कर्मैवेति भावः । वेग इव वेगवत् तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगवत्त्वमिति भ्रमं निरसितुमाह । वेगसम्बन्धित्वमिति । ननु न चेत्यादिना मूले यत् परत्वापरत्वयोर्नोत्पादस्तत्राव्याप्त्याशङ्कनमनुचितं गुणा-

परापरत्वमूर्तत्व-
क्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

त्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वं च साधर्म्यम् । न च यत्र घटादौ परत्व-मपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । परत्वादिसमानाधिक-रणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्ट-

---

गवत्त्वं वेगसम्बन्धित्वं । दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्ट-मित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाश-ङ्क्य निरस्यति । नचेत्यादिना । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकर-णान्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्र-व्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादाया-

---

न्तरस्यैव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवात् क्षणिकपदार्थ-स्य च ग्रन्थकारैरनङ्गीकारादित्याशङ्कां निराकुरुते । दिक्कृतयोरिति । इत्यपे-क्षाबुद्धिरित्यत्र इतिपदस्यान्वयार्थकतया इदमस्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसङ्ग्रहः तेन परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः, एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । यद्यपि वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इत्याचार्यकारिकानुरो-धेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवश्यमङ्गीकरणीयं तथा च नि-त्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः सम्भवत्येव तथापि द्व्यणुकपरि-माणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्याऽऽवश्यकत्वेपि यादृशघटादौ परत्वापर-त्वबुद्धिर्नानुभवसिद्धा तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षा-बुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः । अथ वा दिक्पिण्डसंयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ ता-त्पर्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एव आश्रयनाशेन तदुत्पादासम्भवादि-तिभावः । द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति । वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्व-न्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात् तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेद-

कालखात्मदिशां सर्व-
गतत्वं परमं महत् ।

परिमाणवत्त्वम् तच्चैषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्ट-त्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वं वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २५ ॥

कालेति । कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं, सर्वगतत्वं स-

तिव्याप्तिः । अपकृष्टेति । अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः । तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकतावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरित्यपि केचित् । तच्चेति । निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । पूर्ववदिति । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कालादौ स्पन्दाभावेनासम्भवमाशङ्क्याह । सर्वमूर्तेति । अहं म-

कत्वरूपं न द्रव्यत्व इति तदादाय नातिव्याप्तिसम्भवः । न च गुणत्वादेरपि तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, तेषां परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहादिति युक्तमुत्पश्यामः । अपकृष्टेतीति । परमाणुपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशङ्क्याह । अविभुवृत्तीति । अविभुवृत्तिसंयोगे तु वैजात्यमङ्गीकृत्य तादृशविजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायां कारणत्वमङ्गीकृत्यापि विभौ क्रियावारणसम्भवेन क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वजातिसिद्धिरविनिगम्या इत्यस्वरससूचनायाह । केचिदिति । तच्चेतीति चकारसमुच्चेयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कानिरासायाह । चस्त्वर्थ इति । त्वर्थेन चेत्यनेन विभुपरिमाणे पृथिव्यादिसमवेतत्वस्य व्यवच्छेदान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २५ ॥

कालादाविति । सर्वगतत्वं, सर्वमूर्तकर्मकगतिमत्त्वरूपस्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितकालादावसम्भवादिति भावः । ननु परममहत्त्वस्य जातित्वमभिधाय तस्य कारणताद्यनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमाणविरहेण अप-

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥

र्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च । परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा । क्षित्यादीति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् ।

हानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसम्भवेऽप्यात्मपरिमाणमयोग्यमिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह । अपकर्षेति । यद्यप्यणुपरिमाणेषु द्व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वं बोध्यम् । बहिरिन्द्रियेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बहिःपदम् । बहिरि-

---

कर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तादिति कल्पान्तरमनुसृतं मूले तच्चायुक्तं आत्मगतपरिमाणे तादृशजातेः प्रत्यक्षसम्भवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वादित्याशङ्कां निरस्यति । अहमित्यादि । महानित्यस्य परमेत्यादिः तेन महानिति प्रतीतौ परममहत्वत्वस्याविषयत्वेऽपि नक्षतिः । यद्यपीत्यादि । न च परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षयाऽपकर्षो वर्त्ततएव प्रत्यक्षसाधनत्वतदसाधनत्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षसम्भवादिति वाच्यम् । परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमाणावधिकत्वस्यैव नियमात् कथमन्यथा विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नापकर्षः क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षयोः सम्भवादिति भावः । उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठजातिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्त (१) योरपि सावधिकत्वस्वीकार इति बोध्यम् । महत्परिमाणवत्त्वमिति । तथा च परमाणुपरिमाणे अपकर्षानाश्रयत्वसत्वेऽपि महत्त्वत्वाभावादेव न परममहत्वत्वमिति भावः । बहिःपदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिष्टुं(२)ग्राह्यम् । ग्राह्यजातीयेति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिम-

---

(१) जातेरपि॰ तै॰ पु॰ पा॰ । (२) ग्राह्यमिति तै॰ पु॰ नास्ति ।

अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनि नातिव्याप्तिः । न च प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्नि-

---

न्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे वक्ष्यते । द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह । तेनेति । ज्ञातो घट इति । ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशे न लौकिकी विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः । स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह । न चेति । ननु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत आह । महत्त्वेति । लौकि-

---

दिति तदर्थः । संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् कालसंयोगो न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्यन्तानुधावन (मावश्यकमिति,) आवश्यकं च ग्राह्यजातीयत्वविवक्षणमन्यथा परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । वक्ष्यत इति । बुद्ध्यादिषट्कमित्यादिकारिकयेति शेषः । द्रव्यत्वमादायेति । यद्यपि विशेषगुणत्वं रूपाद्यन्यतमत्वमेवाग्रे वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटकता तथाप्यत्र विशेषत्वं सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि सामान्यगुणभिन्नतया तदादायातिव्याप्तिरभिहिता । न चैवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिविरहादेव तदादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वपदस्य द्रव्येनरासमवेतार्थकतया क्रियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेवं तात्पर्यविषयत्वात् अन्यतमत्वस्य भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन सामान्यगुणभेदकूटवत्वे सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकतोचितेति भावः । चक्षुरादेरिति । यद्यपि चक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्य ज्ञाने सत्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसङ्गतं तथापि चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सन्निकर्षत्वमावश्यकं अन्यथा परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्यत्वात् ज्ञाने न लौकिकसन्निकर्ष इति भावः । महत्वेतीति । ननु घटरूपादौ महत्वाभावेपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात् परमाणुरूपे तदभावेपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कां निरस्यति । लौकिकेति । ग्रहणायोग्यत्वादिति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपत्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मेव

( ) एतन्मध्यगतो ग्रन्थः तै० पु० नास्ति ।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्याद् अथाकाशशरीरिणाम् ।

धानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथ वाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वन्तत्त्वम् चत्वारीति पृथिव्यप्तेजोवायूनांस्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः । द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्या-

---

कविषयतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणस्य महत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावान्न तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः। ननु चक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रियग्रहणायोग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाशङ्क्य लाघवाचाह । अथ वेति । अत्र च कल्पे वैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति । स्पर्शवत्त्वं समवायेन स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यसमवायिकारणेत्यादि । सत्तादिकमादाय गगने ऽतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपदमात्म-

---

त्वस्यैव योग्यतारूपत्वादिति भावः । ननु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं न लक्षणे निवेश्यते किं तु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमेव लक्षणघटकं तथा च तथाविधरूपत्वादिजातेः चक्षुरादिरूपेऽपि सत्त्वेन न चक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाह । लाघवाच्चेति । अथ वेतीति । नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मावृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटरूपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् इत्थं च विशेषत्वनिवेशनं विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति कालादिनिष्ठसंयोगे तादृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनमनर्थकमित्याशङ्कामपनेतुं तन्निवेशे प्रयोजनान्तरमाह ॥ अत्र चेति । समवायेनेति । बोध्यमिति शेषः । अन्यथा कालिकादिकृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ २६ ॥

द्रव्यत्वव्याप्येतीति ॥ यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषता-

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

अथाकाशेति । आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किं चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदाऽन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात् । क्षणिकत्त्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वात्प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ

परमित्यभिप्रायेणाह । आकाशात्मनामिति । लक्ष्ये लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं चोपपादयति । आकाशस्येत्यादिना । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमादाह । क्षणिकत्वं चेति । घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति । स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः तद्द्वितीयक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः । अत्र च यत्र प्रति-

---

बद्धस्थं तथाप्यत्रापि पूर्वोक्तरीतिरनुसन्धेया अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । घटादिव्यावृत्तय इति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरतया अग्रे वक्ष्यमाणतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तन्निरासायेत्यर्थः । न चेदानीमपि यद् घटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अग्रे समाधास्यमानत्वात् । द्वितीयक्षणवृत्तिरिति । स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः । इदं च अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्थले, तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु मूले स्वोत्तरवर्तित्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्तीत्यर्थः । अव्यवहितोत्तरत्वं स्वोत्तरविशेषगुणानुत्त-

शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्वं चार्थः । पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोस्तीत्यतो ऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् । न च रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्वस्य तदर्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयं

योगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं न त्वतीन्द्रियजातिशून्यत्वम्, अदृष्टत्वस्य जातित्वे मानाभावेन तथाप्यदृष्टे व्यभिचारात् । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्विति । संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणे ऽपेक्षाबुद्धिनाशः सामानाधिकरण्यसम्बन्धनिवेशान्न शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धनिवेशाच्च न ज्ञानादिना उत्पत्तिकालिकेच्छादीनां नाशः । केचित्तु स्वत्वस्य

त्वे सति स्वोत्तरत्वं, स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमित्येकोक्त्यैवोभयसङ्ग्रहः सम्भवतीति ध्येयम । अत्र च स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणता युक्ता स्वद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्तकत्वात्, अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह । अत्र चेति । स्वाव्यवहितेति । स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादितृतीयक्षणे त-

तद्व्यक्तिपर्यन्तस्थायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः । एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणे सामान्यसा-

---

नाशवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः । अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य न योग्यविशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः । ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः । न व्यभिचार इति । नान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशङ्कामपनेतुं योग्यतां निर्वक्ति । योग्यत्वं चेति । लाघवादाह । अतीन्द्रियेति । निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वरूपत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः । रूपादिनाश इति । अत्र व्यभिचारपदं व्यतिरेकव्यभिचारपरं रूपसत्त्वे रूपान्तरानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासम्भवात् । एवमुत्तरत्रापि । पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद्व्यभिचारो बोध्यः । व्यधिकरणानामिति । एवं च समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेपि तस्य त्रिक्षणावस्थायित्वनिर्वाहे चेष्टापत्तिसम्भवात् परं तु अस्मदुक्तैव व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति । पूर्वक्षणोत्पन्नेच्छादिनेत्यर्थः । यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वापत्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने स्वभिन्नत्वमेव निवेश्य स्वस्य स्वनाशकत्ववारणसम्भवात्तावत्पर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेऽनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तत्रैककारणताया अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह । अपेक्षाबुद्धेस्त्विति । एकस्मिन् क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसम्पादकं अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुचितेत्याशयेनाह । एतत्क्षणोत्पन्नेति । नन्वेवमपेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्तथा च द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह । अपेक्षाबुद्धीत्यादि । विशेषसामग्रीति । तथा च विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योपधायकतया सामान्यसामग्रीसत्वेपि द्वित्वप्रत्यक्षरूपविशेषकारणाभावात् तृतीयक्षणे नापेक्षाबुद्धिविनाश इति भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानन्तरं तदात्मनि ज्ञानाद्यनु-

मग्रीसत्वेपि न क्षतिः चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः । शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपादयति । एवमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याल्लक्षणद्वयाभिप्रायेणार्थमाह । इत्थं चेति । अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति । न च रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथं तद्वारणमिति वाच्यं, अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । विशेषगुणेत्युक्तमिति । विशेषगुणाश्च "बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहःसांसिद्धिको द्रवः । अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणा" इति वक्ष्यमाणास्तल्लक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति, तन्न, अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि तदवृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान् विशेषगुणोज्ञानादिस्तद्वत्त्वस्यात्मादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्र च वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेपि न क्षतिः वृत्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असम्भववारणाय । तदर्थत्वादिति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वादित्यर्थः । ननु त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः, न च त्रित्वच-

---

त्पत्या तन्नाशानुपपत्तिः तद्व्यक्तित्वेन स्वस्यैव नाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः । यदि च तदनन्तरमपि अत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते तथापि महाप्रलयपूर्वं (१) द्वितीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानङ्गीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकं दुर्लभमेव । न च चरमात्मसाक्षात्कारेणादृष्टमात्रनाशे कारणाभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । महाप्रलयानुरोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इत्यत आह । चरमज्ञानादिकं त्विति । अत्र कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवं आहुरित्यनेन सूचितम् । व्याप्यवृत्तित्वादिति । ईश्वरस्य शरीरविरहेण तदवच्छिन्नत्वासम्भवादिति भावः । न क्षतिरिति । नासम्भव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तीत्यस्य फलमाह । वृत्यन्तं चेति । ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्षणसमन्वयायैव(२)तृतीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षि-

---

(१) पूर्वतृतीयक्षण० पु० पा० । (२) त्रिक्षण० पु० पा० ।

तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति तदव्युदासः । ईश्वरज्ञानस्यचतुःक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् । यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय

तुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्ट्वोपादाने इच्छैव नियामिकेति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे सम्भवादत आह । अपेक्षाबुद्धिरिति । तथा च त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य फलमाह । रूपत्वादिकं त्विति । तद्व्युदासः, रूपत्वजातिव्युदासः । तथा च रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ याऽतिव्याप्तिः सा निरस्तेति भावः । जन्येत्यस्य फलमाह । ईश्वरेति । शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणाह । यद्याकाशजीवात्मनोरिति । ननु जन्यत्वाप्रवेशे ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह । द्वेषत्वादिकमिति । आदिना शब्दत्वपरिग्रहः । विशेषदस्य कृत्यमाह । परममहत्वस्येति । तादृशगुणत्वादिति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः । ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तं तथा च कथं तदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह । चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामिति । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्वत्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वान्न परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्याप्तिरत आह । चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वादिति । तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ।

त्तम् । इच्छात्वमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवेन त्रिक्षणवृत्तीत्यपि शक्यते वक्तुमिति सूचितम् । यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणेति । स्वावच्छिन्नज्ञानादिमत्वसम्ब-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्ष-
योगिनः प्रथमास्त्रयः ।

विशेषेति । त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वक्त(१)व्यम् । इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वेति । पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवन्हेरूष्मणश्च रूपवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् । चाक्षुष-

---

प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाह । त्रिक्षणेति ॥ २७ ॥

चक्षुरादीनामित्यादिना घ्राणादिपरिग्रहः । तत्रापि, चक्षुरादिष्वपि । पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववद्वृत्तित्वमुपपादयति । घृतजत्वित्यादिना । योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह । अतिव्याप्तं चेति । घटो वायुमानिति वाय्वंशे उपनी-

---

न्धेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥

---

(१) वाच्यमिति पु० पा० ।

गुरुणी द्वे रसवती
द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः । नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपृथिव्यादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्राऽपि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् । नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

तभानात्मकघटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति । गुरुत्ववत्त्वमिति । गुरुत्वं रक्तिकमाषकतोलकत्वादि । इदमुपलक्षणम् । पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । उल्का पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणकर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव ॥ २८ ॥

मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह । पतनवत्वमितीति । बोध्यमित्यस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः । पतनत्वं निर्वक्ति । गुरुत्वेति । न च परमाणूनां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकारणत्वेनाङ्गीकरणीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासम्भवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युल्का पततीति प्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासम्भवादित्यत आह । उल्केति । लाक्षणिक इति । गमधात्वर्थ इत्यादिः । लाघवमभिप्रेत्याह । वस्तुतस्त्वति । जातिविशेष एवेति । गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च
विशेषगुणयोगिनः ।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं
वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः
संस्कारो मरुतो गुणाः ।
स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ
द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

आत्मान इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

ननु सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह । ज्ञेयत्वादिकमिति ॥ २९ ॥

ननु मूले यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तदिति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं सप्तपदार्थानां साधर्म्यं ज्ञेयत्वादौ तदितराप्रसिद्ध्या तदितरवैधर्म्यत्वाभावादित्याशङ्कामपनेतुं मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकं विहायेति पूरयतीत्याह । नन्वित्यादि ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च
द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो
वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
स्नेहहीना गन्धयुताः
क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं सङ्ख्यादि-
पञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

"वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च" इति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद् गुणानाह मूले । स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः । तेजसो गुणानाह । स्पर्शाद्यष्टाविति । अपां गुणानाह । स्पर्शादयोऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह । स्नेहहीना इति । एतेऽव्यवहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह । बुद्ध्यादिषट्कमिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः सङ्ख्यादिपञ्चकं सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । कालदिशोर्गुणानामैक्यादेकोक्त्यैवाह । सङ्ख्यादिपञ्चक-

---

प्राचीनश्लोकमिति । क्वचित्कारिकावलीग्रन्थे इमौ श्लोकौ दृश्येते प्रक्षिप्तावेवेति मन्तव्यं एतद्वाक्यस्वरसात् । ऐक्यादिति । एकजातीयत्वादित्य-

धर्माधर्मौ गुणा एते
आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।
सङ्ख्यादिपञ्चकं काल-
दिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥
सङ्ख्यादिपञ्चकं बुद्धि-
रिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।
परापरत्वे सङ्ख्याद्याः (१)

मिति । आकाशस्य गुणानाह । शब्दश्चेति । तथा चाकाशे शब्दः सङ्ख्यादयः पञ्चैवं षड्गुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य गुणानाह । सङ्ख्यादीति । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणत्वे प्रमाणाभावः, न च द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च ।

र्थः । तेन दिक्कालयोः परिमाणादिभेदेऽपि न क्षतिः । अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वेऽपि तादृशकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरे परिमाणसिद्ध्यसम्भवादिति भावः । ननु द्रव्यत्वं यदि परिमाणव्यभिचारि स्यान्निरुपाधिकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणासिद्धिप्रसङ्गादित्यस्वरसादुक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिमाह । ईश्वर इति । अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वे विवादोऽपि (२) सङ्गच्छते इति भावः । निरस्तमिति । रूपं घटा-

---

(१) सङ्ख्यादि इति पु० पा० ।
(२) नेतिअधिकं क्वचित् ।

पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥
तत्र क्षितिर्गन्धहेतु-

स्पर्शादय इति । ते च खे, आकाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति । तत्रेति । गन्धहेतुरिति । गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः ।

अत एव तत्र संयोगविभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निरस्तम् । यथा चेश्वरे सुखसम्भवस्तथाग्रे व्यक्तीभविष्यति । एवं च सङ्ख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीति पञ्चैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीभारद्वाजबालकृष्णात्मजमहादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

गन्धहेतुत्वं कालादौ गतमतो व्याचष्टे । गन्धेति । गन्धव-

त्पृथगिति व्यवहारानुरोधेन पृथक् पदस्य भिन्नार्थकताध्रौव्येण घटः पटात्पृथगित्यत्रापि तद्विषयकतयैवोपपत्तौ तादृशप्रतीत्या पृथक्त्वरूपगुणान्तरासिद्धेरिति भावः । तथाग्रे व्यक्तीभविष्यतीति । 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरे नित्यसुखसिद्धेरिति भावः । सङ्ख्येति । 'एको ह वै नारायण' इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः। ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तु क्षितौ सकर्तृकत्वानुमानेनैव सिध्यन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् । न चैव'मणोरणीयान् महतो महीयानिति' श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि कुतो न सिध्यतीति वाच्यम् । महत्त्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेन एकत्रोभयोरसम्भवान्महत्त्वस्य देशकालापरिच्छिन्नत्वरूपताया अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामित्वरूपताया एव प्रकृते वक्तव्यत्वादिति हृदयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ॥

यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्व(१)मुपन्यस्तम्।तथा हि पृथि-

---

दवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन सुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटे नाव्याप्तिः । वृत्त्यन्तेन न जलादावतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वव्याप्येत्यनेन तत्रैव सत्तामादाय सा, न वा जातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा । गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च समवायेन तेन कालिकसम्बन्धेन गन्धवति समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति पृथिवीनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति वा जलादौ नातिव्याप्तिः । प्रमाणोपन्यासायेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरापे-

---

कालादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणतायाः कालेपि सत्त्वादिति भावः । ननु गन्धत्वावच्छिन्नकार्यताविवक्षणे नैष दोषः आवश्यकं च तद्विवक्षणमन्यथा कार्यतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेपि गन्धनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादाय जलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेनादिपदमुपात्तम् । तेन च गन्धत्वावच्छिन्नकारणविजातीयादृष्टसङ्ग्रह इति ध्येयम् । गन्धवद्वृत्तीत्यादिग्रन्थस्य गन्धवत्त्वस्येत्यादिः । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थः । तेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न तदादाय जलादावतिव्याप्तिरेवमग्रेपि द्रष्टव्यम् । नाव्याप्तिरिति । अनेन च तादृशघटे ऽव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वस्योक्तरूपस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया लाघवेन गन्धसमवायिकारणत्वमेव लक्षणं वक्तुमुचितं त(२)थापि पृथिवीत्वावच्छिन्नं स्वरूपयोग्यतारूपकारणतामादाय तादृशघटेपि लक्षणासमन्वयसम्भवात् । न च द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, कारणताशरीरे च गन्धवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्यानन्यथासिद्धत्वस्य च प्रवेशेन तत्रैव गौरवमिति वाच्यम् । अत्रापि नित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्वारैवेति सूचितम् । नातिव्याप्तिरिति । एवं चान्यतरत्वमादायाऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या जलपृथिवीद्वित्वमादाय (३) जले ऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति वि-

---

(१) मुक्तम० पा० ।
(२ तथासीत० पा० । (३) न० इत्यधिकं पु० ।

वीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभा-

---

क्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासम्भवात्तत्साधारण्येन पृथिवीत्व-सिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः । अन्यथा-गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वा-नङ्गीकारे आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकारणानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा च कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुरोधेन तदवच्छिन्ने पृथि-वीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । रूपादिनाशकताव-च्छेदकतयापि पृथिवीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्या प्रतियोगितासम्बन्धेनाश्रयना-शाजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्व स्ववृत्तिरूपत्वोभयसम्बन्धेन विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकस-म्बन्धघटकत्वात् आश्रयनाशजन्यरूपनाशे व्यभिचारणायाजन्यान्तं नाश-

---

भावनीयम् । अयोग्यसाधारण्येनेति । अयोग्यविशेष्य(१)त्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाण्वादिवृत्तित्वेनेत्यर्थः । तथा च परमाणौ प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजातिसिद्धिरपि तु तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपकार्यहेतु-कानुमानेनैव तत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरिति भावः । नियतकारणेति । कारणे नियतत्वं जलादिव्यावृत्तत्वमेव । नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तथा च गन्धं प्रति पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादि-ति भावः । ननु नेयमापत्तिः सम्भवति पाकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्यापाकजे चावयवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादौ ग-न्धोत्पादासम्भवात् वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्यैव रूपादिजनकतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः । न च रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्वादेव न तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्त-रोत्पादकतावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतया नाशस्यैवापादनीयत्वा-दित्यस्वरसाद्भावमाह । तथाचेति । कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायि-कारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः । तेन गन्धत्वस्य विजातीयादृष्टजन्य-तावच्छेदकत्वेपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसङ्गः व्याप्तिसिद्धिस्तु घटत्वादिकपाल-त्वादिभ्यां कार्य्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः । ननूक्तव्याप्तौ मानाभावस्तद्-ग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात्प्रमाणान्तरं दर्शयति । इदमित्यादि । वि-

---

(१) विशेषणत्वेनेति० पु० पा० ।

वाद् गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनु-

---

विशेषणम् । घटाग्निसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वान्तस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः । तेजोवृत्तिरूपे प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्घटकतया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषणतया बोध्यम् । स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य सम्बन्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाश्यनाशकभावद्वयापत्तिरिति तत्त्यागः । एतेन पाकजगन्धे तेजःसंयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम् । ननु गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्ये ऽव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । नचेत्यादिना । तत्रापि पाषाणादावपि । पृथिवीत्वेनेति शेषः, गन्धसत्त्वात् गन्धानुमानात् । ननु पाषाणादौ गन्धसत्त्वे ऽनुपलम्भो न स्यादित्यत आह । अनुपलब्धिस्त्विति । अनुत्कटत्वेन, अनुद्भूतत्वेन । ननु पाषाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे नि-

---

लक्षणेति । प्रभादिसंयोगेन रूपनाशानुत्पादाद्विलक्षणेति । स्ववृत्तिरूपत्वस्येति । रूपत्वस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वे मानाभावात् स्ववृत्तित्वप्रवेशः । परम्परासम्बन्धे प्रविष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगिकत्वादेव विशिष्टपरम्परासम्बन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वृत्तेराधेयतायाः तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसम्भवादिति भावः । स्वसमवायिसमवेतत्वेति । विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः । तेन पृथिवीत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिः । तेजस्संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः । तेजस इति । विजातीयसंयोगेनेति शेषः । तेन जलादौ न गन्धापत्तिः वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकारादिति हृदयम् । प्रत्युक्तमिति । तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकतयैव तत्सिद्धेरिति भावः । पृथिवीत्वेनेतीति । ननु पाषाणादौ गन्धसत्त्वादिति मूलमसङ्गतं तत्र तत्साधकप्रमाणाभावादित्याशङ्कानिरासाय गन्धस-

पलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते । भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानो-

---

तरां तदधीनगन्धवत्त्वे इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामारचयति।क-थमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पाषाणादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे । तद्भस्मनि पाषाणभस्मनि । यद्यपि पाषाणे पृथिवीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्ध-वत्त्वलक्षणं नाव्याप्तमिति व्यर्थस्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तु-स्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति ध्येयम् । पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्ध-स्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् ततश्च भस्मारम्भकावयवेष्वपि पृथि-वीत्वसिद्धिस्ततश्च पाषाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भ-स्मारम्भकावयवपाषाणावयवयोरैक्यादेवं च पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसि-द्धिरित्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति । भस्मनो हीति । एतेन पाषाणइव तद्भ-स्मन्यप्यनुद्भूतगन्धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकाङ्गीकार आवश्य-कः एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवैरेव तद्भस्मारम्भः नि-र्गन्धैश्च तैरेव पाषाणारम्भ इत्यन्यथा तद्भस्मनीत्याद्यसङ्गतिरिति परास्त-म् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पाषाणे पृथिवीत्वसिद्ध्या तेनगन्धानुमानस-

---

त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थकतया आवश्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपन्यासे मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । व्यर्थ इति । पाषाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्या-व्याप्तिः तस्यापृथिवीत्वे तु तत्र गन्धासत्वस्यातिव्याप्तिवारकतया अनुकू-लत्वादिति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुध्येति । पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यतया अप-सिद्धान्ततया लक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्तिपरिहारस्यै (१) वोचितत्वादिति भावः । पाषाणारम्भ इतीति । न च पाकजगन्धे गन्धनाशोपि कारणमन्यथा ग-न्धनाशात्पूर्वमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्गादिति कथं निर्गन्धपरमाणौ गन्धो-त्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । गन्धं प्रति गन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धक-संसर्गाभावविरहादेव गन्धसत्वे तदुत्पादासम्भवात् । न चैवमपि जलादौ पा-केन पाकजगन्धापत्त्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आवश्यिकेति वा-च्यम् । विजातीयतेजःसंयोगस्यैव पाकत्वात् । जलादिवृत्तिसंयोगे वैजात्यानङ्गी-

---

(१) स्यानुचितत्वात् पु० पा० ।

पादेयत्वं सिध्यति यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये । इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वं

म्भवादिति । यद्द्रव्यमिति । अत्र च घटध्वंसप्रसक्ते घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय तत् । मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते दण्डप्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंसपदम् । ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचां मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेपि न क्षतिः ध्वंसजन्यत्वं चादृष्टद्वारा विवक्षितम् । तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये नारकीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दधिन दुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न जन्यते इत्यङ्गीकरणीयम् तथा च दध्नि व्यभिचार इति वाच्यम् । दध्नो

कारादिति भावः । द्रव्यपदमिति । ननु अग्रे ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्वं विवक्षणीयं तथा चात्र न व्यभिचारः प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानन्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्यत आह । अथ वेति । कायव्यूह इति । झटिति प्रारब्धक्षयार्थं सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषु श्रूयते तादृशकायसमूहे मिथ्याज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोपि हेतुत्वेनाङ्गीकरणीयस्तत्वज्ञानरहितानां युगपदनेकशरीरपरिग्रहस्य काऽप्यननुभवादिति यद्ध्वंसजन्यमित्युक्तौ वासनोपादानानुपादेये कायसमूहे भवति व्यभिचार इति भावः । नवीनमत इति । दण्डप्रागभावध्वंसस्य नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यघटादौ वक्ष्यमाव्यभिचारासम्भवेन उक्तमेव प्रयोजनं तन्मत इति सूचनाय इदमुक्तम् । प्राचीनमते घटेपि व्यभिचारस्तदनुपादान इत्याह । दण्डेति । प्रतिबन्धकात्यन्ताभावजन्येति । मण्यभावजन्यवन्ह्यादावित्यर्थः । प्राचां मत इति । नवीनमते तु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यहेतुतया नायं व्यभिचारः सम्भवतीति भावः । नारकीयशरीर इति । न च निषिद्धाचरणमेव पापद्वारा नरके तदुपयोगिशरीरे च हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम । स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन निषिद्धकर्मणोपि हेतुत्वसम्भवादिति भावः । दध्नीति । स्थूलदध्नीत्यर्थः । दुग्धा-

नानारूपवती मता ।

तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः । नानेति । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्वात् पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन

द्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात् द्व्यणुकरूपदुग्धध्वंसजन्यत्वेपि तस्य न तत्र व्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य दध्नि सत्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोपि दुग्धत्वापत्तिरिति वाच्यं । दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् अन्यथा परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्तमाह । दृष्टं चैतदिति । मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति शुक्लेत्यादिना । अलक्ष्ये लक्षणगमनासत्त्वं प्रतिपादयति । न त्विति । रू-

---

वयवेत्यस्यापि स्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः । सिद्धान्तेपि दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकावयवजन्यत्वस्वीकारादिति । व्यभिचार इतीति । दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकध्वंसजन्यत्वे तत्र (१)दुग्धद्व्यणुकावयवदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति भावः । द्व्यणुकातिरिक्तेति । इदं च उपादानपदस्य साक्षादवयवपरताभिप्रायेणोक्तं तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारम्भकपरमाण्वारब्धमित्यर्थकत्वे तु स्थूलदध्नोपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेपि न क्षतिस्तदारम्भकपरमाण्वारब्धत्वस्य तत्र सत्वात् परमाणौ तदारम्भकत्वं च तत्सत्ताप्रयोजकसत्तावत्वमेव शक्यते निर्वक्तुम् । अन्यथा स्थूलपाषाणारम्भकावयवोपादेयत्वे भस्मनोपि पाषाणत्वापत्त्यविशेषाद्द्व्यणुकपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति ।तस्येति नियमस्येत्यर्थः । तत्र दधिद्व्यणुके।(मानाभावादिति।दुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्र गमनं दध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयोजकविरहेणायुक्तमिति भावः।) (अन्यथेति । दधिद्व्यणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे इत्यर्थः) ननु द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे बाधकाभाव एव मानं भविष्यतीत्यत आह । दधित्वेत्यादि । जातीति । अत्रापि वृत्तित्वं जातिमत्वं च स-

---

(१) तद्व्यणुकेति० पु० पा० ।

षड्विधस्तु रसस्तत्र
गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥३५॥

नानारूपसम्भवात् । न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । षड्विध इति । मधुरादिभेदेन यः षड्विधरसः स पृथिव्यामेव, जले मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽत्रसेयः । द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधग-

---

पद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमति गुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति । द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवादाह । रूपनाशेति । अत्रापि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या । षड्विधस्तु रसस्तत्रेति मूलोक्तं रसस्य षड्विधत्वं प्रकाशयति । मधुरेत्यादिना । यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यत आह । अत्रापीति । ननु मूले गन्ध-

---

मवायेनैव विवक्षणीयम् । अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चादाय जलेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवं च जातिपदव्यावृत्तिर्जलपृथिव्युभयत्वादिकमादायैवेति द्रष्टव्यम् । अपेक्षेति । रूपनिष्ठं द्वित्वं न सङ्ख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् अपि तु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्तदघटितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणिनाय । नाशत्वं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः । द्वित्वादिघटितत्वेनेत्यादिपदं सम्पातायातं (तदितरभाग-

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो-
ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

न्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च सौरभा-सौरभभेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शइति । तस्याः पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्तत इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थन्तदुक्तं पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं तु लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पा-

---

स्तु द्विविधो मत इत्यनेन द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तचायुक्तं द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादित्यत आह । वस्तुस्थितिमात्रमिति । वस्तुगत्या गन्धो द्विविधस्तिष्ठतीति सूचयितुमुक्तं न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः । गन्धस्य द्वैविध्यं प्रकाशयति । द्वैविध्यं चेति ॥ ३५ ॥

अनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह । इत्थं चेति । पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्ताविन्यर्थः । न्यायमते पाकजस्पर्शाभाववति पटे वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वादवयविनि पाकासिद्धिमाशङ्क्य निषेधति । यद्यपीति । पाकजस्पर्शेति । पटादावित्यादिपदेन वैशेषिकमते ऽवयविमात्रपरिग्रहः । सत्तारूपजातिमादाय गगनादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय

स्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्) । जातीतीति । अत्रापिना पूर्वोक्तस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्(१) ॥ ३५ ॥

ननु पृथिवीत्वमपि पृथिवीलक्षणं सम्भवतीति तत्कथन्नोक्त-

---

(१) पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्० पु० पा० ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा
नित्या स्यादणुलक्षणा ॥३६॥

कजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः । नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्याऽनित्या चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

व्याप्यभागः । स्पर्शसमानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय पाकजेति । पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शेति । जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्यावारणाय जातीति । अत्र च पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वं न सम्भवतीति तत्परित्यागः । वस्तुतस्तु पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् । न च व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेपि हेतुमान् साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेपि हेतुत्वाविरोधात व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु सुतराम् । अणुत्वस्य द्व्यणुके-

---

मित्याशङ्कां निरस्यन्ति । अत्रेति । आचार्यमत इति । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेव सर्वत्रानुमितौ कारणम् । न चैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम् । तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहेणैवान्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात् । तथा चान्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वम् । हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतं उभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणतावादिमणिकारमत एव गृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम् । न पक्षतावच्छेदकस्येति । व्याप्तिग्रहदशायामेवानुमितिग्राह्यस्य पक्षतावच्छेदके साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । अविरोधादिति । समानाकारिकाया अधिकविषयिण्या अपि तथाविधाया एव सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यद्यपि त-

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाप्यनित्येत्यर्थः । सैवानित्या पृथिव्यवयववतीत्यर्थः । नन्वयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटादीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् यथैकस्य केशस्य दूरे ऽप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्।

पि सत्वादाह । परमाणुरूपेति ॥ ३६ ॥

बौद्धः शङ्कते। नन्विति । नन्वयं घट इत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत आह।परमाणुपुञ्जैरेवेति। विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य, परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। तत्समूहस्य, केशसमूहस्य। अनुपप-

---

थाचायमित्युपनयवाक्यात्पक्षो हेतुमानिति बोधस्यैव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये उपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरस्ति तथापि परार्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्वार्थानुमितिमादायैव लक्षणप्रयोजनसम्भवात् उपनयवाक्याच्छाब्दबोधासम्भवेपि क्षतिविरहात् । नवीनमते साध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेयांशेऽधिकावगाहितया तत्सम्भवाच्चेति भावः । सुतरामिति । इदमुपलक्षणम् । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसम्भवोपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राप्रतिबन्धकत्वादिति दिक् ॥ ३६ ॥

नन्वयं घट इति प्रतीतेः परमाणुपुञ्जविषयकत्वे मृत्पिण्डेपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे । विलक्षणेति । संस्थानं संयोगः ।

एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः मैवं । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । नच तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वेपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेः कदाचिद्दृश्य-

---

त्तिरिति । परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेति भावः । इति वदुपपत्तेरिति । तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षत्वायोगादिति । तथा च स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह । दूरस्थकेशस्त्विति । तस्यैवेति । तस्य दूरस्थकेशस्य । एवकारश्च तच्छब्दभाक्तनसन्निधानपदेनान्वेति । तथा च सन्निधानत एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथा च दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद्दशायामप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति । क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादितिभावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे तत्र तादृशदहनोत्प-

---

समूहस्यैकत्वादिति । समूहशब्दार्थस्तावद्धान्यनिष्ठसङ्ख्याविशेष एव न तु तद्विशिष्टधान्यानि तत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वसत्त्वेपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम् । संयोगविशेषस्येति । एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्येत्यर्थः । न सम्भवतीति । अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः । ननु तस्यैवेत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थकत्व एवकारासङ्गतिः सन्निधाने घटादेरपि प्रत्यक्षत्वादत आह । एवकारश्चेति । ननु अदृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते परमाणूनां नित्यत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते । क्षणभङ्गेति । तथाहि तेषां प्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकं दीपसन्ततिवदिति भावः । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति मूलं तत्र यद्यप्युपादानपदं न कारणार्थकं सम्भवति स्वमतेऽप्यदृश्यादृष्टस्य दृश्यघटादिकारणत्वान्नापि समवायिकारणार्थकं सम्भवति अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणताया-

त्वप्रसङ्गात् । नचातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदह-
नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूल-
दहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरे-
णोरुत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य चित्स्व-
भावादाचक्ष्महे किंतु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवतो दृश्य-
त्वम् तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न
तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् न हि त्वन्मतेपि सम्भवतीदं परमाणौ
महत्त्वाभावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्र-

त्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात् कारण-
नैरपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादीति । आदिना ऽऽलोकादिपरिग्रहः । तदभावे, मह-
त्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे, तदभावात्, महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकम-
तानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेपि परस्पर-
संयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः । नचमहत्त्वाभाव एव बा-
धकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् । नच प-

---

स्तैरप्यनङ्गीकारात् समवायेन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वाङ्गीकारे परमाणोरेव
सावयवत्वापत्त्याऽवयविनिराकरणानुपपत्तेः । नापि प्रकृत्यर्थकं प्रकृतित्वं हि
दध्नो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वम् । तच्च न तेषां मते परमाणुषु सम्भ-
वति । क्षणभङ्गवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तित एवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पादस्यानुमतत-
यान्तरनाशक्षणव्यवधानस्य तैरनङ्गीकारादिति महदसमञ्जसम् । तथापि त्वन्मत
इत्यादि पूरणानानुपपत्तिः तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतया ऽदृष्टादेः
कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे क्षतिविरहादिति ध्येयम् ।
कारणनैरपेक्ष्यादिति । तथा च त्वन्मतेऽतीन्द्रियत्वप्रत्यक्षत्वञ्च स्वाभाविक-
मित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे चक्षुरादौ कदाचिद्दृश्यत्वमापादित-
मन्मते तु कारणबलात् त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभावात् द्व्यणुकस्यातीन्द्रि-
यत्वसम्भवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । विलक्षणसंयोगेति ।
विजातीयसंयोगेत्यर्थः । तच्च वैजात्यं चक्षुःपिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवाङ्गीक-
रणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः । एवकारेण

त्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुस-

---

रमाणूनां नित्यत्वाद् घटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम् । तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः । तन्न । घट इत्यादिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरिति । अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते । साम्यं परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं न तु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् । मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयववत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् । नच मेरुसर्षपयोरवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्त-

---

तद्व्यतिरिक्तमहत्वास्वीकारः सूचितः अवयविमात्रस्यैवानङ्गीकारादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्वे ऽव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । उत्पत्ति(१)स्वीकारादिति । न चैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटधाराया दीपकधारावच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासम्भवात् प्रत्यक्षपुञ्जस्य सजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्तरानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षसम्भवादिति भावः । सिद्धान्तादिति । कपालरूपपुञ्जद्वयाद्घटरूपैकपुञ्जोत्पत्तिरिति तत्सिद्धान्तादित्यर्थः । दिगिति । त्र्यणुक एवावयवधाराया विश्रान्तिरिति दीधितिकारमते त्र्यणुकपुञ्जस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षसम्भवेपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति सूचितम् । महत्वापत्तिरिति । अपकृष्टमहत्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायाः कारणत्वाभावादिति भावः । कारणीभूताया इति । परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्रान्तत्वे तत्सङ्ख्याया एवासिद्धेरिति ध्येयम् । संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्र-

---

(१) उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् पा० ।

षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वे ऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्त्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्व चिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महादारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । न चेदमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्वं प्रत्यनेकद्र-

---

द्विशेष इति वाच्यं, प्रचयविशेषस्यापि सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेन सङ्ख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह । यत्र त्विति । असमवेतेति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह । महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् । घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । तदवयवसिद्धाविति । त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अवयव-

---

चयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगात् मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः । सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्यवयवानां सङ्ख्यासाम्येऽपि प्रचय(१)विशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथापि असङ्ख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसम्भव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्षपापेक्षया मेरौ मार्दवापत्तिरेव बाधिकेति विभावनीयम् । असमवेतेत्यादि । ननु ध्वंसस्यासमवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरप्युत्पादाङ्गीकारादापत्तिरियमसङ्गतेत्यत आह । असमवेतभावेति । मूले ऽनेकद्रव्यवत्वस्येति । स्वसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन ना-

---

(१) प्रचयाविशेषेणेति तै पु० पा० ।

सा च त्रिधा भवेद्देह-मिन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७॥

व्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् । अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति । सा चेति ।

धाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः । नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वङ्कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसङ्ख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् । त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् । तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वेपि महत्तमादणुव्यवहारात् । नचैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् । विशकलितेऽपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् । नच तत्संयोगत्त्वेव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम् । सम्भवति साक्षात्सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् एवं द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकवदिति चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भक-

---

नाद्रव्यवत्वस्येत्यर्थः । ननु समवेतत्वसम्बन्धेन तथात्वं तदर्थस्तथासति परमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्काया अनिवृत्तेरिति ध्येयम् । परम्परयेति । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः । आहुरित्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टाणुपुञ्ज एव घटत्वाङ्गीकारे नैष दोष इत्यस्वरसः सूचितः । प्रमाणाभावेनेति । तादृशद्रव्ये इत्यादिः । त्र्यणुकस्य प्रत्यक्ष-

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र देहमुदाहरति । योनिजादिरिति । योनिजमयोनिजं चेत्य-

संयोगाकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह । सा कार्यरूपेति ॥ ३७ ॥

योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यं तद्भिन्नमयोनिजम् ।

सिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या द्व्यणुकसिद्धिसम्भवेपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसम्भवादिति भावः । लाघवादिति । न चैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षद्व्यणुकवासनावासितैरेव तथा व्यवह्रियमाणत्वात् । जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमन्तत्प्रामाणानां त्रसरेणुरिति स्मृत इति स्मृतौ त्रसरेणुपदस्यैव प्रयोगात् तत्पदञ्च मण्डपादिपदवत्केवलरूढमेव । यद्वा त्रिभिस्सहितो रेणुस्त्रसरेणुः सहितलोप आर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयापि त्र्यणुकानित्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिकल्पने गौरवादिति ध्येयम् । हेतु(१)परत्वं कार्यपरत्वम् । परमाणोर्विषयत्वेपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमाणोस्तथात्वं नास्त्येव अत एव कारिकायामग्रेपि विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त इत्येवं वक्ष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमित्यर्थकत्वे कदा चित्स्वेद-

---

(१) हेतुमत्परत्वं पा० ।

र्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमत्वस्यैव प्रमाणत्वात् । नच क्लेदोष्मादेरुप-

---

जरायुजमिति । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गमादिपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति । कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । उद्भिज्जादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्पत्तेर्द्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा" इत्यादिः प्रमाणं "योनिं विना न शरीर"मित्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा । गन्धादीत्यादिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः । क्लेदोष्मादे-

---

जस्यापि योनिद्वारा निर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे । शुक्लेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गूलवद्वाचकतया तेनैव मृगसङ्ग्रहे पृथङ् मृगोपादानं व्यर्थन्तथापि गोबलीवर्दन्यायेन लाङ्गूलरहितस्यापि सम्भवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् । विहङ्गमादीत्यादिना वल्लीप्रभृतीनाम्परिग्रहः । दंशाद्या इति । ननु कृम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याशङ्कायामाह । तच्छरीराणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः न तु कृम्यादिशरीराणामित्यर्थः उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वे सत्त्वादिति ध्येयम् । योनिं विनेति । शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरमिति । नन्वेवं कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनाऽनुपपत्तिकथनं न युज्यते इत्याशङ्कायामाह । शरीरपदमिति । अत्र मनुष्यपदं पश्वादीनामप्युपलक्षकम् । ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले गन्धादिमत्वादिति हेतुरुपन्यस्तस्तत्र हेतावादिपदं व्यर्थं केवलगन्धस्यैव पृथिवीत्वाव्यभिचारित्वा-

लम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । क्लेदादीनां विनाशेपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् किं तु चेष्टाश्रयत्वं, वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रय-

---

रित्वादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । क्लेदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । उष्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् तच्च शरीरसम्बन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते अनुष्णात्तदनुत्पत्तेः । व्यूहः क्रिया । अवकाशो मुखादावन्नादिगमप्रतिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह । तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवं च शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किं तु तज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । किं तु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टतइति प्रत्यक्षसिद्धः । नच शरीरत्वमेव पृ-

---

त् । न चादिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदभावादित्यत आह । गन्धादीत्यादिनेति । तथा च नीलादिहेत्वन्तरसूचनायैवादिपदमिति भावः । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह । स्वेद इतीति । ननु पाको रूपपरावर्त्तकतेजस्संयोगः स च पृथिवीत्वस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्यैव पृथिवीभिन्ने पाकानङ्गीकारादत आह । औष्ण्यमितीति । उष्णस्पर्श इत्यर्थः । व्यूहः क्रियेति । यद्यपि क्रियावत्वं न वायुत्वसाधकं तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् तथापि वायोरेव सदागतिमत्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्वार्थकतया न तेन वायुत्वसाधनानुपपत्तिः । न च सुषुप्तिदशायां शरीरेपि क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यद्यपि जलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्पद्यत इति वाय्वन्तरयाणां तत्र कारणत्वं जलसम्बन्धाभावे संश्लेषाभावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्त्तकतया कथं तस्य कारणत्वं तथापि निबिडपाषाणादौ भेकादीनामनुत्पत्त्या ऽवकाशवि-

त्वान्नाव्याप्तिः। नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् । आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति चेत्, भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात्। यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदाऽन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् । नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशे प्रमाणाभावात् । अथ वा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं, अन्त्याव-

---

थिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं तु तत्तत्क्रियात्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । तत्रैवेति । भग्नक्षतेति । भग्नक्षतयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः संरोहणादिकं, आदिना वृद्धिसङ्ग्रहः । वृद्धिश्चावयवोपचयः । तदुन्नयनादिति । आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः । ननु भग्नक्षतसंरोहणादिहेतुगतवायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न ।" नर्मदातीरसञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति परमां गतिम् । गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवित " इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । अन्त्यावयवित्वेनेति । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया अभावेनाव्याप्तेराह । अथ वेति । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्तिवारणाय चेष्टावदिति । हस्तादावतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवीति । नच हस्तत्वादिकं न

थया ऽऽकाशस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । भेद इत्यर्थः । न चेति । विनिगमनाविरहणेति शेषः। तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् । सङ्करेणेति । पृथिवीत्वं विहाय शरीत्वं जलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य घटादौ उभयोश्च मानुषादिशरीरे सत्वेनेत्यर्थः । उपचय आधिक्यम् । तत्रेति । तादृशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः । मानत्वादिति । धर्मविशेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्वृक्षस्य जीवशरीरत्वमावश्यकन्तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगतिप्राप्तिसम्भवात् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्वनियमादिति भावः । मृतशरीर इति । न च मृतशरीरेपि पूर्वं चेष्टासत्वात्कथमव्याप्तिर्नहि यदा यस्य चेष्टावत्वं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणना-

यविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्वं वा तत्, मानुषत्वचैत्रत्वादि-जातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसम-

---

जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् । पृथिवीत्वरूपतादृशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह । अन्त्यावयवीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तिरित्यनेन द्रव्यत्वजातिव्युदासः । चेष्टावद्वृत्तिरित्यनेन घटत्वादिव्युदासः । चेष्टा च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया ग्राह्या न तु स्पन्दनमात्रं ग्राह्यम्, घटादावपि सत्वात् । ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह । जलीयेति । देवत्वस्यापीति अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः । जातित्वाभावादिति । जातिसाङ्कर्यादिति भावः । जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्ना-

---

न्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तौ(१)तात्पर्यात् । न चेति । यद्यपि हस्तत्वस्य जातित्वाभावेपि पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यत एव तथापि पृथिवीत्वादिकमादायैतल्लक्षणे घटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया तदादाय व्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिश्रमः । नन्वत्र शरीरलक्षणप्रविष्टं चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्तदा मन्त्रादिमहिम्ना नोदनं विनापि यत्राचेतने घटादौ क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटश्चेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि तादृशजातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिः । यदि च शरीरक्रियात्वं चेष्टात्वन्तदात्माश्रय इत्यतश्चेष्टात्वस्य प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । चेष्टा चेति । परिहारार्थेति । अभीष्टत्वं स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं स्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वं तेन घटादिक्रियाया अपि कस्य चिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेपि न घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः तदर्थत्वञ्च तत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमिति यावत् । न च शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वादिति वाच्यम् । मनुष्यत्वादिकमादायैव तत्सम्भवात् । नच मनुष्यत्वमपि न जातिर्नृसिंहत्वादिभिरेव साङ्कर्यादिति वाच्यम् । तत्र मनुष्यत्वाद्यनङ्गीकारादिति भावः । अपिनेति । नृसिंहत्वस्य जातित्वे

---

(१) तत्राव्याप्तेरिति भावः । नानाहस्तत्वाङ्गीकारादित्यधिकं तै० पुस्तके ।

न्वयात् । इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् । न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजले ऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा प-

---

नाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । रूपादिषु मध्ये इति । रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः । नवशरावगन्धव्यञ्जकजले मनसि च व्यभिचारवारणायैवकारः तद्दाने च सक्तुरसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वान्न दोषः । घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वसिद्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थकमिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावे व्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वात् । तदर्थत्वात् । हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात् । तथा च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकघृतादावसिद्धिवारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः । तस्येति । नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः । नच येन

बाधकमेकव्यक्तिकत्वन्तु साङ्कर्यमिति बोध्यम् । नवशरावेति । ननु रूपाद्यञ्जकत्वं तत्प्रत्यक्षानुपधायकत्वम् । तच्च परकीयरूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलव्यक्तावक्षतमेवेत्येवकारेण न तत्र व्यभिचारवारणसम्भव इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति । मनसि चेति । मध्यान्तमिति । एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते तच्च न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सहितैवकारेण च गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वं लभ्यते अतो न (गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेंद्रियेऽपि) स्वरूपासिद्धिरिति भावः । निरर्थकमिति । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः । व्याप्तिग्रहौपयिकेति । व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणस्य हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेव तथा च मध्यान्तानुपादाने हेतोरेव क्वाप्यप्रसिद्ध्या व्याप्तिज्ञानासम्भवेन तस्याप्येतद्व्याप्तिग्रहानुकूलत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। नन्वत्र हेतौ ग-

विषयो द्व्यणुकादिश्च

ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥

रकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् । विषयमाह ।

नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेन सक्तुरसो नाभिव्यञ्जितस्तत्र जलविशेषे ऽनैकान्तिक इति वाच्यम् । परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्त्ररूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वान्नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्यञ्जकतावच्छेदकजलत्वस्य सत्त्वादिति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे लाघवावाह । यद्वेति । तद्दाने हेतुमाह । वायूपनीति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् । नच प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः लुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः एतदस्वरसेनापि यद्वेति कल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीयत्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति । तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे । इन्द्रियत्वं न जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किं तु शब्देतरेत्यादिना वक्ष्यमाणं

ब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एव आदिपदेन रसगन्धस्पर्शानां ग्रहणेपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुतासम्भवेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतुघटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते । इदमत्रेति । हेतुत्रयेति । ननु रूपरसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोश्चातुर्विध्यात्त्रय इत्यसङ्गतमत आह । शब्देति । कल्पान्तरेति । परकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः । तथा च तादृशजलस्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः । अपिशब्देन पूर्वोक्तलाघवसमुच्चयः । यद्वेत्यादिकल्पेप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह । त-

विषयइति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनम् । यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा ज-

---

बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्वादतस्तल्लक्षणमाह । उपभोगेति । यद्यपि साक्षादुपभोगसाधनत्वं द्व्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणावपीति द्व्यणुकादिब्रह्माडान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितं परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः अत एवोक्तं तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्यजातमित्यत्र जातपदं सम्पातादायातम् । अदृष्टाधीनमिति । अत्र कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तदभावाद्व्यभिचारात् । यत्तु स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं कार्यमात्रे हेतुरिति तन्न । शब्दरूपकार्याधिकरणे गगने ऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात् परन्तु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षात् नहि सामग्रीसमवधाने

प्यपीति । ननु मूले देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्याशयो लभ्यते तच्च न सम्भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते । इन्द्रियत्वमिति । उपभोगेतीति । सुखदुःखसाक्षात्कार उपभोगस्तत्साधनन्तत्प्रयोजक इत्यर्थः तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् । कार्यरूपपृथिव्या इति । सा कार्यरूपेति विवरणादिति भावः । प्रदर्शित इति । तत्र विषय इत्यस्य जन्यविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि सेत्यस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोर्देहत्वाद्यसम्भवेपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसम्भवात्तथापि सा चेत्यत्र चकारस्य जलादीनां त्रैविध्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतयाऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेनैवकारार्थकताया एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पृथिवीव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेन सा चेत्यस्य कार्यरूपाया एवेत्यर्थकताया आवश्यकत्वादितिभावः । सम्पातादायातमिति । सर्वमित्यनेनैवाशेषत्वलाभादिति भावः । नन्वदृष्टाधीनत्वमदृष्टजन्यत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य सम्भवतीत्याशङ्कते । अत्रेति । व्यभिचारादिति । इदमुपलक्षणम्,

नयत्येव, नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥

ऽदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बो दृष्टः येन तत्साक्षाद्धेतुः स्यात् परन्तु सामग्रीसम्पादकतया प्रायः परम्परयैव तदुपयोगः क्व चित्तु मेघसञ्चारादौ साक्षादेव तद्धेतुः अन्यथा सामग्रीसम्पादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमधीनपदमुपात्तम् । यददृष्टाधीनं यत्पुरुषीयादृष्टाधीनं तत्तत्कार्यमित्यर्थः । तदुपभोगं तत्पुरुषस्योपभोगसाधनम् । तेन द्व्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेन । नन्वेवं सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यं न सिद्ध्येदित्यत आह । शरीरेन्द्रिययोरपीति ॥ ३८ ॥

॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥

कालिकदिक्कृतशेषणताश्यान्तथात्वेपि तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । बोध्येति । गगनेप्यात्मसंयुक्तपवनादिसंयोगसत्त्वेन विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेपि क्षतिविरहादितिभावः । अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादृष्टाधीनमित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते । इदन्त्विति । स्यादिति । तदितरयावत्कारणसत्त्वे तदभावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसहचाराभावादिति भावः । तदुपयोगः । अदृष्टोपयोगः । तज्जनकादृष्टाभावे तत्कारणानामेव जननानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं कार्यमात्रे ऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कामपाकरोति । क्व चिदिति । आदिनौत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः । अन्यथा कार्यमात्रप्रत्येव तस्याकारणत्वे । सामग्रीसम्पत्तिरेकत्र सकलकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धः । अनुपपत्तेरिति । सामग्रीसम्पत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसम्पादकतारूपत्वादिति भावः । त्रैविध्यं विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् । परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः । मूले प्रकारान्तरेणेत्यस्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः । (उपन्यासः कथनम् ।) शिष्यबुद्धेर्वैशद्यं देहत्वाद्यवान्तरधर्मविषयकत्वन्तत्प्रयोजकः । यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतस्तथापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन न विभागानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् ॥ ३८ ॥

॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥

वर्णः शुक्लो रससपर्शौ जले मधुरशीतलौ ।

जलं निरूपयति। वर्णः शुक्ल इति। स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः। यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम्। अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे

जलत्वजातौ प्रमाणमाह । स्नेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति शङ्कते । यद्यपीति । तथा कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु निःसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव । ननु यथाऽरण्यस्थदण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादिजातिस्तथात्रापि भविष्यतीत्यत आह । तस्येति । दण्डादेः स्वरूपयो-

---

ननु स्नेहजनकतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायां कारणतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस्य साधनासम्भवादित्याशङ्कायामाह । बाधकाभावादिति । जातित्व इति शेषः । व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः । जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादिति शेषः । एतेन कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्वमेव न जातिः पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन शुद्धजलत्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति ध्येयम् । दोषाभावादिति । कालविशेषावच्छेदेन स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वे ऽनतिप्रसक्तत्वसम्भवादिति भावः । अत्रापी-

फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकतावच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः

———

ग्यतायां न कापि क्षतिः तस्यानिसत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः । नचैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यम् । जलस्यान्त्यावयवित्वानुपगमात् । ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया लाघवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति । के चित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथा च जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । परे तु स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया

———

ति । स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः । तथाऽपि भविष्यतीति । कारणतावच्छेदकजलत्ववत्ता निराबाधा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टञ्च न जातिरित्यत आह । जन्यजलमात्रेति । जलान्त्यावयविनि जलान्तरजननायोग्यजलावयविनि न स्यादिति । तादृशजले जनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्यायोग्यतैव न स्यादिति भावः । अनुपगमादिति । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगेन बृहज्जलजननयोग्यतासत्वादिति भावः । जातिसिद्धेरिति । ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह । क्लृप्तमिति । विनिगमनाविरहाभावादिति । कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वन्धर्मिग्राहकप्रमाणासिद्धं क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्वादिति भावः । निर्विवादमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । पार्थक्येनेति । इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसम्भवादित्यवधेयम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु परमाणुरूपजलसंयोगस्य धूमप्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासि-

शुक्ल इति । नतु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथ वा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । अभा-

---

परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरैक्ये क्षसभावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः । नत्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह । अथ वेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तीति । यथा च वायुत्वं जातिस्तथाग्रे वक्ष्यते । पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यत्वमात्रं न तुद्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । यद्यप्यवश्योपस्थिति (१) कद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तस्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् एवं च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पटत्वादीनां वारणसम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम्, तथापि मूले वर्णः शुक्ल इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृतमिति ध्येयम् । मूर्त्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्त्तत्वव्याप्यत्वेपि न क्षतिः । जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । क्वचिच्छुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः । तत्र शुक्लपदं रूपपदं वा सम्पातादायातम् । एवमेव च

द्धेरिति । परेत्वित्यादिकं तु स्वानुमतमेव स्नेहत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन जन्यत्वाप्रवेशोपि न क्षतिरित्यस्य स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् । तत्रान्तर्भाव इति । ननु द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वे तथाविधरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरित्यत आह । रूपवादित्यादि । अवश्योपस्थितिकेति । नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततया द्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्यानुपस्थितरूपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । रूपघटितेति । तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणघटकतया

---

(१) उपस्थितिकद्रवत्वेति पु० पा० ।

स्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः । रसस्पर्शाविति । जलस्य मधुर एव रसः । शीत एव स्पर्शः । तिक्तरसवदवृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः । (शीतेतरस्पर्शवदवृत्तिस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या-

---

व्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेऽत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोध्या।पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति। जलत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसम्भव इति शुक्लेतरेति। तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति। शीत एवेति । यद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्लीबतैवोचिता तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्पुल्लिङ्गतया निर्देशः शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीबतयैवेति । द्रव्यत्वव्याप्या या पृथिवीत्वरूपा जातिस्तामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तावृत्तीति । तेजस्त्वादिजातिमादाय तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति । शेषं दर्शितदिशाऽवसेयम् । शीतेतरेति । द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय शीतेतरस्पर्शवदवृ-

---

मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वयं मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न मूल(१)विरोध इति भावः । एवमेवेत्यादि।एकस्मिन् लक्षणे शुक्लरूपपदयोरघटकत्वेनापरितोषान्मूले कारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम् । बोध्येति । वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोः प्रवेश इत्यर्थः । न च पटे नीलादिरूपस्याप्यनुभवसिद्धतयाऽसमानाधिकरणान्तेनैव पटत्वादिवारणसम्भवात् शङ्खादावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं तथाचैवमेवेति कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यम् । नीलपटादिस्थले नीलादिरूपं न पटस्यापि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् । क्लीबतैवेति । गुणे शुक्लादयः पुंसीति कोशसत्त्वेपि शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथात्रापीत्यर्थः कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थले एव प्रवृत्तिरिति भावः । द्रव्यत्वेत्यादिमूले शीतस्पर्शवत्वस्य जललक्षणत्वे क्वापि दोषाभावात्तन्निरुक्तिर्न कृतेति मन्तव्यम् । शेषमिति ।

---

(१) न मूलाविरोध इति तै० पु० पा० ।

प्यजातिमत्वं तदर्थः)। ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न । नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः। अथ जले माधुर्ये किं मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोपि रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यम् । तस्याश्रयौपाधिकत्वात् अन्यथा जम्बीरकरवीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धेराम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न। हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् । नच हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्ति-

---

त्तीति । आमत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति, शेषं पूर्ववत् । ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह । कालिन्दीति । स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः । अत एवेति । उपदर्शितसम्बन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः । वियतीति । तदोपदर्शितसम्बन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः । तत्र जले।तस्य माधुर्यस्य। अन्यथा

वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय मधुरत्ववद्वृत्तीति । शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति । जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणाय जातीति पदमिति भावः । उपष्टम्भकेति । कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधिकत्वं आश्रयविशेषसंयोगरूपदोषजन्यत्वमेव मूलग्रन्थकर्तुरभिप्रेतं नतूक्तपरम्परासंसर्गकत्वं तथासति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् ।न च त्वन्मतेपि तादृशदोषबलात्कुतो न पृथिवीत्वप्रत्यय इति वाच्यम् । स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव न तु पटत्वप्रतीतिरिति सर्वानुभवसिद्धमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्वमात्रभ्रान्तिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रान्तिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शिनामपि समवायेनैव नीलत्वभ्रान्तिः नहि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति । हरीतकीभक्षणस्येत्यादिना हरीतकी-

रिति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेद-कत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदव-च्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शै-

---

आश्रयौपाधिकत्वाभावे । व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं प्रसक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् । कल्पनागौरवादिति । अवयवरसाजन्य-स्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेण जलसंयोग-स्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारे ऽतिरिक्तकार्यकारणभावस्य हरीत-क्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति भावः । नन्वस्तु जले मधुरो रस-स्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह । पृथिवीत्वस्येति । अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति । य-द्यपि पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वम-प्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धेस्तत्र-मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इति भावः । ननु जम्बीरसलिलादावाम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेपि तुल्यव-द्धेतुत्वं स्यादत आह । जम्बीररसादाविति । स्वसमवायिसंयोगेन जम्बी-

---

भक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरनभिधानान्मूलस्य न्यून-तामाशङ्क्य हेतुम्पूरयति । व्यञ्जकत्वादीत्यादिना । हरीतक्यामिति । यद्यपि हरीतक्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवा-त्तत्प्रदर्शनमनुचितं तथापि प्रतिवादिनो मन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यं त्वन्मते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति यद्युच्यते तदा जले ऽस्माकं भवतो हरी-तक्यां मधुररसकल्पनस्थानीयं कार्यकारणभावकल्पनं त्वन्मते ऽधिकमेवेति सूच-यितुं तत्कीर्तनमिति ध्येयम् । अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जले ऽभावा-न्नाम्लादिमत्त्वं जलस्येति मूलोक्तं न सङ्गच्छते शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेद-कत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्ततया तदभावाज्जले मधुररसस्याभावप्रसङ्गादित्या-शङ्कते । यद्यपीति । तत्र हरीतक्यां अशक्यत्वयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादिः । जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनैवेत्यादिः ।ननु जम्बीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जम्बीरे भानं वेत्यत्र विनिगमकन्दुर्लभमित्याशङ्कायामाह । शुष्केपीति । न चैवं

स्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासम्भवात् । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तै-

---

रगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजलइत्यर्थः शुष्केऽपि जम्बीरे आम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वे तस्यैव तद्गतजले परम्परया प्रतीतिः हरीतक्यां तु मधुररसाभावान्न हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः । कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपाने तिक्तरसस्यानुभवात्तिक्तरसोपि जले स्यादिति तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाग्रवर्त्तिपित्तक्षोभे तदीयतिक्तोपलब्धेर्वैद्यकासिद्धत्वाच्च । वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापासम्भवान्मधुर एवेति युक्तम् । एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् । परन्तु हरीतक्यां कषायवन्मधुररसोपि स्वीक्रियते तद्व्यञ्जकश्च ज-

---

हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेपि परम्परया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह । हरीतक्यामिति । तद्व्यञ्जकश्चेति । हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः । रसान्तरस्य कषायरसस्य फलबलात् त(१)त्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः । मानाभावादिति । चित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवावयवगतनानारसानां हेतुत्वसम्भवेपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधकाभावेन चित्ररूपवच्चित्ररसानङ्गीकारे क्षतिविरहान्नानारसावयवकद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्यापि रसस्यानुत्पत्त्या नीरसैव हरीतकीति समुदायार्थः । न चैवं हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न स्यादनुभूयते च कषायरसप्रत्यक्षमत आह । रसप्रतीतिस्त्विति । परम्परया । स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन । अपास्तमिति । गङ्गाजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । ननु घृतादावपि तदन्तर्गतजलस्यैव स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासम्भवादतः पूरयति । जलस्यैवेत्यादि । जन्यजलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणौ जलत्वसिद्ध्यर्थमाह । तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्ने-

---

(१) जलपानात्पूर्वमपि तत्प्रत्यक्षबलादित्यर्थ इति० पा० ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥३९॥

ल्पादावपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

लसंयोगो न तु तद्गतरसान्तरस्य फलबलात् । यदि च चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावाद् गुणविरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्वात्परम्परयेत्युच्यते तदाऽस्तु जलसंयोगो हरितक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव व्यञ्जक इत्यपास्तम् । जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह । एवमिति । ननुजलत्वाभावेपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह । घृष्टेति । पूर्वं शीत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति । तेजःसंयोगादिति । तत्र जले । विवेचयिष्यते च पाकासम्भवमुपरिष्टात् । घृतादावित्यादिपदेन तैलपरिग्रहः । जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयतइति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन । जल एवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषाभावात्स नोत्कीर्तितः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकं । तदेव जन्यजलत्वमेव। तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्व्यणुकं जलत्वमेकं, परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत इति चेत्समनियतयोग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति एवमग्रेपि । तैलादावित्यादिपदेन क्षीरपरिग्रहो न तु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य समवायेनैव सत्वात् । द्रवत्वमित्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं न स्याज्जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत आह । स्नेहप्रकर्षेणेति । प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्यैव तस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भावः । इति वक्ष्यतीति । स्नेहनिरूपणावसरे इति शेषः ॥ ३९ ॥

नित्यतादि प्रथमवत्
किं तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धु-
हिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं द्विविधं नित्यमनित्यंच, परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादि सर्वमनित्यमवयवसमवेतं च, अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह । किं त्विति । देहमयोनिजं अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथा हि रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति । सिन्धुरिति । सिन्धुः समुद्रः, हिमं तुषारः, आदिपदात्सरित्कासार-

---

प्रथमवदिति । षष्ठीसमर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाह । पृथिव्या इवेत्यर्थ इति । जलीयं शरीरमिति । तच्च पार्थिवावयवैरुपष्टब्धं बोध्यम् । तेन जलमात्रे हस्तपादादिव्यवस्थाया असम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु तादृशशरीरे मानाभावोऽनुपलम्भादित्यत आह । वरुणलोक इति । तत्र च श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः । गन्धेति । रसव्यञ्जके मनसि व्य-

---

त्यर्थः । समनियतेति । अयमेव दोषो जात्योर्भेदग्रहप्रतिबन्धक इति भावः । अग्रेऽपीति । तेजोनिष्ठजात्योरपि भेदग्रहे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥

षष्ठीसमर्थादिति । प्रथमाया इवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिप्रत्यय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ।

करकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् ॥ ४० ॥

भिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्व इति । कासारः सरः करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः । कठिनत्वादिति । कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । क्वचिद्विलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव विलीनताया द्रवत्वरूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तकद्रवत्वमेव तदुक्तमूष्मणेति तच्च न जलत्वव्यञ्जकम्, यदि च विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वादत आह । यद्द्रव्यमिति । तथा च करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह । अदृष्टविशेषेणेति ॥ ४० ॥

॥ इति जलग्रन्थः ॥

अग्रेऽपि । तेजोनिरूपणेऽपि । जलमात्रे केवले जले । स त्विति । तादृशपाठस्त्वित्यर्थः । ऋजुः स्पष्टार्थकः । तदुक्तं नैमित्तिकत्वद्रवत्वमुक्तम् । ऊष्मणा एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः । तच्च नैमित्तिकद्रवत्वञ्च, सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । नष्टत्वादित्यस्य करकाया इत्यादिः । मूले ऽदृष्टविशेषेणेत्यस्य दुरदृष्टबलेनेत्यर्थः । प्रतिरोधो ऽप्रत्यक्षं तथा च प्रतिबन्धकबलात् द्रवत्वाग्रहे भ्रान्तिरूपैव काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ ४० ॥

॥ इति जलग्रन्थः ॥

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

तेजो निरूपयति । उष्ण इति । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षासिद्धः इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तस्य परमाणुवृत्तित्वं जलत्वस्येवानुसन्धेयम् । नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्राप्युष्णस्य सत्वात् किं तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वै-

---

इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणाभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह । तस्येति । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । जलत्वस्येवेति । यथा च जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणावपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणादावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादावपि । ननु तत्रौष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह । किं त्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेनेत्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्ति-

---

विलक्षणेति । अवयवनीलाजन्येत्यर्थः । नीलेत्युपलक्षणं पाकेन रक्तादेरप्युत्पत्तेः ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु

श्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः । अथ तद्रूपाग्रहे धर्मिणोपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसम्भवात् शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना । वन्हेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतं किं तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये । नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वात् । नच नै-

---

रत आह । चक्षुरादौ चेति । मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः। स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् । तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम् । भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् । भास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शङ्कते । तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वे तद्गतसङ्ख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादिसपिना सूचितम् । अन्यदीयरूपेणैवेति । पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह । वन्हेस्त्विति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्स-

---

अतिप्रसङ्गाभावमुपपादयति । भास्वरत्वमिति । ननु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिना साङ्कर्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न सम्भवतीत्याशङ्कां निराकरोति । शुक्लत्वव्याप्यश्चेति।नच विद्युदादौ भास्वरपीतस्याप्यनुभवात्कथं शुक्लत्वं तस्येति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्ल एव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । रूपाविषयकेति। न च निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वाननुभवात् कथमेतदिति वाच्यम् । घटत्वे सन्निकर्षदशायां रूपादावपि सन्निकर्षस्यावश्यकतया घटघटत्वयोरिव रूपरूपत्वयोरपि समूहालम्बननिर्विकल्पस्य प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । सूचितमित्यस्य वैश्वानरादेरित्यादिपदेनेति शेषः । पार्थिवेति । (१) पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तादृशं रूपं न काष्ठादिरूपपृथिव्यां पूर्वमनुभूतमतः पा-

---

(१) पाकजेति । पार्थिवरूपस्येत्यर्थः । तै० पु० पा० ।

नित्यतादि च पूर्ववत् ॥४१॥
इन्द्रियं नयनं वह्नि-

मित्तिकद्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यम् । पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथा हि तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च, नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यमवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

अत्र यो विशेषस्तमाह । इन्द्रियमिति । ननु चक्षु-

त्वादिति। तेन नासम्भव इति भावः। पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्वत्वव-दवृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्ती-ति। पृथिव्यवृत्तिजलत्वजातिमादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तीति । वायुतेजोन्यतरत्व-मादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ ४१ ॥

कजत्वं प्रदर्शितमिति ध्येयम् । ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्वसत्त्वं मूले प्रदर्शितं तच्चानर्थकमेव तावताऽप्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशङ्कायामाह । तेनेति । तत्कथनेनेत्यर्थः तथा च तद्ग्रन्थस्यासम्भवपरिहारकत्वमेव अव्याप्तिपरिहार-स्तु उत्तरग्रन्थेनैव करणीय इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेपि न निस्तार इति सूचनायैव द्रव्यत्वसाक्षा-द्व्याप्येत्यु (१) क्तम् । जलत्वेत्युपलक्षणं वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यति-व्याप्तिसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

(१) व्याप्येत्यनुक्तेः । तै० पु० पा० ।

स्वर्णादिर्विषयो मतः ।

षस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्, प्रदीपस्य स्वीय-

---

परकीयस्पर्शादीति । गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेन गन्धादिपरिग्रहः । चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादासिद्धिवारणाय स्पर्शपदम् । अत्र केचिदाहुः, चक्षुर्विषयासम्बद्धमेव ग्राहकं यदि प्राप्य प्रकाशकारि स्यात् तदा रसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धं गृह्णीयात्, नचैवं गोलकासम्बद्धग्रहणात् । किं च यदि चक्षुः प्राप्य गृह्णीयात्तर्हि स्वतोऽधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात् न खलु नख-

---

स्पर्शपदमिति । परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणाय । उक्तरीत्या परकीयरूपव्यञ्जकजले व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तम् । गगनादौ तद्वारणाय विशेष्यदलम् । घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके तद्वारणाय तत्रापि परकीयेति । चक्षुस्सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि पूरणीयम् । एतत्सर्वं मूलोक्तत्वादुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोलकमेव चक्षुर्न तैजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति । अत्र केचिदित्यादिना । विषयासम्बद्धं विषयसन्निकर्षरहितम् । एवकारेण सन्निकृष्टग्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्य चक्षुषाऽग्रहणात् अत्र चक्षुःपदं चक्षुरिन्द्रियत्वेनाभिमतपरं तेन तेजोरूपचक्षुषः स्वमतेऽसत्वेपि न पक्षाप्रसिद्धिर्नवा पार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टग्राहकतायाः केनाप्यङ्गीकारेण यदीत्याद्युत्तरग्रन्थानुपस्थितिरिति ध्येयम् । अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासम्बद्धग्राहकत्वादिति हेतुरूहनीयः परं त्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेऽवश्यमङ्गीकरणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्तिवारणासम्भवात् सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुस्संयोगाभावेनैव तद्वारणसम्भवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूभयमतेपि समानमिति बोध्यम् । ननूक्तहेतुरप्रयोजक इत्याशङ्कानिरासाय साध्याभावे हेतुरेव न स्यादिति हेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति । यदीत्यादिना । प्राप्यकारि सन्निकृष्टग्राहि । न चैवमिति छेदः । गोलकसम्बद्धमात्रग्राहकं नचेति तदर्थः । ग्रहणादित्यन्तस्य चक्षुर् इत्यादिः । अत्र प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिं परिचिन्त्य

रञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्तीति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च गतिक्रमेण प्राप्य ग्रहणे हि सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपलम्भः अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च। एवं च प्राप्यकारित्वानुरोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात् । अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तच्च न न तैजसमिति । तदसत्, अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षुषोपि प्राप्यकारित्वे सम्भवात् पृथुतरग्रहणस्य च गोलकानिर्गतस्य महतश्चचक्षुषः पृथ्वग्रत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः । स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादृशनियमे मानाभावाच्च तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लो-

---

स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहकत्वेनापि चक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिः सम्भवतीत्याह । किं चेति । यद्यत्संयुक्तमेव यत्सम्बन्धिफलजनकं तत्तदपेक्षया नात्यन्तन्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुखव्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह । न खल्विति । नखरञ्जनिका नखकृन्तनी । तथा चैतद्व्याप्त्यनङ्गीकारे नखरञ्जनिकापि परशुभेद्यं महादार्वपि छिन्द्यात् । अत्र चस्वाधिकपरिमाणदारोरपि परशुभेद्यत्वदर्शनादात्यन्तिकन्यूनताया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्धेत्वन्तरमाह । शाखेति । तथा च शाखाचन्द्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेनापि चक्षुषि असन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः । उपसंहरति । एवं चेति । चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः । नन्विष्टापत्तिरित्याशङ्कायामाह । तच्चेति । तथा चेन्द्रियं नयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नेष्टापत्तेस्सम्भव इति भावः । अधिष्ठानासम्बद्धेति । तथाचोक्तनियमोदीपरूपाधिष्ठानासम्बद्धघटादिग्राहिण्यां दीपप्रभायां व्यभिचरित इति भावः । तदभिमानस्य एककालीनत्वभ्रमस्य । कालसन्निकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेन । ननु शाखातः चन्द्रमसो ऽतिदूरत्वेन झटिति चन्द्रचक्षुःसंयोगासम्भवात् शाखाचन्द्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यन्तासान्निध्यमेव न सम्भवति येन तुल्यकालताभ्रान्तिः स्यादित्याह । अचिन्त्यो हीति । निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः । लाघवातिशयेन । वेगजनकक्रियातिशयेत्यर्थः । गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वाद्यपेक्षयाऽतिशयासम्भवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् । प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् । मयूखमालिनि सूर्ये । अभिमानो भ्रमः । उदयाचलारो-

स्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्ते ऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथ वा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम् । चक्षुस्सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति । वह्निरिति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्त्वे किं मानमिति चेन्न । सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धके ऽत्यन्ता-

---

कानाम् । यत्त्वाहुः शालिकाचार्याः चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति । तन्न । चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेऽपि सत्त्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः । पृष्ठदेशस्थबाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे मानाभाव इति चेदग्रदेशस्थबाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादिति । लाघवादाह । अथ वेति । तैजसत्वे किं मानमिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्त्वात् । समाधत्ते । नेति । सुवर्णमिति । नचात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येपि सुवर्णपदप्रयोगेन तस्यापि

हणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाधकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं न शङ्कास्पदमपि न हि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेन चक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते ऽन्यथा रसनेन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिद्ध्येत् । यद्यपि घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किञ्चिदपि मानं तथापि नासिकासत्वेपि केषां चिद्गन्धानुपलब्धिदर्शनाद् घ्राणादीन्द्रियमतीन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्च तत्सिद्धिरिति ध्येयम् । बाह्यालोको ऽत्र न सौरालोकादिपरमाण्वादिस्तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात् किं त्वनुद्भूतरूपवत्तेज एवेति मन्तव्यम् । लाघवादित्यस्य परकीयत्वाप्रवेशेनेत्यादि । पीतरूपवदिति । उपष्टम्भकपार्थिवभागस्येत्यर्थः । धर्मशास्त्र इति । तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादिरूप इत्यर्थः । तादृवस्थ्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत-

नलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति ।

सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधतादवस्थ्यादिति वाच्यम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् । असति प्रतिबन्धक इति । जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवाणायासति प्रतिबन्धक इति । अग्निसंयोगनाश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगे सतीत्यन्तम् । तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणासन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो न तूच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अग्निसंयोगनाश्यत्वादिति । एतच्चोप-

---

या सामानाधिकरण्येन बाधप्रसङ्गादिति भावः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सुवर्णस्य तैजसविषयत्वसम्भवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः । शोभनो वर्णो यस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदबोध्यो दीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाशङ्कनीयं तथा व्युत्पत्तौ तस्य वाच्यत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति । यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं क्वापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरुपगन्तव्या व्यतिरेकव्याप्तौ च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशङ्कावसरस्तथापि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि सम्भवात्तदुत्तरं तेनैव रूपेण सुवर्णस्थले अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि सम्भवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति ध्येयम् । अग्निसंयोगनाश्यत्वस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क्षतिः । स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतायाः गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्च क्लृप्तत्वादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसं-

नचाप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमसीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शना-

---

लक्षणम् । " अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमि " त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्र-नुकूलतर्कत्वादिति । एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्को ऽसङ्गतः सुवर्णस्य पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्त्वेऽपि नाशापत्तेरसम्भवादित्यपि परास्तम् । क्षोदश्चूर्णम् । तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य । प्रकारान्तरेण तस्य तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति । अपरे त्वित्यादि-

---

योगरूपपरम्परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभायाधिकरणत्वांशमपूरयित्वा व्याचष्टे । अनुच्छिद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपरताया अपि सम्भवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवो ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति । नत्विति । अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्वतनेनेत्यर्थः इत्यनेनान्वयः । अनुकूलतर्कत्वात् । सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्हि तदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति तर्कस्य सत्त्वात् । स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथासति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । जातिविशेषमिति । अन्यथा अव(१)यवनाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपि परास्तमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविधयापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारेऽपि तेजोरूपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसो ऽनुमानात्पूर्वमसिद्धतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामादाय व्यभिचारवारणसम्भवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन

(१) आश्रयनाशजन्यत्वस्य० पा० ।

त्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते।तथा हि अत्यन्ताग्निसंयोगे(१) पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात्

ना । तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य तैजससुवर्णेपि सत्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यासिद्ध्यर्थम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणाय अत्र हेतौ पृथिवीत्वं देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः। यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणायात्यन्तेति । नचाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः । न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकल्पनापत्तेरि-

---

द्रव्यान्तरकल्पनं तु परेत्वित्यादिना वक्ष्यमाणं मतान्तरमेवानुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेपीति । तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अत एव अग्निसंयोगशून्यपीतपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य हेतोश्च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्य चासत्त्वेन बाधासिद्ध्योर्वारणाय अग्निसंयोगीति सार्थकं । अत्र च यत्किञ्चित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धतया सामानाधिकरण्येन साध्यतायां सिद्धसाधनापत्त्या ऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यम् । तेन जलपरमाणाविति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तद्वस्थ एव तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविशेषणत्वे हेत्वप्रसिद्धिरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इतिविभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकेत्यर्थः । द्रवद्रव्यादन्यत् । अदृष्टादिकमित्यर्थः । तत्रासम्भवादिति । सांसिद्धिकद्रवत्वस्य तत्राननुभवादितिभावः । वाय्वादाविति । यद्यपि तेजसोपि न तत्र रूपं प्रत्यक्षमिति रूपाभावो न वायौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनबीजं तथापि पार्थिवरूपनाशे नीरूपद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वे क्वापि पार्थिवरूपनाशः पाकेन न स्यात्तस्य सर्वदैव सम्भवादिति

---

(१) संयोगिपीतिम० पा० ।

अपाकजोऽनुष्णाशीत-
स्पर्शस्तु पवने मतः ॥४२॥

जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ॥

वायुं निरूपयति । अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य

ति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलभिन्नस्येति । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमाश्रयाया विजातीयत्वाभावाज्जलस्य तत्रासम्भवादिति भावः । तेजस्त्वनियमादिति । वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः । नचान्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादिति वाच्यम् । उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । न च तदानीं पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु सुवर्णरूपस्येति न तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यम् । लघुतया सजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् । न च तथाऽप्यन्धकारे सुवर्णस्य साक्षात्कारापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यम् । सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य

रूपवतो द्रव्यान्तरस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमित्यभिप्रायेणैतदभिहितमित्यवधेयम् । तदानीमिति । अन्धकारस्थितिदशायामित्यर्थः । सजातीयग्रहणकृतमिति । रूपत्वेन स्वसजातीयं यत्पीतरूपं तत्प्रत्यक्षप्रयोज्यं अग्रहणं प्रत्यक्षविषयत्वाभाव इत्यर्थः । तेजोभिन्नेति । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानङ्गीकारेण तेजोन्तरासंयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्त्या तथैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादिति भावः । यद्यपि तेजः(१) संयुक्तसंयोगत्वेन हेतुत्वे नेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपि तत्सत्वात्तथापि लाघवात्संयोगसम्बन्धेन तेजस एव द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयतया स्वस्मिन्संयोगेन स्वस्यासत्वात्तेजोभिन्नत्वं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः । द्रुतमिति । इदं च जलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्रवत्वा-

(१) तेजः समवेतसंयुक्तत्वेन० पा० ।

पृथिव्यामपि सत्वादुक्तमपाकज इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादा-

हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रुतमिति साक्षात्सम्बन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूपनाश इति वदन्ति ।

॥ तेजोग्रन्थः ॥

वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूले ऽपाकजो ऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मत इत्युक्तं तत्रापाकजादीनां क्रमेण व्यावृत्तिमाह । अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्तमपाकज इति । यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादावतिव्याप्तं तथाऽप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं, पाकजस्पर्शवद्वृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं

ङ्गीकारस्य ग्रन्थकृत्सम्मतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तम् । द्रवत्वस्यापीत्यपिकार उच्छेदादित्यनन्तरं योजनीयस्तथापि च जले द्रवत्वस्य पार्थिवद्रवत्वापेक्षयाऽतिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्वाच्च न पृथिव्यन्य इत्याह । पृथिवीत्वस्येति । ननु तर्ह्यग्निसंयोगे कुतो न रूपनाश इत्यत आह । रूपनाश इत्यादि । वदन्तीत्यस्वरससूचनाय । स च पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारसम्भवेन प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्ततया तत्रैव तादात्म्येन स्वस्य तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्पनेऽन्यत्राहष्टकल्पनापत्तेः ग्रन्थकृता पार्थिवस्य द्रवत्वानङ्गीकारेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्व (१)कल्पनाच्चैतन्मते तत्रापि स्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्याच्चावगन्तव्यः ॥

॥ इति तेजोग्रन्थः ॥

अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रेति । पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेस्तद्व्युदासः । अत्र च तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रं न तु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनविरहादात्मत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेव वारणात् । पटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः तच्च द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं गुणादिवृत्तिजातीनां तादृशस्प-

---

(१) बन्धकत्वाक० पा० ।

तिर्यग्गमनवानेष
ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

वपि सत्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । एतेन वायवीयविजातीयस्पर्शो द-र्शितः तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

एष वायुः । स्पर्शादिलिङ्गकः वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पै-रनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या

वा तदर्थोऽनसेयः। एतेन स्पर्शस्य ।नुष्णाशीतत्वादिकथनेन । तज्जनकताव-च्छेदकमिति। तथा च विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसि-द्धिः । इदमुपलक्षणम् । शब्दविशेषस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य वा निमित्तका-रणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । मुक्ता-वल्यां धृतीति। धृतिर्गुरुणो द्रव्यस्यापतनम् ।विजातीयस्पर्शेनेति तृतीयान्तच-

---

र्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैव वारणात् वायुपदाद्घित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय जा-तिपदम । अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशनैव पृथिवीत्ववारणसम्भवेपि जलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवादित्युक्तम्।प्रथमस्याधिकाभावद्वयावच्छि-(१) न्न वृत्तिताद्वयघटितत्वेन आधिक्यादिकाधिकरणाधेयत्वघटितं लघुभूतं कल्पान्तरमाह। पाकजेति । पृथिवीत्ववारणायावृत्त्यन्तम् । जलत्ववारणाय वृत्त्य-न्तम् । स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति लाभायैवात्र स्पर्शपदमन्यथा उष्णशीताभिन्नज्ञानादिमद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव अतिव्या-प्तेः । पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजत्वलाभायान्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तया ऽसम्भवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसन्धेयम । एतन्न ति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना दर्शिताशङ्कानिरासायैव मूले एतेनेत्यादिग्रन्थः तथा च विजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूलाभि-प्राय इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४२ ॥

---

(१) द्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वद्वयघटितत्वेनाधिकरणाधेयत्वेति० पु०पा०

तुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् । अनुमितिप्रकारस्तु योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत्, पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति विशेषणम् । एवमसति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् । पृथिव्याद्यभिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम् । विभागजन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति । एवं नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगत-

---

सिद्धसाधनवारणायेति । इदं च स्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादेवमग्रेऽपि बोध्यम् । शब्दसन्तान इति । यद्यपि वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शानुपयोगात्तथापि उक्तानुमानेनैव वायोः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तं साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति ध्येयम् । गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । न चैवमपि तेजःसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरता तदवस्थैवेत्यस्वरसादाह । वेगवदिति । तत्र वेगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियाजनकवेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्त्वेन तदुपापादानेऽपि नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्वोपादानं वायौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् । अस्मदाद्यनधिष्ठितेति । प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः । नौकाधृतीति । जलस्थद्रव्यधृतिवदित्यर्थः । जलादिगतेति । इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्देश्यता किं तु सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण । अन्यथा तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्याऽपि वायुसिद्धिसम्भवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः । नभसीति । वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नभःसंयुक्तार्थकत्वे जलस्थतृणादिधृतिव्यावर्तनासम्भवादिति मंतव्यम् । प्रयत्नवादिति । परमेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः नत्वस्मदादिधृतघटादिधृत्यादाविति तदर्थः सम्भवति तत्रास्मदादिहस्तादिरूपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह । एवमित्यादिना । पार्थिवाभिघातजन्यतृणादिकर्माणि सिद्धसाधनवारणायान्तरेणेत्युक्तं । साध्ये-

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं

शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् । यथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाऽग्रे वक्ष्यते । पूर्ववदिति । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च सोपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु

तृणादौ सिद्धसाधनवारणाय नभसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधूसादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति । एवं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराहतकाष्ठादिकर्मवदिति । अग्रे वक्ष्यतइति । आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः । मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादीत्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति मुक्तावल्याम् । वायुर्द्विविध इति । तत्र तेषु मध्ये । अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः । पिशा-

---

स्पर्शवत्वोपादानप्रयोजनं पूर्ववदेव । चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारवारणाय हेतौ-विजा (१) नी येति । विलक्षणेति तदर्थः वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं न तु जातिविशेषः अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसम्भवेपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात् । न च स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यताछेदकतयापि अचेतनक्रियासु जात्यन्तरसिद्धौ बाधकाभावादिति वाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्धूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्याच्च तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति विभावनीयम् । पूरं प्रवाहः तदाहतत्वं तत्संयुक्तत्वमेव ।

कारिकास्थपूर्वपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कण्ठतोऽनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह । जलवदिति । ननूक्तमित्यसङ्गतं

---

(१) विशिष्टेति० पा० ।

देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥४३॥

जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयस्त्वादिकमिति । अत्र यो विशेषस्तमाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च वा-

---

य्वादीनामिति । मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः । ननु वायोस्तालत्वादिनाग्व्यापाराभावात करचरणाद्यभावेन चाहरणविहरणाद्यभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह । परन्त्विति । जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह । जलीयतैजसवायवीयेति । ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह । जलादीनामिति । अत्र त्वगिन्द्रिये यो विशेषो ऽधिष्ठानादिः । शरीरव्यापकमिति । नच नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भव इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन श-

---

रीरावयवत्वाभावादित्यतस्तदर्थमाह । बोध्यमिति । तेषामिति । लोमादीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः द्रव्यद्वयस्यैव संयोगसम्भवाल्लोम्नो न शरीरत्वमिति द्योतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् । यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनाडीविशेषे त्वगिन्द्रियाभावेन तस्यैवमपि न देहव्यापकतासम्भवः सुषुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीततौ तदनङ्गीकारात्तथापि देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावे ऽपि स्वप्नजनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैव पुरीतातित्वाङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीतत्प्रदेशस्य नाड्यवयवत्वेपि शरीरावयवत्वाभावात्।न च शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठ (१) प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तथा च पुरीततः शरीरावयवत्वेपि तदवच्छेदेन शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति केशादीनां शरीरावयवत्वेपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां द्रव्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैफल्यापत्तेः । परे तु मध्यान्तर्नभोभाग एव पुरीतद्गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोऽवस्था-

---

(१) भेद इति आस्ति० पु० ।

वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४३ ॥

रीरत्वाभावात् । मूलस्थत्वगिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन देहसहजावरणं त्वगित्युच्यते तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं, नच वायवीयमिति परास्तम् । त्वगिन्द्रियलक्षणमाह । स्पर्शेति । कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति। त्वक् त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । तच्चेति । त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्यइति । मनसि व्यभिचारवारणाय एवकारः । त्वगिन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्गिसलिलं स्वेदः ॥ ४३ ॥

नदशायां ज्ञानानुत्पादः एतदभिप्रायेणैव " रे रेमानस पालितं प्रति जनुर्देहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपदाम्बुजे क्षणमपि प्रस्थीयतां रे मनः। इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशङ्काकुलं मिथ्यामध्यवियद्गतं न च गतं तत्पादपङ्केरुहं" इति प्राचीनपद्यमपि सङ्गच्छत इति प्राहुः । सहजावरणं स्वाभाविकावरणं चर्मरूपम् । कालादाविति । यद्यपि स्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेन कालादावतिव्याप्तिः आवश्यकश्च लक्षणे तादृशजन्यतानिवेशः अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न च प्रलये क्रिययैव क्षणघटिकादिव्यवस्था वाच्या तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असम्भवात् प्रलये दिक्कालविभागो नास्तीत्यस्य महाप्रलयपरत्वात् तथा च महाप्रलयोपाधित्वस्य ध्वंसे स्वीकारेपि तदतिरिक्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् । तथासतीदानींतनदिनाद्युपाधित्वस्यानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् जन्यमात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्थायिएकघटादिव्यक्तेरेव तथात्वसम्भवेन लाघवस्यैव तन्मूलतासम्भवेन तादृशमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वक्संयोगादावतिव्याप्तिवारणायैव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मूले इन्द्रियं त्वगित्यसङ्गतं त्वचश्चर्मरूपस्य इन्द्रियाधिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह । त्वगिन्द्रियमिति । मध्य इतीति । तत्सहितैवकारेण रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यैव लाभेन स्पर्शत्वव्यञ्जकत्वेपि त्वगिन्द्रियस्य न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः ॥ ४३ ॥

प्राणादिस्तु महावायु-पर्यन्तो विषयो मतः ।

विषयं दर्शयति । प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि सङ्क्षेपादेव त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमनादिनानाक्रियाभेदाच्च नानासञ्ज्ञां लभत इति (१) पर्यवसितो वायुः ॥

आकरे प्रशस्तपादभाष्यादौ । प्राणस्त्वेक एवेति । कथं तर्ह्यपानादिव्यवहार इत्यत आह । स्थानवशादिति । "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरग " इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियाभेदाच्चेति । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः आहारेषु पाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात्समानः ऊर्द्ध्वं नयनादुदानः नाडीमुखेषु विततनाद् व्यान इति क्रियाभेदाद्धि पञ्चसञ्ज्ञां लभते न तु सञ्ज्ञाभेदेन सञ्ज्ञिभेद इति भावः ।

॥ इति वायुग्रन्थः ॥

हृदि प्राण इत्यादेः हृन्मात्रावच्छिन्न इत्यादिरर्थः । यथाश्रुते व्यानस्यापि प्राणत्वापत्तिः । समुन्नयनमुद्दीपनं वन्हेर्वायुसखत्वेन वायुसहकारेणैव तदभिवृद्धिरिति भावः । विततनादन्नरसस्य विस्तारणादित्यर्थः ।

॥ इति वायु ग्रन्थः ॥

---

(१) पर्यवसितो वायुरिति पु० नास्ति ।

आकाशस्य तु विज्ञेयः
शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

आकाशं निरूपयति । आकाशस्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः किं तु

आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं तल्लाघवेनात्रैव प्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति । न जातिरिति । अनेकसमवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जात्यभावहेतुत्वे वै-

---

ननु आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव वक्तव्यं कालत्वदिक्त्वयोस्तत्तन्निरूपणावसर एव जातित्वनिषेधौचित्यात् तत्किं मुक्तावल्यामिदानीमेव त्रयाणां जातित्वनिराकरणमारभत इत्याशङ्कायामाह । कालत्वमित्यादि । अग्रे तत्तन्निरूपणावसरे । तथा च न जातिरित्यस्य वारत्रयलेखने ग्रन्थगौरवं स्यादिति भावः । तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः । ननु तथाप्यसङ्गताभिधानं दुर्वारमेवेत्यत आह । प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः एकहेतुकानुमितिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथा च प्रसङ्गसङ्गत्या तदभिधानान्नार्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यम् । मूले आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति हेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तस्तत्र हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्य हेतुं पूरयति । अनेकेति । यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्न जातिरित्यन्वयः तत्र च एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तस्य भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः आश्रये एकत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वं एतादृशविशिष्टो घटादिर्न त्वाकाशः तदाश्रयकत्वं तदाश्रितत्वमिति यावत् एवंरीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यस्तथापि एतादृशहेतौ गौरवमालोचयता ऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वभावरूपहेतुः पूरितः अनेकत्वं नैकत्वभिन्नसङ्ख्या तथासति गुणे गुणानङ्गीकारेण गुणत्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावसत्वेन व्यभिचारापत्तेः किं तु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं तच्च यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वादननुगतं यत्कि-

आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितं तथा हि

यधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किं त्विति । आश्रयता चात्र समवायेन विवक्षिता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेपि न क्षतिः मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । वैशेषिक इतीति । इत्थं च शब्द इति मूलं सावधारणं ज्ञेयम्। एतेन विशेषगुणत्वकथनेन। प्रमाणमित्याकाश इत्यादिः । तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह । तथा हीति। घटादौ व्यभिचारवार-

---

श्चिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाश्रयसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् । अत्र च लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुता युक्तेति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । वैयधिकरण्यमितीति । इदं च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थपर्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या ऽऽकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वितमित्यभिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् । न चैवमिदानीं तादृशार्थकैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवान्मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसाधकत्वेनैव तदुपन्यासादिति भावः । इत्थं चेति । वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः । सावधारणमिति । शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः तथासत्येवोक्तार्थलाभसम्भवादिति भावः । विशेषगुणत्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्या ऽऽकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्द एवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न सम्भवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह । सूचितमिति । घटादाविति । त्वगिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटत्वादिजातिमत्त्वादिति भावः । चक्षुरित्यादि । चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीति सत्यन्तार्थः । घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचाक्षुषं प्रति शब्दस्यापि स्वरूपयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः तादृशप्रत्य-

शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत्, शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य

णायायोग्येति। आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति। रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमदिति। एतच्चानुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम्। गुणत्वादिति। एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्ध्युद्धाराया-

---

क्षाविषयत्वोक्तौ चक्षुस्संयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः सा च उद्भूतरूपं नयनस्य गोचर इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः। बहिरिन्द्रियग्राह्येति। बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम्। आत्मनि व्यभिचारवारणायालौकिकत्वनिवेशः। अथात्मनीन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्वाद्व्यभिचारो दुर्वार एव। न च सत्यन्तं जातावेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति चाक्षुषाविषयत्वोक्त्यैव सामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेशनैयर्थ्यापत्तेः चाक्षुषाविषयबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति चेन्मैवं। बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्वस्य सार्थकत्वाच्च। न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यम्। बहिरिन्द्रियाग्राह्यशब्दसम्भवेपि शब्दत्वसामानाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसम्भवेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात्। रसत्वादिव्यावृत्तये। रसत्वादौ हेतोरभावज्ञानायेत्यर्थः। अन्यथा चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसेन्द्रियग्राह्ये रसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः। शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति। एतच्चेति। द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह। एतदनुमानेनेति। विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादियत्किञ्चिद्द्रव्यसामान्यविशेषणगुणत्वाभावासिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याचष्टे। न स्पर्शवत इत्यादि। अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैव कारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह। अकारणेति। पाकजेतीति। पाकजत्वोक्त्यैव

द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणूरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूप-

---

द्व । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुमत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकजेति । जलपरमाण्विति । अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा । न दिक्कालेति । शब्द इत्यनुवर्त्तते । बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्यदिन्द्रियम्

कारणगुणजत्वाभावलाभेनाकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसम्भवादिति भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वदलव्यावृत्तिप्रदर्शने उपेक्षा तेषामग्रहणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । प्रमाणं स्यादिति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रितत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसंगात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासम्भवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्शवतां सामान्यगुणत्वसम्भवादिति भावः । लौकिकप्रत्यासत्त्येति । इदं च गुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेन्द्रियग्राह्यत्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयमपि एतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निकर्षेण चक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव । द्वीन्द्रियेति । जातौ तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वं तत्तदिन्द्रिययोग्यवृत्तित्वमेव द्वीन्द्रियपदं तु विजातीयेन्द्रियपरं बोध्यम् । अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः । यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां कालभेदेन पुरुषभेदेन च द्वीन्द्रियग्राह्यतया द्वीन्द्रियाग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य क्वाप्यसम्भवेनाप्रसिद्ध्यापत्त्या तथा नोक्तम् । न च स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वजन्यविजातीयेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसम्बन्धेनेन्द्रियविशिष्टत्वरूपं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । ज-

वत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं सिध्यति । न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

योग्यत्वात्प्रसक्तत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं चानेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्ध्यतीति । पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न । शब्दो विशेषगुणः-लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् । सङ्ख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं चाशङ्कते । नचेति । वायाविति । तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अया-

---

न्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिमत्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति वाच्यम् । चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वं त्वग्योग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवं रूपत्वादीन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्य च तद्व्यक्तित्वेनैव योग्यताघटकत्वोपगमेन लाघवानपायादिति ध्येयम् । सांसिद्धिकेति । तथाविधद्रवत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमितीति भावः । हेत्वन्तरेणैवेति । एते पञ्च विशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्व्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखवदित्येवमनुमानं बोध्यम् । पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थं-

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्र-
मेकः सन्नप्युपाधितः ।

तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति । इन्द्रियमिति । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह। एकेति । आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुलीभेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ।

यदुद्रव्यभावित्वेनेति । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् । ननु यद्याकाशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन किम्भासते इति चेदालोक एवेति परिकलय ॥ ४४ ॥

नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमुज्झित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेन ग्रन्थेन क्रियत इत्याशङ्क्याह। तत्र चेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशष्कुलीभेदादिति । चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः । नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम्।नचेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः, जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् । नचैवं कर्णशष्कु-

---

मित्यस्य पक्ष इत्यादिः । चक्षुषइति । नलिं नभइति चाक्षुषभ्रमात्प्रमेत्युक्तम् । अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया अतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायाश्चापत्तिरिति भावः । न च कालदिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । नवीनैस्तयोरपीश्वर एवाऽन्तर्भावितत्वादिति मन्तव्यम् । अथ स्वतन्त्रमते शब्दग्राहकमिन्द्रियं किंस्वरूपं कर्णश-

जन्यानां जनकः कालो

कालं निरूपयति । जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह ।

लीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधस्ये-श्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । स्वतन्त्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । न च तत्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथा तत्रावच्छेदकतारूपस्वरूपस्य सम्बन्धस्यान्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति वदन्तीति।

॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥

मूले जन्यानां जनक इति । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकार-

ष्कुलीस्वरूपमेव बधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनस्य सर्वमत एवावश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेपि तत्कल्पनाधिक्यविरहादिति चेत्तर्हि मृदङ्गसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कस्सन्निकर्षः स्वसंयोगिसंयुक्तसमवाय इति चेत्संनिकर्षान्तरकल्पनागौरवादिति मैवं । तत्तदात्मन एव तदीयश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् । न च कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथमेतदिति वाच्यम् । स्वात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधादित्थं च केवलसमवायस्य सन्निकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि । न च कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेपि केनापि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दोत्पत्तौ बाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनायाः सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥

॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥

कार्यसामान्ये कालस्य समवायिकारणत्वासम्भवादसमवायिकारणत्वस्य च द्रव्येऽसत्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतया व्याचष्टे । निमित्तकारणमित्यर्थ इति । मूले जगतामाश्रय इत्यस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्येयतया जन्यानामित्यादिकं काललक्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यं लक्षणप्रामाण्यस्वरूपाभिधानस्यैव निरूपणशब्दार्थत्वात्तच्च न सम्भवति दिगादीनामपि कार्यसामान्ये नि-

णामित्यर्थः । अत्र च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतया निमित्तत्वं काललक्षणम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति करणादिष्वधिकरणतयेति करणादृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति बोध्यम्। ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेदत्राहुः । अद्य घटो भविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन कालो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् । एवं

मित्तकारणत्वेनातिप्रसङ्गादित्यत आह । अत्रेति । अधिकरणविधयेति । अधिकरणत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि कार्यमात्रं प्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता युक्ता अधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातित्वासम्भवात्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वादतिरिक्तस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तम् । तथा च निरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्न सङ्गतिः एवं दिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेव नातो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानासङ्गतिरिति केचित्। तदसत् । तथासति महाकाललक्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् । परन्तु तस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेत्यवार्थः आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् निमित्तत्वं कारणत्वं न तु निमित्तकारणत्वं तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् । दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यग्रतनेनान्वयः । अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वरग्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण, कृतिकारणतामते तु ईश्वरपदं तत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति । भूधातोः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारविषयस्येति । कपाले घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कपालादेर्न घटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्यादाविव परम्परया तथात्वं बोध्यम् । यद्यपि आद्यक्षणसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेस्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियाद्यात्मकतैव तादृशक्षणानुयोगिककालिकसम्बन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात् तथा च तादृशक्षणहेतुता तत्तद्दिवसादौ विप्रतिपन्नैव कपालादिदृष्टान्ते असम्भवदुक्तिकं च उक्तनियमोऽप्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपन्न एव, तथापि यदुत्पत्त्याधारत्वेन प्रतिपन्नो न तत्कारणमित्येवं नियमस्यैवोपगमसम्भवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव परन्तु उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवारणायैवं नियमे उत्पत्तेः प्रवेशिततया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिकतापत्तिरिति तन्निवेशो व्यर्थ एव एवं च कालविशेषनियताम्रफलादौ कालविशेषकारणताया आवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धेरिति युक्तमुत्पश्यामः । एतदभिप्रायेणैवास्वरससूचनायाहु-

जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

जगतामाश्रय इति । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दा-

च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति-व्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति, सा च हेतुता निमित्तकारणतैव । नच कार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वं न सम्भवति स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम्, समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमित्तकारणत्वं बोध्यम् । मुक्तावल्यां तत्रेति । तत्र काले । जगतामाश्रयो मत इति । कालः सर्वत्रानिति प्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तु अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या कालः सिध्यति परन्तु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह इदानीमित्यादिना । सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति । नचेदानीं तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यम्। तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः । न च तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम्। तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लाघवेन तत्तक्रियाया एव तादृश-

---

रित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयोरुक्तरीत्या कालेऽसम्भवादिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतीनां सूर्यपरिस्पन्दविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति । इदानीमित्यादिना । प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति । महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः । यद्यपि तदानीं न घट इतिप्रतीतेरेव बाधितार्थकता नत्विदानीं घट इत्यस्येति (इदानीं घट इति भागस्य) प्रकृते नोपयोगस्तथापि कालस्य गगनादिवन्न कस्यापि कालिकसम्बन्धेनाधारतेति न तदानीं घट इत्यस्य नानु-

परापरत्वधीहेतुः

दिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च सम्बन्धः संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव सम्बन्धघटकः कल्प्यते। इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक्॥४५॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति । परापरत्वेति । परत्वापरत्वादिबुद्धेर-

प्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात् इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव सम्बन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः । नचाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यम् । आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणातिरिक्तैककालस्य तथात्वात्। इत्थं चेति । अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः । सम्यगिति । कालः सर्ववानिति प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

परत्वापरत्वबुद्धेरिति। ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः स च परत्वा-

---

पपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति ध्येयम् । आकाशमेवेति । स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरम्परासम्बन्धस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः । तथात्वात्सम्बन्धघटकत्वात् । यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां सम्बन्धघटकता नत्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्त (१) जन्यरूपे क्लृप्तविभूनां सर्वेषामेव सम्बन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । न चानन्तव्यक्तीनां तादृशपरम्पराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लघिवति वाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्त्तकविशेषणदुर्वारो(पपाद)त्वादिदमसङ्गतं तथापि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्र एव तत्कल्पनमिति लाघवं क्लृप्ताकाशादिसंयोगमादाय क्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न सम्भवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगन्तव्यम् । अतिरिक्तकालेति । कालाख्यातिरिक्तद्रव्यसत्वे उक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकता न युज्यते । दिशोऽनुल्लेखात्कालपदस्य दिगर्थकता च लक्षणां विना न सम्भवतीति तत्स्वी-

---

(१) रूतद्रूपेण० पा० पु० ।

साधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-संयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति भावः ।

परत्वगुणविशेषाधीनः, परत्वापरत्वे च सासमवायिकारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति भावः । परत्वापरत्वयोरिवस्यैव वक्तुमुचितत्वेऽपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् । न च पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावुत्पत्त्या व्यभिचारात् । अत एव पृथिवीपिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृशपरत्वापरत्वयोरुत्पादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशदिगात्ममनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत आह। लाघवादिति। आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे जीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वान्न तथात्वं किं तु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यतइति भावः ॥

ननु यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्र न स्यात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम् । एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वकलशत्वादिकं मि-

---

कारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः ॥ ४५ ॥

मूले असाधारणं निमित्तमित्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न सम्भवति तथाविधहेतुतायां मानाभावादतस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां स्पष्टयति । ज्येष्ठ इत्यादिना भावइत्यंतेन । प्रमाणमिति । (१) रामः परोलक्ष्मणोऽपर इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासम्भवादिति भावः । प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयोजकस्य तत्प्रत्यक्षप्रयोजकताऽवसेया । व्यभिचारादिति । यद्यपि स्पर्शस्य कारणत्वेन वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्तथापि सङ्ख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनन्तगुणानां तथात्वापत्त्याऽक्लृ-

(१) प्रमाणं लक्षणपरम् पा० ।

क्षणादिः स्यादुपाधितः

नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादित्यत आह । क्षणादिः स्यादुपाधित इति । कालस्त्वेकोप्युपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्य-

---

थो विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते । नन्वेकस्येति । समयभेदः समयभेदव्यवहारः । विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत् । एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः । उपाधिभेदादिति । तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं न तु केवलस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् । तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं नतु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वजन्येति । स्वं क्रिया । घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात् । न च द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं क्रि-

---

मस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः । तथात्वेन निरुक्तासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः । विरुद्धेति । एकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः । नहीति । घटत्वादीनामविरोधोक्तिव्यवहारे ए (१) कधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव । एवमुत्तरत्रापीति मन्तव्यम् । एकस्मिन्नित्यनन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम् उक्तयुक्तेः । द्रष्टव्यमिति । इदं च न मूलकारसंमतं तथासत्युपाधीनां कालघटितपरम्परासम्बन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु त-

---

(१) नैक० पा० ।

विभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छि-

---

न्नोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह । पूर्वसंयोगेति । स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेपि यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेपि न क्षतिः । तृतीयक्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह । पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थान्नातिप्रसङ्गः । क्वचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्च । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहस्तदा पू-

---

वदनन्तपदार्थीयकालिकसम्बन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम् । निरुक्तेति । स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः । प्रतिक्षणमिति । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसम्भवेपि पञ्चमक्षणोपाधेः क्रियान्तरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम् । स्वजन्येति । स्वपदं (१) पूर्वतत्तत्क्रियाव्यक्तिपरम् । स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशे प्रयोजनमाह । तेनेति । त्रिक्षणेति । इदं च उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वंसादिवदविनाशित्वापत्तेरिति भावः । त्रिक्षणवृत्तित्वेपीत्यस्य न क्षतिरित्यग्रेतनेनान्वयः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह । यत्किञ्चिदिति । तथात्वेपि त्रिक्षणावृत्तित्वेपि । नातिप्रसङ्ग इति । पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववदतिप्रसङ्गो यः स नेत्यर्थः । सन्दर्भेति । ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि सम्भवेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह । उत्तरेति । एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेपि वि-

(१) सर्वत्र तत्तक्रिया पा० ।

ग्रं कर्म वा । नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्मान्तरस्यापि सत्वादिति । महाप्रलये क्षणा-

---

र्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण स योजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह । उत्तरसंयोगेति । स्वनाशकोत्तरसंयोगेत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता । नन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्मकक्षणे ऽव्याप्तं तत्र तादृशकर्माभावात् । न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्वात् अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः तत्र महाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह । महाप्रलयइति । महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ सम्भ-

---

भागस्तिष्ठत्येवेति भावः । स्वनाशकेति । उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न तिष्ठतीति लाभायैतदभिहितं लाघवेन स्वजन्यत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । न च पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथासति क्रियाविगमेपि तदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति । तादृशकर्मेति । विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्वादित्यपि बोध्यम् । तदधिकरणेति । तत्पदमुत्पत्त्यमानपदार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च दैशिकस्वरूपेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणवृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र च यदधिकरणसमयेत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपटादौ सत्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः । स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वं तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणाद्युपादानसम्भवः अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगियत्किञ्चित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ सत्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । ननु मूले महाप्रलये ध्वंसरूपसमयेनैव क्ष-

दूरान्तिकादिधीहेतु-
रेका नित्या दिगुच्यते ॥४६॥

दिग्व्यवहारो यद्यस्ति तदा ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिना-दिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरिति ॥

दिशं निरूपयति । दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव । दैशि-कपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिद्ध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

वादिसभिमेतोक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-कयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ।

॥ इति कालग्रन्थः ॥

बीजं प्रयोजकम् । कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दर्शयति । दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमि-त्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र द्विगितिक्रमेण परम्परया दिशस्तद्बु-द्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वाप-

---

णव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यदि च चरमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्यध्वंसस्य तद्व्य-क्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वंसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजालाभ इत्य-तो यथा नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषणं प्र-प्रदर्शयति । स्ववृत्तीति । तादृशसमयश्चरमध्वंस एवेति भावः ॥

॥ इति कालग्रन्थः ॥

कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तन्न सङ्ग-च्छते कारणेपि क्वचिद्बीजशब्दप्रयोगात् परापरत्वबुद्धौ दिशोपि कारण-त्वाच्च अतो बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकतार्थकतामाह । बीजमिति ॥ ४६ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

ननु यद्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह । उपाधिभेदादिति । यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची, एवमुदयगिरिव्यवहिता या

रत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम्, तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः सम्भवादिति ॥ ४६ ॥

प्रतीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः । मूले उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः । प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह । यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दिक् मूर्त्तम् । एवमग्रेऽपि । तथा च यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयु-

---

ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव दिशोऽनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनमफलमित्यत आह । अत्रापीति । अयमस्मात्सन्निहित इत्यादिप्रयोगात्पुरुषादिल्येव प्रयोक्तुमुचितं नतु पुरुषस्येत्यत आह । पञ्चम्यर्थ इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः । अवधित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सेति । तन्मूर्त्तावच्छिन्ना महती दिगित्यर्थः । नातः स्त्रीलिङ्गनिर्देशासङ्गतिः । संयोगापेक्षयेत्यस्यापि तादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः । उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तेत्यस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः । आदिना तद्वत्संयुक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानां परिग्रहः तेषु पर्याप्तसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयरूपैव गुणेषु गुणानङ्गीकारात् । यद्वा मथुरानिष्ठो यः

दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक् सोदीची, तद्व्यवहिता त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥

क्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः। एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्यापकसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः एवमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति । दीधितिकृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानाभावात् तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नव्याः ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं तत्तज्जीवस्य वेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य जगज्जनकत्वम् परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु क्लृप्तमि-

---

परम्परयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटका ये मूर्तास्तत्पर्याप्तसङ्ख्येत्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । सङ्ख्याव्याप्यत्वं च सङ्ख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमत्र न तु व्यापकसामानाधिकरण्यादिकं तथासति स्वस्यापि स्वव्याप्यत्वापातात् । मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण अन्यथा तु तादृशमूर्तावच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्णनीयः । सङ्ख्याव्यापकेति । व्यापकत्वमत्र न तादृशसङ्ख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथासति स्वस्य स्वव्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् नापि स्वाभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसङ्ख्यामादाय सङ्ख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, परं तु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिरुक्तसङ्ख्याकत्वमेवेति न काशीतःप्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः। आहुरित्यनेन दीधितिकृन्मते अस्वरसस्सूचितः तद्बीजं तु इदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगानां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तकालसिद्धिः । न च कार्यमात्रजनकत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता युक्ता न तु जीवस्य तत्र तस्याक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति । अत एव एतादृशास्वरसं स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमु-

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता

आत्मानं निरूपयति । आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । आत्मत्व-जातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति ।

ति लाघवमिति वाच्यम् । सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पना-दिक्कालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्, परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव मानाभावः, सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति ॥

॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥

सुखदुःखादीति । आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरि-ग्रहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानस-प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपं तन्न सिध्यति, अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वग्रहे ऽनेकव्यक्तिग्रह-

---

पन्यस्यति । नव्यास्त्विति । दिक्कालोपाधीनामिति । न चैवं ग्रन्थकृदुक्तकाल-लक्षणमसम्भवग्रस्तमिति वाच्यम् । नवीनानां ग्रन्थकृदननुयायित्वादिति भावः । वदन्तीत्यनेन अत्राप्यस्वरसस्सूचितस्तद्बीजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पन-मपेक्ष्य एकस्य महाकालस्य कारणताकल्पनमेवोचितं लाघवात्कालस्य जग-त्कारणत्वेपि उक्तरीत्याऽतिरिक्तकालसिद्धिसम्भवाच्चेति ध्येयम् ॥

॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥

नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्मत्वेनात्मनो विषयीकरणात् प्रत्यक्षमे-वात्मत्वे प्रमाणं सम्भवति तत्कथं मूले सुखादिसमवायिकारणता किञ्चिदव-च्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितमित्याशङ्कते । यद्यपीति । स्वरूपतः स्वांशे किञ्चिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थः । सकलात्मसाधारण्यम् । सकला-त्मविशेष्यकत्वम् । अनुगतप्रत्यक्षम् । सकलात्मगतैकात्मत्वप्रकारप्रत्यक्षम् । प्रकारकत्वस्य समासलुप्तषष्ठ्यर्थत्वात् । जातिरूपमिति । तथा चात्मत्वस्य स्व-रूपतः प्रत्यक्षत्वेपि तद्गतजातित्वं न प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः । ननु सुखादी-

हेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः, सुखदुःखद्वेषभावनाधर्माधर्मान् प्रति यथाक्रमं धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतयाऽतिप्रसङ्गाभावात्, भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेत् । अत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वानियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । नच तावता सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथाप्यात्मत्वजा-

---

नामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न सम्भवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणतेत्याशङ्कते । अथेति । कार्यतावच्छेदकनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिस्तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भङ्गरूपानुपपत्तिः । अन्याय्यत्वादिति । अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः । नन्वत्र कारणता न फलोपधायकतारूपा तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादिनापि आत्मन्येव स्वीकारात् किं तु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति नवद्रव्येषु द्रव्यस्य क्लृप्तत्वान्न तत्कल्पनागौरवमित्यस्वरसादाह । वस्तुतस्त्विति । आवश्यकमितीति । तथा च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तदसिद्धावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनासम्भवेन ज्ञानमात्रानुसरणं इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किञ्चित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवाङ्गीक्रियते न तु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि, तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षोऽपि निरवकाश इति भावः । सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र आदिना ज्ञानपरिग्रहः । अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन हेतुता त-

ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव, अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुः-
खाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियम इ-
त्यस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणा-

---

तेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह । ईश्वरइति । " आत्मा वा-
अरे द्रष्टव्यः " इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः । ननु तर्हीश्वरे
सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह । अदृष्टादीति । आदिना शरीरपरि-
ग्रहः । ननु तथापि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमे-
नेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह । नित्यस्येति । अप्र-
योजकत्वादिति । जलपरमाणौ स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादि-
ति भावः । नन्वीश्वरे ऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न । मिथ्याज्ञानरूपका-

---

रणाभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः सुखं
प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयम् । कुतो नोत्पद्यत इतीति । अथेश्वरस्य शरी-
राभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता नह्यस्मदादिशुभादिकर्म-
णा ईश्वरे ऽदृष्टोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवार-
णाय क्रियाया अवच्छेदकतासम्बन्धेन स्वकरणीभूता या कृतिस्तद्वत्त्वसम्बन्धेनैव
चाऽदृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतया अ-
वच्छेदकतासम्बन्धेन अहेतुत्वात् । न च स्वजनककृतिमत्त्वसम्बन्धेनैव कर्मणो-
ऽदृष्टहेतुत्वमस्तु चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वान्न पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्य-
मात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईश्वरे ऽदृष्टापत्तिः सम्भवत्यवेति वाच्यम । का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रे सत्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणता-
यामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन्न । जीवादृष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृ-
ष्णादिशरीरचेष्टाया ईश्वरकृतिजन्यत्वस्वीकारात्तच्छरीरचेष्टाया जीवीयकृत्य-
साध्यतयाऽवच्छेदकतयेश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातो विलक्षणत्वा-
त् । न च तदीयमुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरे
प्रसङ्ग इति वाच्यम । ईश्वरशरीरे अहं स्यामित्युपासनया कस्य
चित् तच्छरीरमित्युपगमात् परन्तु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्याये-
न तच्छरीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशोऽपीत्य-
वधेयम । मुक्तात्मन्यपीति । जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीरा-
भावेन कर्मण एवाभावात् मिथ्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं

भावात्, नच दशमद्रव्यत्वापत्तिःज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः ।
इन्द्रियाद्यधिष्ठाता । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यस-

———

रणाभावात् मिथ्याज्ञानस्यादृहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिसङ्गः । वेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणापत्तिरित्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः । इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूलमात्मनि प्रमाणपरतया व्याचष्टे । इन्द्रियाणामिति। आदिपदसङ्ग्राह्यमाह । शरीरस्येति । परम्परया जनकतासम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वा। चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् ।

———

अन्यथा तादृशज्ञानविरहदशायां अदृष्टानुत्पादप्रसङ्गात् जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृशवासनानाशेऽपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम्।मूले इन्द्रियाणामधिष्ठातेति। अधिष्ठातृशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वे प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयमित्यनेन गतार्थता स्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वे च गौरवमतस्तन्निष्ठज्ञानवत्वसम्पादकतार्थकता इन्द्रियाणामित्यादिना मूले दर्शितेति । अवच्छेदकतेति । यद्यप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयाऽवच्छेदकत्वोपादाने प्रयोजनाभावस्तथापि खण्डशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तौ द्वितीयक्षणोत्पन्नखण्डशरीरस्य पूर्वमसत्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासम्भवः परन्तु तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथा चोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानं उक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्वमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रियाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः । अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं स्वस्मिन् स्वसहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेन्द्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं । न चेश्वरमादाय साध्यसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। सहकारिताघट(१)कजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नाया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञानेऽसम्भवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसम्बन्धेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियावत्वमेव प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसा-

(१) घटित० पु० पा०

करणं हि सकर्तृकम् ॥४७॥

स्पादकः । यद्यप्यात्मनि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति । करणमिति । वास्यादीनां छिदाकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुखीत्यादिनाहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः । नचात्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे, विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

धारणं तेन छिदां प्रति चेतनस्याकारणत्वेपि तत्कारणप्रवृत्तिकारणत्वेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयम् । अचेतनमिति । यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तद्फलोपहितकारणं तत्सकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थात् व्यापारवत्कारणस्य करणत्वे चक्षुःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तत्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूले वास्यादीनामित्यादिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः स्वभिन्नतज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्याश्रयत्वानुकूलकृतिमत्वतदन्यतररूपतत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवायं परिष्कार आहतः यद्यदचेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः । चेतनाधिष्ठितत्वं पूर्वनिरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षुरादिसन्नज्ञातृसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरिति भावः । उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टान्तः उत्तरमूलग्रन्थानुसारादिति भावः ॥ ४७ ॥

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

ननु शरीरस्य कर्तृत्वमस्त्वत आह । शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् । न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् । अनन्त-

---

नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं चैतन्यं तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्वाकः शङ्कते । ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । तदभावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते मृतशरीरे चैतन्याभावः किंनिबन्धनः मन्मते तु प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह । प्राणाभावेनेति । तथा च लाघवात् प्राणाभावश्चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः । चार्वाकमतं परिहरति । नेति । स्मरणानुपपत्तेरिति । अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः । ननु बाल्यशरीरं तदाऽस्त्येवेत्यत आह । शरीराणामिति। संस्कार उत्पाद्यतइति । तथा च स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरस-

---

शरीरमेवात्मेति । तथा चोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः । ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति । कालिकादिना ज्ञानादेः कालादावपि सत्त्वेन तेषामपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमिति भावः । उत्पद्यतामितीति । ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरशरीरसंस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरे बालकशरीरगताकु-

संस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम् । उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते । चइत्थं संसारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ॥

मवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः । गौरवस्य फलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह । एवमिति । न स्यादित्यत्र हेतुमाह । इष्टेति । तद्धेतुत्वाद् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्तवापि समानेत्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं परिहरति । मन्मते त्विति । अन्यदपीति । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः । अत्र तु स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्मरणे तु । आत्मनो नित्यत्वं साधयति । इत्थं चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसम्भवादाह । भावस्येति । नाशासम्भवादिति । नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनोऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन नाशासम्भवादित्यर्थः । इति चार्वाकमतखण्डनम् ॥

भवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्वसम्बन्धेन विरहादित्यत आह । तथाचेति । गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य । फलमुखत्वादिति । फलं विचारफलं शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः तन्मुखत्वात्तदुत्तरकालीनत्वादित्यर्थः । फलं मुखं पूर्वकालीनं यस्येति व्युत्पत्तेः तथाचोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थ इतीति । तथा च सर्वेषां जातिस्मरत्वापत्तिरिति भावः । मूले अनायत्येत्यस्यागत्येत्यर्थः । अन्येष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेन स्मरणासम्भवेन च प्रवृत्त्यसम्भवेव

तथात्वं चेदिन्द्रियाणा-

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह । तथात्वमिति-

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति । करणत्वं च व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् न तु फलोपहितत्वं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकारणत्वाद्यावमसङ्गात् करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं न सम्भवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणाऽतिरिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्विति भावः । नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे कर्तृकरणादिभेदव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह । विरोधइति । विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथा च कर्तृत्वकरणत्वादिलक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । न चैतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य तच्छब्देन परामर्शसम्भवाद्

बालः शुष्ककण्ठो म्रियेतेति भावः । अप्रसङ्गादिति । तादात्म्येनाव्याप्तेरित्यर्थः । यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यं कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयं तथा च स्वजन्यापूर्वसम्बन्धस्यैव प्रकृते तथात्वान्नाव्याप्तिरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेपि विशेष्यदलसत्त्वेन यागस्याकारणत्वापत्तेरित्यतो दूषणान्तरमाह । कारणत्वेति । इदं चाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतोऽरण्यस्थदण्डादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन न तयोर्भेदानुपपत्तिगन्धोपि । व्यवहारभेदो व्यवहारवैलक्षण्यं तच्च परस्परविरोध एव नत्वानुपूर्वीभेदोत्र भेदशब्दार्थः एकार्थकयोरपि घटकुम्भशब्दयोस्तथा दर्शनादसङ्गत्यापत्तेः । नन्वेवं कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वान्न चेष्टापत्तिः कर्तृप्रयोगस्थले करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह । तथा चेति । भेदोपपत्तिर्वैलक्षण्योपपत्तिः । तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । केवलावयवेति । अवयविरहितावयवेत्यर्थः ।

मुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥

तथात्वं चैतन्यम् । उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः पूर्वं चक्षुषाऽनुभूतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्म-

---

व्याचष्टे । तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य केवलाऽवयवनाशएव प्रयोगस्तदाह । नाश इति । मूले उपघाते कथं स्मृतिरित्युक्तं तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्वादाह । अर्थादिति । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकाङ्क्षावशादुभयत्र सम्बध्यत इत्याशयः । कथंस्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितस्तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूरयन्नर्थमाह । पूर्वं चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्तरणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह । अन्येनानुभूतस्येति । अत्र हेतुमाह । अनुभवेति । यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तिर्विफला तथापि यत्र विषयतासम्बन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयतासम्बन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासम्बन्धेन स्मृत्यापत्तेरवारणादिति । चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सत्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्कानिरकरणाय तथोक्तिः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः । चैत्रस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतुहे-

---

अवयवनाशेप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तम् । नत्ववयविनाशव्यवच्छेदाय तदुक्तिः, एवकारेणैव तत्सिद्धेः । उभयत्रेति । इन्द्रियाणामित्यस्य तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुभवोत्तरं पटादाविति । न च घटविषयकस्मरणं प्रति घटविषयकानुभवत्वेन कारणत्वे नैष दोष इति वाच्यम् । तथासति विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः । तयोर्हेतुहेतुमद्भाव-

मनोपि न तथा ज्ञाना- द्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

रणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥ ४८ ॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह । मनोपीति । न तथा न चेतनं । ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा

तुमद्भावस्वीकारादिति भाव इति ध्येयम् । इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम् ॥ ४८ ॥

इन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह । नित्यस्येति । ननु तथेत्यत्र मूले तच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परामर्शः स्यात्तथा चासङ्गतिरत आह । न तथा न चेतनमिति । अनध्यक्षं तदा भवेदिति मूलेन मनसश्चैतन्ये ज्ञानोदरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्ना-

---

स्वीकारादिति । अनुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः । तथा च विषयतयैकस्समवायेन चैकः कार्यकारणभाव इति भावः । एतच्चापातत: उक्तरीत्या कार्यकारणभावद्वयानङ्गीकारेपि घटघटत्वसमवायविषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः । न च प्रकारत्वविशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैष दोषो निर्विकल्पकस्य तादृशविषयतानभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषयकानुभवाद् घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकस्मरणापत्तेः । कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन (१) घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् अनायत्या घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवस्समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयत्वात् । परं तु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्युपगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येत्यस्य मूले ऽभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४८ ॥

---

(१) पटत्वप्रकारकघटविशेष्यकानुभवात् समवायेन० अधिकं पु० ।

सुखादिसत्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा च मनसो ऽणुत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यते ॥

नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वं । ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः । तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् भवेत् । मनसो ऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञान-

---

ह । मनस इति । तत्प्रत्यक्षेति । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमत आह । यथा चेति । अग्रे वक्ष्यतइति । " अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यतइति " ग्रन्थेन साधयिष्यते इत्यर्थः । विज्ञानमेवेति । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्वस्य व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः तत्र विधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम् । द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति तत्रायं घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा । तस्य विज्ञानस्य । ननु सुषुप्तावात्मा न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वे-

---

असङ्गतिः स्यादिति । मनसो ज्ञानरूपत्वासम्भवादिति भावः । साधयिष्यत इत्यर्थ इति । यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्वस्य कारणत्वोपगमे नैष दोषः अत एव माध्वादिमते जीवानामणुत्वमेव अङ्गीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तथोपगमसम्भवः । न च सिद्धान्तिमते अनन्तजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने ततो गौरवमिति वाच्यम् । अनेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः । विज्ञानात्मकवादिविचारे तदङ्गविप्रतिपत्तिं दर्शयति । अत्रेति । सत्त्वस्य वेति । सामान्यादीनां तन्मते अलीकत्वादिति भावः । सत्वमत्र कालसम्बन्धित्वमेव ग्राह्यम् । अहंजानामीत्यादीति । अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः । तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्न विरोधः अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्याकारकज्ञाने च घटः पट

सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव, मृगमदवासनावासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने सङ्क्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, । तस्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनो ऽभावादिति वाच्यम् । घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेन्न । किमयमाकारो ऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं

न नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकाभावादत आह । पूर्वपूर्वेति । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति । मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं किञ्चिद्विषयकत्वं वाभिप्रेतमिति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये आह । यत्किञ्चिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह । सुषुप्ताविति । शङ्कते । तदानीमिति । निराकारा निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे । ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणाभावेपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे । आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ।

इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसम्भवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः घट इत्यादिज्ञानस्य तद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिविज्ञानत्वमिति बोध्यम् । उत्पादकाभावादिति । पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनस्संयोगरूपकारणाभावादित्यर्थः । मूले सुषुप्ताविति । तदानीन्तनालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेपि तस्यैव तदानीं भानप्रसङ्ग इति

विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न । नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नवा वासनासङ्क्रमः सम्भवति मातृपुत्रयोरपि वासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् । नचोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम् । वासनायाः सङ्क्रमासम्भवात् । उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सङ्क्रम इति चेन्न । तदुत्पादकाभावात् चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणि-

---

तर्हि समायातमिति । द्वितीये त्वाह । समूहालम्बन इति । नीलपीते इति समूहालम्बन इत्यर्थः । स्यादिति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः । एतदेवोपपादयति । स्वरूपतो विज्ञानस्येति । विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः । अविशेषात् एकत्वात् । ननु नीलाकारः पीताकारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात् । नच तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वादभेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासम्भवादित्यभिप्रायवान् शङ्कते । अपोहरूप इति । अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इतरथा विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे । ननु समूहालम्बने न नीलाकारो नवापीताकारोऽभ्युपेयते परन्तु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासङ्क्रमं मुख्यतया दूषयति । नवेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्राऽनुभूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनानुभूतमुपादेयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति । नचेति । शङ्कते । उत्तरस्मिन्निति । वासनोत्पादकेत्यर्थः । चितामेवेति । ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादक-

---

भावः । प्रमाणाभावेपीति । विषयितात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेपीऽत्यर्थः । तदभिन्नेति । नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः । एकत्र समावेश इति । एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणे तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेनाप्रतीतिदशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेपि नासङ्गतिः । उपादानेनेति । अत्रोपादानत्वं न समवायिकारणत्वं विभिन्नकालीनयोः

कविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न । मानाभावात् कल्पनागौरवात् । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादति-

---

त्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिरित्यर्थः । शङ्कते । क्षणिकेति । अतिशयविशेषः शक्तिविशेषः उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः । गौरवादिति । स एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसक-

---

क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिं प्रति अपरव्यक्तेरुक्तसमवायिकारणत्वासम्भवात् । नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वं तन्मते वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वेन मातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः । अत एव न स्वाभिन्नासमवेतत्वे सति स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मते तत्राप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात् परं तु असहकृतं कारणमुपादानं उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव(१) तत्कारणत्वाङ्गीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं माता च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं शुक्रशोणितादेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं भावः । ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेपि यादृशज्ञानव्यक्त्युत्तरं स्मरणमनुभवसिद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूला का चिच्छक्तिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया न तु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते न संस्कारानन्त्यम् । क्षणिकेति । तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेपि यदा यदा स्मरणमनुभवसिद्धं तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेकैव शक्तिः कल्पनीया नातो ऽनन्तशक्तिकल्पनागौरवमिति यदि ब्रूयात्तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन शक्तिर्भिन्नैवाङ्गीकरणीया पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापि शक्तावनुवादः अत एव ध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनाय ध्वंसप्रागभावयोरुपादानमपि सङ्गच्छते । अनन्तेति तु अनन्तव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभूयते तदा तदा विभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं तत्तदतिशयं प्रति पूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणताकल्पनेनापि गौरवं बोध्यम् । अत्र च प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेपि न दोष इत्याशङ्कानिरासायैव सोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदस्यैवानुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रमाणिकमिति तदभिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे हेतुरेतत् तथा च

---

(१) तैः कारण पा० ।

शये मानाभावाच्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥

ल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थबीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह । बीजादाविति । उपपत्तेः कस्माच्चिद्बीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति । कुसूलस्थबीजादिषु धरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र वदन्ति यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्त्या जगतः क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं चावश्यकम् । नच तादृशव्याप्तौ मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारित्वकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्थबीजे कुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्न सहकारिता कारणान्तराणामिति लाघवात् । नच क्षणिकत्वमतेऽपि बीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । मन्मते अङ्कुरं प्रति बीजानां धर-

---

क्षणिकपदार्थोपगन्तॄणां मते नानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव हेतुत्वेनाभिमतं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशङ्कायामाह । स एवायमिति । तथा चाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया क्व विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकताचिन्तेति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं न सम्भवतीति दूषणमपि प्रत्युक्तम् । जातिविशेष इति । अङ्कुरोपधायकक्षणिकबीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः । स चायमपोहरूप एवानुगतधर्ममात्रस्य तन्मतेऽलीकत्वादिति । तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा च जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा नानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकं स्यादिति तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः । मन्मत इति । तथा च कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि

क्षितिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिना नानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति । तदसत् ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पने ऽतिगौरवात् । न च लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फलमुखत्वादिति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् । किं च जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटे ऽभावात् । न च तज्जातीयाभेद एव तादृशप्रतीतेर्विषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटे ऽभावात् । एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् । यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न । एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्यतदभावयोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदो ऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति । तन्न घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । इति क्षणिकवादिमतखण्डनम् ॥

कारणता एकैव त्वन्मते तु नानाकारणता कल्पनीयेति गौरवमिति भावः । ईदृशगौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः । फलमुखत्वादिति । नानाकारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणता सिद्धा एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । न च कारणतानिश्चयात्पूर्वमपि यत्सदित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासाय उक्ततर्कापेक्षया तत्र चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसम्पादकस्यैकरूपेण तादृशनिश्चयस्यापेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादिति भावः । दोषत्वादिति । उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमित्या एककारणतासिद्ध्यसम्भवादिति भावः । यद्यपि तन्मते जातेरलीकतया सत्त्वाभावेन न क्षणिकत्वं नित्यपदार्थानां तैरनङ्गीकारात् अनुगतधर्मानङ्गीकाराच्च कुर्वद्रूपत्वस्याप्यपोहरूपत्वात् । न च तर्हि सदसतोः सम्बन्धाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असतोपि तैर्भानाङ्गी-

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वारे ऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुते"श्चेति चेन्न । तस्य सविषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयकत्वस्या ऽप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यव-

---

वेदान्ती शङ्कते । अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञान इति । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्य वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्व इत्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासम्भवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं नवा नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वं ब्रूमः परन्तु यद्विषयकत्वं यत्र जीवे ऽनुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वमत आह । सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह । सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराबाधमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति । ज्ञानाज्ञानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः । सुतरामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्म-

---

कारेण प्रत्यभिज्ञानसम्भवादिदमसङ्गतं तथापि असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वापत्तिरेव तन्मते दूषणम् । न चेष्टापत्तिस्तथासति अभेदावगाहितयैव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वावगाहित्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः प्रमात्वोपपादनायैव तदनुसरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकताभ्रमं निराकुरुते । आत्मन इति । उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले वक्तव्यतया विकल्प्य दूषणद्वयं सङ्गमयति । आत्ममात्रस्येति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वं वेति । नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अनुभवानुसारेण नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्यापत्तेः । तद्विषयकत्वमिति । तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न

स्थानुपपत्तेः । योपीश्वराभेदबोधको वेदः सोपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयंस्तौति अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव "सर्वे आत्मानः समर्पिता" इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न । भेदस्य नित्यत्वेन नाशासम्भवात् भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् । तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेपि सत्यस्त्व-

---

कत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिध्यतीत्यर्थः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । बन्धमोक्षेति । कश्चित्संसारीबद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थाऽनुपपन्ना स्यादित्यर्थः । चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादिति भावः । ननु कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह । योपीति । मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद उत्पद्यतइति मतं निरस्यति । मोक्षेति । भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति । भेदनाशेपीति । भेदसत्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेवेत्यपिना सूचितम् । तत्र वेदान्तिनः । निर्धर्मक इति । इदं च सत्यत्वाभा-

---

विनिगमनाविरहावकाश इति भावः । सविषयत्वस्येतीति । नहि घटविषयकोऽपितु घटविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवादिति मूलाशयः । अन्यथेति । नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्ततया तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णशष्कुल्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदभावयोरनुभववदित्याशङ्कायामुक्तं मूलेऽन्यथेति । तदर्थमाह । ईश्वरस्येति । संसारीति बद्ध इत्यस्य विवरणं । मुक्त इति । निवृत्तसंसार इत्यर्थः । अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह । चैत्रमैत्रात्मनोरिति । बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः । ईश्वरस्वरूपयोरेकेश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम् । अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य एकत्वेपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः यदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति बद्धमुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् । एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नानुष्ठानवैफल्यापत्तेरवारणादेतदन्तःकरणनाशेपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःख-

रूपं तदितिवद् द्वित्वाभावेपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वाभावो ऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्। ए-

---

वेपीत्यत्र हेतुतयोक्तम् । ननु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते । मिथ्यात्वाभाव इति । ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वित्वमत आह । प्रत्येकमिति । ननु " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति " श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरत आह । योपीति । अत एव " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति " श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव । निरञ्जनः निर्दुःखः । द्वितीये दोषमाह । ईश्वरोपीति । विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन अधिकरणल्युडन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोध-

---

त्वस्यासम्भवादिति भाव । यदि चान्तःकरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्त्यर्थप्रयत्नो व्यर्थ एव स्वस्य नित्यमुक्तत्वात् । यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदभ्युच्यते तदाऽप्यन्तः करणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रान्तेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । भेदइति । द्वित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्यासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् । न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम् । अभेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः । स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्य नानुपपन्नमित्यग्रिमेणान्वयः । द्वितीय इति । नात्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । मत्वर्थीयेति । तदस्यास्तीत्यर्थे मतुबादीनामिव अर्श आदिभ्योऽजिति सूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादिति भावः । नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति । स्यादानन्दथुरानन्द इति कोशेन तस्य नित्यपुंलिङ्गत्वावधारणादिति भावः । न च छान्दसं नपुंसकलिङ्गत्वमिति वाच्यम् । गत्यन्तराभाव एव छान्दसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयम् । आवश्यकीति । ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसम्भवादिति भावः । ननु नञर्थभेदस्याश्रयतयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह । अन्यथेति । नामार्थतयेति । नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुष इति बोधापत्तेरिति भावः । निपातत्वादिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदे नान्वयनियमः कथमन्यथा घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः । समानवचनेति । अभेदान्वयस्थलएव

कत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति सम्पदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् अत एव 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति' श्रूयते । ईश्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा किं तु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्वविदि'त्याद्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयो ऽच्प्रत्ययः अन्यथा पुल्लिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोपि दुःखाभावे उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् । अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो न त्वसावानन्दः असुखमिति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न । क्लिष्टकल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति सङ्क्षेपः ॥

नादिति भावः । आनन्दवदित्यर्थ इति । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथाऽऽनन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह । आनन्दोपीति । लक्षणाकल्पनमेव तत्र दोष इत्यत आह । अस्तु वेति । असुखमिति । असुखमित्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः । क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति । बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थं नञस्तत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः । नच नञ्तत्पुरुषेपि नञो लक्षणाऽऽवश्यकी अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासम्भवादिति वाच्यम् । तस्य नामत्वेपि निपातत्वादिति । ननु नञ्तत्पुरुषेपि तत्रासुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववति लक्षणा तत्राप्यावश्यकीत्यत आह । प्रकरणे-

एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किं तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोपि न स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमाना-

---

ति । प्रत्ययविरोधाच्चेति । आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्ययं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । इति वेदान्तिमतखण्डनम् । साङ्ख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । एतेनेति । पूर्वोक्तयुक्त्याऽऽत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । प्रकृतिरिति । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कर्त्रीति । कर्तृत्वं चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । पुष्करपलाशवदिति । पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथा च पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न सम्भवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः । तथा च पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र कारणत्वसत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरत आह । कार्यकारणयोरिति । न स्यादिति । मा भवत्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं मानमत आह । बुद्धिगतेति । कचित्प्रसि-

---

समानवचनत्वनियमादिति भावः । प्रत्ययविरोधादिति । न विद्यते सुखं यस्येति बहुव्रीह्यादरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । वस्तुतः प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धा अतो नञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरम्परापठितत्वमेव प्रकरणं तद्विरोधादित्यर्थः । अस्थूलमनणु अदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधौ पठितस्य असुखमिति पदस्य बहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादित्यर्थो ज्यायानिति प्रतिभाति ॥

॥ इति वेदान्तिमतखण्डनम् ॥

मूलस्थएतेनेत्यस्यार्थमाह । पूर्वोक्तेति । न च पुरुषस्य साङ्ख्यमतेपि किं तु चेतन इत्यनेन चेतनत्वाङ्गीकाराच्चैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वादात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन साङ्ख्यमतनिराकरणासम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनत्वस्य तन्मते विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पञ्चविंशतितत्त्वमध्ये ऽप्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति तत्सिद्धान्तादिति भावः । एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह । वक्ष्यमाणेति । मूलेति । सर्वकारणेत्यर्थः । प्रकृतित्वमिति । कारणत्वमित्यर्थः । नन्वनुकूलकृतित्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो नाभ्युपेयत इत्यत आह ।

न्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमित्युच्यते तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ, तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना स-

---

ह्वस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीनसुखदुःखयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामिति । बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्धो घटादिविषयः स्वाकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्याऽगृहीतासंसर्गकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादकः बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावात्कैवल्यावस्थानरूपो मोक्षः दुःखसम्बन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किं तु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यत आह । तस्या एवेति । तथा च विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः, बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् न तु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोऽस्ति मानाभावात् ।

अनुकूलेति । मा भवत्वितीति । पुरुषस्य घटादिकारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य चाविकारस्य नाशरूपविकारासम्भवादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारेत्यर्थः । इन्द्रियमार्गेण बहिर्निर्गताया बुद्धेर्घटादिविषयदेशप्राप्तौ तदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते स एव वृत्तिरूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येन्द्रियाणां द्वारता बोध्या । सम्बन्ध इति । स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः सम्बन्धः । स्वाकारकेति । घटादिविषयाकारकेत्यर्थः । परिणामित्वं कारणत्वम् । अगृहीतासंसर्गकत्वमगृहीतभेदकत्वम् । भेदाग्रहस्तु बुद्धिसान्निध्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं सम्बन्धमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः । विषयावच्छेदः विषयसम्बन्धभानम् । कैवल्येनेत्यस्यापि विषयसम्बन्धभानं विनेत्येवार्थः । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःखस्य तद्ध्वंसस्य चोत्पादादिति भावः । साक्षात्सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धरूप इत्यर्थः । बुद्धेः पुरुषसम्बन्धित्वं तत्र पुरुषसम्बन्धं विनाऽनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । बुद्धीति । तथा च भेदाग्रह एव तत्र तत्सम्बन्ध इति भावः । स्वातन्त्र्येण भेदाग्रहातिरेकेण । मा-

म्बन्धः पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ममेदङ्कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेःस्वच्छतया तत्प्रतिबि-म्बादतात्विको दर्पणस्येव मुखोपराग इदमिति विषयोपरागः इ-न्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्ये-व मलिनिमा, कर्तव्यमिति व्यापारांशः तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्प-रिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्विकः सम्बन्धः दर्पणस्य मलिम्नेव

न च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरम्परयेति वाच्यम्। तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीनवि-षयसम्बन्धस्य सत्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषय-स्वभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसम्बन्धस्य सत्वात्पटादेरपि प्रकाशाप-त्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह । तस्या एवेति । तथा च बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं न तु बुद्धिरेवेति भावः । भेदाग्रहादिति । बुद्धिपुरुषयोर्भेदा-ग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति । ममेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुषसम्बन्धो दर्पणस्य यथा मुखसम्ब-न्धः प्रतिबिम्बमात्रं न तु तात्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभि-मानः पुरुषोपराग इत्यर्थः । इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा। परिणतिभेदः अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः सम्बन्ध इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा दृष्टा-न्तः । कर्तव्यमितीति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्तव्यस्य घटादेरवभासस्तेन कर्त्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः । ज्ञानेन

नाभावादिति । बुद्धा तद्भिन्नपुरुषसम्बन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विषयप्रका-शार्थमिति । साक्षात्सम्बन्धकल्पने प्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्सम्बन्धस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धस्य स्वस्व-भावाधीनत्वादिति भावः। उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसन्धाय प्रकारान्तरेणैतद्ग्-रन्थमेवावतारयति । यद्वेति । पुरुषोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया तदर्थस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थेऽन्वयः । कर्त्तव्यघटादेरिति षष्ठ्य-

मुखस्योपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम्। कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करो-

---

पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्ध इति । अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य योऽतात्त्विकः सम्बन्धः स उपलब्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः । अतात्त्विके दृष्टान्तः दर्पणस्य मलिम्नेव मुखस्य सम्बन्ध इति। तथा च ज्ञानेन सह चेतनोहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य यः सम्बन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिर्न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः । कृतिसामानाधिकरण्येनेति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेपि धार्मिकोहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । परिणामित्वादिति । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । कृत्यदृष्टभोगानामिति । कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकरणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरित्यर्थः । तद्भिन्नेति । कर्तृभिन्ने । मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः चः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः कर्तृत्वा-

---

र्थोपि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्त्तव्यमित्यभिलप्यमानः अंशः सम्बन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथा च ममेदं कर्त्तव्यमिति बुद्ध्यभिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसम्बन्धः इदमित्यनेन विषयसम्बन्धः कर्त्तव्यमिति व्यापारसम्बन्धो बुद्धावभिलप्यत इति सम्बन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि । चेतनोहं करोमीत्याकारेण बुद्धावारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहेदं जानामीति प्रतीयमानोऽतात्त्विकसम्बन्धो यस्स उपलब्धिरित्यर्थो योजनया प्रतीयमान इत्यस्याध्याहारेण च बोध्यः । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकी न सम्भवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह । अदृष्टस्येति । तदंशो अदृष्टांशः । अनित्यधर्मत्वादिति । यद्यपि धर्माश्रयत्वांशो व्यर्थः तथापि क्षणिकविज्ञानवादिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्भावनमभिसन्धाय तदुक्तं क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । वृत्तिमत्वं च दैशिकसम्बन्धेन बोध्यम । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वेपि न व्यभिचारतादवस्थ्यं बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वान्न स्वरूपासिद्धिः । ननु तद्-

मीति प्रतीतिः चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् । कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचेतनत्वम् कार्यकारणयो-

---

श्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्त्वाच्चेतनोऽहङ्करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इत्याङ्कते । चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेपीति । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यधर्माश्रयत्वात् इति बाधकस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति । कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेर्नित्यत्वइ ति । कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन् सुखदुःखाभावात् संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिबन्धनस्य संसारस्य सर्वदाऽऽपत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वेतु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयमजन्यस्य नाशासम्भवात् तथा च तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनिबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः ।

भिन्ने मानाभावादित्यसङ्गतं कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यादीनां सत्त्वादत आदौ पूरयति । चेतन इत्यादिरिति । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वादिति पाठः । जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामादिकः । यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वाद्व्यभिचारित्वापत्तेः यदि च साङ्ख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्यभिप्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासम्भवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहस्तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथा च साङ्ख्यमतानुयायिन एव पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चास्तीत्यभिप्रायेणेयमाशङ्का भवति । केचित्तु जन्यधर्मत्वादित्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रन्थस्य कर्तृत्वाभावसाधने न तात्पर्यं अपि तु व्यभिचारेणोक्तहेतुना चेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किं न सिद्ध्येदित्यापादन एव तात्पर्यमित्याहुः । ननु कर्तृनित्यत्वे निर्मोक्षप्रसङ्ग इति मूलमसङ्गतं कर्तुर्नित्यत्वेपि तद्भिन्नस्य चेतनस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह । कर्तृभिन्नस्येति । तस्मिन् चेतने । सुखेति । शुभाशुभकर्माकर्त्तरि सुखदुःखयोरसम्भवादिति भावः । न स्यादित्यर्थ इति । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्यापि पुनः संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थं कोपि न प्रवर्तेतेति

स्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यत' इत्यनेन विरोध इति

वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रिताऽदृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् । असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः । ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह । कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादिति भावः । प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकतर्कसत्त्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह । वीतरागेति । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः । अनादित्वमिति । स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिरिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण, तच्च नानुभवस्वरूपं बाधात्, स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः । अनादेरित्यस्य भावस्येति शेषः । जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः । नचेति । प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य तथाविधः पुरुषः कर्त्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः ।

भावः । पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः सम्भवतीत्याह । वस्तुतस्त्विति । तदुत्पत्तेर्बुद्ध्युत्पत्तेः । तदाश्रितेति । बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः । अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मणः परिग्रहः । अनुत्पत्त्येति । कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः । नन्वनादेर्नाशायोगादिति मूलसमक्तं प्रागभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह । अनादेरित्यस्येति । प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासम्भवः कर्माणीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेपि कर्त्रेति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्या साधुत्वानुपपत्तेर्निराकाङ्क्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति । भवन्तीति । इत्थं चोत्तरार्धात्प्रागेवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः । अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तरि बुद्धौ इत्यादिस्तथासत्येव तेन विमू-

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो

वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः' इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति सङ्क्षेपः ॥

धर्माधर्मेति । आत्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तर-

---

तेनात्मनः कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः । अहमेवेति । तथा च तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः । प्रकटीकृतोऽयमिति । " अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम " मित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तत्रैवं सतीत्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु नच कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादि विस्तरभिया नोक्तामित्यभिप्रायवानाह । सङ्क्षेप इति ॥

दृत्त्योपपत्तेः आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतविग्रहस्थषष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे । अन्तःकरणमिति । विरोधे हेतुमाह । तेनेति । स्वतंत्रकर्तृत्वं कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वं प्रतिपाद्यकारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ बाधात् एवं चाहमेव कर्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमित्येवार्थः तथासत्येव मूढतोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेपि स्वस्यैव कर्तृतयाऽहमेव कर्तेत्यस्य प्रमात्वापत्तिरिति ध्येयम् । स्वरूपासिद्धेरिति । परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमिति । शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वाद्रथवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वाङ्गीकारादिति भावः । अर्थापत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुप-

विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयो ऽयं
रथगत्येव सारथिः ।

कृतकर्मणां देहान्तरे(१) भोगानुपपत्तेः । विशेषेति । योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं सम्भवति न त्वन्यथाऽहं जानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥

आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे ऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह । रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन

तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे । अन्यथा विशेषगुणसम्बन्धादृते । इत्यादिप्रतीतेरिति । इत्यादौ ज्ञानादिसम्बन्ध प्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासम्भवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह । प्रवृत्तिरत्रेति । उक्तप्रायत्वादिति । शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणानुक्तेः प्रायः पदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वे ऽनुकूलतर्कमाह । चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्यावच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति । यद्यपीति । तथा चोत्तरसं-

---

(१) देहान्तरेण० पा० ।

अहङ्कारस्याश्रयो ऽयं
मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०॥
विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्
बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

कर्मणा परात्माऽनुमीयत इति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारो ऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुरिति । विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादिगुणवानिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्ता वेदितव्याः ॥

अत्रैव प्रसङ्गात्कतिपयं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति । बु-

योगप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह । रूपाद्यभावेनेति ॥ ५० ॥

कालात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । तच्चेति । पूर्वमुक्ता इति । " बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश " इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इति श्रीभारद्वाजकुलोद्भवबालकृष्णभट्टतनूद्भवमहादेवभट्टकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे द्वितीयाःपरिच्छेदः ॥

मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूतिः स्मृतिश्च तत्रानुभू-

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्या-

द्विरस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति' सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्य-

---

तिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुगतौ । उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवैतिह्यरूपे अपीति पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह । अनुभूतिश्चतुर्विधेति । अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्वाकाद्युक्तिनमयुक्तम् । अर्थापत्तेश्चानुमितावेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति । अनुपलब्धेस्त्वभाव एवान्तर्भावः अन्यासां च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः । उद्दिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्षयति मुक्तानस्यापीन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्त्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादावतिव्या-

---

लब्धिरपीति । अभावे करणसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासम्भवात्तद्ग्रहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमाणत्वं परिकल्प्य तज्जन्यैवाभावप्रतीतिरिति भाट्टा वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । सम्भवैतिह्यरूपे अपीति । शतमस्तीति ज्ञानानन्तरं शतं पञ्चाशद्घटितमिति ज्ञानात्पञ्चाशदस्तीति सम्भवानुभवः इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञातमूलवक्तृकवाक्याज्जायमानोऽनुभव ऐतिह्यम् । नचायं शाब्दानुभवः । आप्तोक्तत्वेन निश्चितशब्दस्यैव तत्करणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति वाङ्मात्रेण कथं न्यूनाधिकसङ्ख्यानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं युक्तिमाह । अनुमिनोमीत्यादि । अभाव एवान्तर्भाव इति । उपलब्ध्यभाव एवानुपलब्धिर्नतु प्रथमतः विशेषणतासन्निकर्षेणाभावज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथमिति । सम्भवस्यानुमितावैतिह्यस्य शब्दे अन्तर्भाव आप्तोक्तत्वसन्देहादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितः स इति भावः । इन्द्रियरूपादावपीति । इदं च यथा-

क्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्य-

---

प्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते । यद्यपीति । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षे ऽव्याप्तिरत आह । ईश्वरप्रत्यक्षं त्विति । तथा च जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह । इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते । भ्रमवारणायाह । अव्यभिचारीति । भ्रमभिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तं तद्विभागमाह । अव्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । नचाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम् । व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तदविषयकमित्यर्थाद् विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अत एव कणादं कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः । व्यवसा-

---

श्रुताभिप्रायेण। वस्तुतो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकतया ज्ञानपदं स्वरूपकीर्त्तनमेवेति बोध्यम् । अनुमित्यादावित्यादिनोपमित्यादिपरिग्रहः । ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । भ्रमेति । ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे ऽव्याप्तिरित्यत आह । एतावतेति । तथा च प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । न चैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलस्थलक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तदविषयकमिति । पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः । नन्वयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरित्यत आह । विशिष्टज्ञान इति । तथा चायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदे विषयः प्रत्ययार्थः । नवीनमतमनुसृत्याह । यद्वेति ।

पदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्ष'मिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथ वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुमितौ व्याप्ति-

---

यात्मकमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । एवं च सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह । अथ वेति । ज्ञानाकरणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाव्याप्तिः विशिष्टज्ञान-

---

एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधनव्यवसायत्वमत आह । विशिष्टेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह । एवं चेति । नन्वीश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यमित्युक्त्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षलक्ष्यताया अनभिधानात्तदर्थमाह।ईश्वरेति । ननु जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रलक्षणस्य सूत्रकारोक्तावपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणान्तरमवतारयति । ईश्वरेति । अव्याप्तिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टज्ञानमात्रेऽव्याप्तिरित्यर्थः । न च निर्विकल्पकस्यापि ईश्वरज्ञानजन्यतया ऽसम्भव एव वक्तुमुचित इति वाच्यम् । एवमपि ईश्वरप्रत्यक्षे लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । अव्याप्तौ हेतुमाह । विशिष्टेति । जन्येत्यादित्वेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेपि न कृत्स्नार्थकमात्रपदासङ्गतिः । यत्त्वीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति तदसत्कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणात् विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरे सकर्तृकत्वानुमित्या सिद्धेः । यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तया तयोरन्यथासिद्धत्वात्तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरे कृतेरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः । न चैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । यस्सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य स ऐक्षत बहु स्यामिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्येच्छारूपत्वादिति विभाव्यते तदा यथाश्रुतमेव साधु । न चैवमपि जन्यानिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्ग्रन्थकारस्य न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यम् । ज्ञानजन्येत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वे निर्विकल्पके ऽव्याप्त्यसम्भवेन तदुपेक्षणसम्भवादिति ध्येयम् । अनुमित्यादौ

ज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृता-
वनुभवस्य करणत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्ष-

———

मात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्वतो ज्ञानाकरणकमिति । अनुमित्यादौ व्या-
प्त्यादिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिव्याप्तिः । अकरणक-
त्वादेव चेश्वरज्ञानसङ्ग्रहः । अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके
योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणकपदेन ज्ञानत्वगर्भ-
धर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं
श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्वादिति ।
अथ वा ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विवक्षितं तादृ-
शी च जातिरनुमितित्वादिरेव । एतेनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन
करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्याऽसम्भवोऽपि प्रत्युक्त
इति । व्याप्तिज्ञानस्येति षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य करणत्वमित्यनेनान्वयः । नच
स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भव इति वाच्यम् ।
तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । नच ज्ञानपदस्य सविषयकप-

———

लक्षणत्वमुपपादयति । अनुमित्यादावेति । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमि-
त्याह । अकारणकत्वादेवेति । करणसामान्यशून्यत्वादेवेत्यर्थः । ननु तत्वज्ञाना-
त्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य करण-
त्वादित्याशङ्कते । अथेति । ज्ञानत्वगर्भेति । ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । करणत्वाभाव-
स्येत्यस्य निरूपकतासम्बन्धेनेत्यादिः । योगिप्रत्यक्षं तत्वज्ञानरूपं बोध्यम् । नन्वे-
वमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापार-
कनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह । अथवेति । करण-
तानय इति । परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानादनुमितिवारणासम्भवादिति भावः ।
एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्याप्त्यनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानादेव तत्वं
ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं न तु ज्ञानत्वभिन्नत्वमपि तत्र
घटकं प्रयोजनाभावादसम्भवापत्तेश्चेति विभावनीयम् । करणत्वासम्भव इति ।
व्याप्तिज्ञानासत्वेपि विशिष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शो-
त्पत्तेरिति भावः । संस्कारद्वारेति । तथा च व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्श-
सम्बन्धेन अनुमितौ कारणता परामर्शे स्वजन्यत्वं च स्वनिष्ठसमवायस्वज-
न्यसंस्कारान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिक-

साधारणम् । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनु-

---

रत्वमेवास्ताम् किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । सादृश्यज्ञानस्य सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य । तत्रानुमित्यादौ । अनुमितिं लक्षयति । परामर्शेति । परामर्शत्वं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् । तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम् । भवति हि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसमन्वयः ।

परामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणत्वानुपपत्तिरिति भावः । ज्ञानपदमिति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः तथा च स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया करणत्वमक्षतमिति भावः । एवं च करणं व्याप्तिधीरिति कारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः । तत्रेति । स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः । यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिदनुभवत्वेन कैश्चिज्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसङ्गतमेवैतत्तथापि हेतुत्वकल्पनेनेत्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवान्नासङ्गतिः । अतिप्रसक्तत्वादिति । अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथमतिप्रसक्तता अन्यथा अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात् । यदि च अनुमित्यनुपधायकेऽपि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेऽपीदमेवोत्तरमिति । मैवम् । कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनन्तेच्छादिषु तत्कल्पनगौरवस्यैव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतग्रन्थाभिप्रेतत्वात् एवैतत्सूचनायैवेच्छात इत्युपेक्ष्य इच्छादितः संस्कारेत्येतावत्पर्यन्तमभिहितमित्यवधेयम् । उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारज्ञानस्य व्यापारताभ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे । सादृश्यप्रकारकेति । न चैवं यद्व्यापारदौर्लभ्यं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चेति । व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षे पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगाहिज्ञानमित्यर्थः परामर्शजन्यसं-

यद्यपीत्यादिमत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः । परामर्शजन्यमिति । विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः। कादाचित्केति। धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य ज्ञानादिति भावः । तादृशेति। कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तामादायातिव्याप्तिरतो ऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वन्यूनवृत्तिकत्वं तदर्थः ।

स्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानम् । ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या वन्हिव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते तथा च वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायामाह। भवति हीति। वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः।उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावगाहिज्ञानस्यैव तादृशवाक्यलभ्यत्वादिति भावः।न चैवमपि वन्हिव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिर्धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय च हेतुतावछेदकसम्बन्धावछिन्नव्याप्त्यवछिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावछिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाः एव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसमानविशेष्यतया पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः । यद्यपीत्यादीति । ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतोविषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावछिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाः एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह । आदिनेत्यादि । तथा चैतदक्षरसेनैव आदिपदमुपात्तम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च विशेषणतावछेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैव हेतुतया भवति तत्राव्याप्तिरिति भावः । धूमवान् पर्वत इत्यादि आलोकादिलिङ्गकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः । सत्तामादायेति । पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्वस्य प्रत्यक्षादावपि सत्वादिति भावः । नन्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेति तमादायैव अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति आह । अनुभवत्वेति । अत्र च धूमवान् पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम् । लाघवादिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसम्बन्धावछिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वं न तु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वं तेन कालोपाधिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्वमादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्ति-

तेन नानुभवत्त्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन कालिकसम्बन्धेन जातिमति काले नातिव्याप्तिः । पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवाल्लक्षणान्तरमाह । अथ वेति । अत्रापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धहेतुतावच्छेदकधर्महेतुतावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादाने ऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा एवमेवोपमित्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम् । नच कार्यवैजात्यं न स्यादिति वाच्यम् । सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नच प्रमाणविभागानुपपत्तिः क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामस-

---

त्रापि लिङ्गाविषयकत्वानिवेशनमावश्यकं अन्यथा वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने ऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेन धूमत्वादिना धूलीपटलादिविषयकाविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चैवमपि व्याप्तित्वेन घटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासम्भव इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयतात्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः । (१) तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति । तद्व्याप्तिज्ञानकरणजज्ञानवृत्तीत्यर्थः । करणत्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किञ्चिज्ज्ञानात्केवलमनसो वाऽनुमितिकारणसम्भवादिति भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन करणतापक्षे अनन्तज्ञानव्यक्तीनां करणत्वकल्पनापत्तिरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेपि क्षत्यभावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद्गुरुभूतस्वजन्यज्ञानस्य स्वसम्बन्धेन तस्य तथात्वे मानाभावाच्चेति मनस्त्वेन वेत्युक्तम् । ननु परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वाराऽनुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न स्यात् । न च प्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसम्भवः परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासङ्कीर्णत्वस्य स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथा व्यभिचारभिन्नविरोधाप्रसिद्ध्या हेत्वाभासविभागानुपपत्तेरिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकाभावेन कथञ्चि-

---

(१) तज्ज्ञानवृत्तीति । पा० ।

दनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमिति-
स्तथोपमितिशब्दजे ।

म्भव इत्यत आह । वस्तुत इति । घटे ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः । ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञानाकरणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतःप्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह । एवमिति । प्रत्यक्षत्वादिकमिति। यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् । यत्किञ्चिच्छाब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्वं निर्वाच्यमित्यर्थः । शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वजात्यङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतध-

---

दपि विभागासम्भवादित्याशङ्कते । नचेति । क्रियाविशेषादिति । क्रिया धात्वर्थो न तु कर्म तथा च प्रत्यक्षादिप्रमारूपमाधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसम्भवादिति भावः । मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः । अतिव्याप्तमिति । नित्यप्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासम्भवादिति भावः । प्रत्यक्षत्वमिति । उपमित्यादेः सर्वमतासिद्धतया प्रथमोपस्थितत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः । आदिपदग्राह्यमुपमितित्वं शाब्दत्वं च निर्वक्ति । यत्किञ्चिदिति । शब्दभेदेनेति । प्रत्यक्षलक्षणे अनुमित्यसमवेतेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवेतेति शब्दविशेषेणेत्यर्थः । प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणस्यैव जातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तम् । अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति । विशेषणाज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ स्मृत्यन्यत्वनिवेशे गौरवापत्त्या तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिसिद्धेरिति भावः । एवं च सर्वलक्षणेषु स्मृत्यसमवेतेत्युक्तौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्त्या एकत्रानुमित्यसमवेतत्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेशनीयतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधानमावश्यकमेवेति बोध्यम् । तद्व्यक्तिसमवेतेति ।

घ्राणजादिप्रभेदेन
प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥५२॥
घ्राणस्य गोचरो गन्धो
गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

क्षित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ॥

जन्यप्रत्यक्षं विभजते । घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तसूत्रानुसारात् ॥ ५२ ॥

गोचर इति । ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात् त-

---

र्थसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥

उक्तसूत्रेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेतेत्यर्थः । ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्र स्मरणासमवेतेत्युक्तम् । सूत्रानुसारादिति । सूत्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेन तद्विभागासम्भवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तथा रसो रसज्ञाया-
स्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥५३॥
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥५४॥

द्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्चोद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपमिति । ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति । उद्भूतरूपवन्ति । योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि

घ्राणस्य निर्विषयकत्वादाह । ग्राह्य इति । सुरभित्वादीत्यादिना ऽसुरभित्वपरिग्रहः । तद्वृत्तीति । गन्धवृत्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उद्भूतपदस्य कृत्यमाह । ग्रीष्मेति । उष्मादावित्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजःपरिग्रहः । न तत्प्रत्यक्षम् । नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षम् । न्यूनतां

ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यसङ्गतमित्याशङ्कां निराकरोति । घ्राणस्येति । ग्राह्य इतीति । तथा च गोचरपदस्य जन्यज्ञानविषयार्थकतया नासङ्गतिरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्मा-

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं
समवायं च तादृशम् ।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धा-
दालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं

योग्यव्यक्तिवृत्ति (तया) बोध्यम् । तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह । गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

उद्भूतेति । उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः ।

परिहर्तुमाह । पृथक्त्वादिकमपीति । आलोकसंयोग इति । तस्य कारणत्वमन्धकारे चाक्षुषापत्तिवारणायोद्भूतरूपस्य तु पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम् । तयोः उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

द्विप्रत्यक्षमिति नार्थः रूपे उद्भूतत्वप्रवेशेन तत्प्रत्यक्षवारणासम्भवात् द्रव्याणि तद्वन्तीत्यनेनैव तत्प्रत्यक्षस्य वारणीयत्वादतो व्याचष्टे । नोष्मादिगतेति ॥५४॥५५॥

( ) नास्ति पु० ।

गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं
रूपमत्रापि कारणम् ॥५६॥

सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथा च पृथक्त्वसङ्ख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयः त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न

रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह । रूपत्वादिभिन्नमिति । आदिना नीलत्वादिपरिग्रहः । द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वान्वयी न तूत्तरान्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते । बहिरिन्द्रियेति । ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छि-

---

रूपत्वादिभिन्नमितीति । इदञ्च पूरणं न तु विवरणं तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यनेनैव श्लोकसमाप्तेर्द्रव्याध्यक्ष इति

किञ्चिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टापत्तिरिति चेत् । उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किन्नेष्यते तस्मात्प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययसम्भवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं सम्भवत्येव बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य नवा स्पर्शस्य हेतुत्वम् वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव क्वचिद्द्वित्वादिकमपि

त्राभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह । आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृत्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्दभिन्नेति । कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते । रूपस्येति । पुनः शङ्कते । इष्टेति । प्रतिबन्द्योत्तरयति । उद्भूतेति । उपसंहरति । तस्मादिति । ननु त्रुटेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणाय स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसमवायत्वेन हेतुत्वस्य वाच्यतया वायोः स्पार्शनाङ्गीकारो नोचितः अन्यथा वायुगतसङ्ख्यापरिमाणयोस्त्वचा ग्रहणप्रसङ्गादित्यत आह । वायुप्रभयोरिति । प्र-

---

द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशङ्कां निरस्यति । द्रव्याध्यक्ष इतीति । पुनःशङ्कते इति । मूले लाघवादित्यस्य आत्मावृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वं शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथा च उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहः वायोरिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसम्भवादित्यत्रैव तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति बोध्यम । एतदेव स्पष्टयति । प्रतिबन्द्येति । समानं विरोध्युत्तरं प्रतिबन्दी । उपसंहरतीति । गुरुभूतस्यापि आत्मावृत्तिविशेषेत्यादिना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव व्यवस्थापयतीत्यर्थः । नोचित इति । चतुरणुकादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्च तत्र च कारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात् त्र्यणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वादिति भावः । ननु वायुगतसङ्ख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैव वायुप्रभयोरिति ग्रन्थस्यावतारितत्वेन तत्र प्रभागतसङ्ख्याप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरयुक्तेत्यत

क्वचित् सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ॥ ५६ ॥

भोपादानं दृष्टान्तार्थम् । गृह्यत एवेति । तथा च वायुगतसङ्ख्यादिग्रहे इ-ष्टापत्त्या वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधकाभाव इति भावः । क्वचिदिति । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः तद्ग्रहश्च भू-योऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलन-दशायां भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुग-तद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह । क्वचित्सङ्ख्यापरिमाणेति । दोषादिति । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्व-मुचितम् । नच वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्ध-कस्य सत्वात्कथं कारणताग्रह इति वाच्यम् । लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्य-भिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्वेन तद-

---

त्याह । दृष्टान्तार्थमिति । बाधकाभाव इति । अत्र च यद्यपि वायोः स्पार्शनो-पगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्प्रत्यक्षे कारणीभूतस्य त्वक्संयुक्त-स्पार्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव बाधको भवति परमाणुस्तु महत्वाभावादेव न स्पार्शनयोग्यः । न च वायुचतुरणुकस्य नेष्यत एव स्पार्शनमपि तु पञ्चा-णुकादीनामेवेति वाच्यम् । चतुरणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वे पञ्चाणुकेऽपि कार-णासम्पत्तेरिदमसङ्गतमित्याक्षिप्य तथापि वायोः स्पार्शनमङ्गीकुर्वता नवीनेन द्रव्यसमवेतत्यत्र द्रव्ये त्रुटिभिन्नत्वस्य प्रकृष्टमहत्वस्य वा विशेषणताम-ङ्गीकृत्यैव वायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वान्नासङ्गतिः ग्रन्थकारेण च प्राचीन-सम्मतकार्यकारणभाव एव प्रदर्शितस्तेन वायोः स्पार्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विशेषणस्यानर्थकत्वादिति केचन समादधिरे । तन्न मनोरमम् । वायुस्पा-र्शनानङ्गीकर्त्रापि पार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तये द्रव्ये तद्विशेषणस्योपा-देयत्वात् । वस्तुनः स्पार्शनवत्वं च न लौकिकविषयतया स्पार्शनविशिष्ट-त्वं तथासत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्शनानुपपत्तेः नापि स्पार्शनो-पलक्षितत्वं यदङ्कुरावयवस्य स्पार्शनमसिद्धं तस्य स्पार्शनानुपपत्तेरतः स्पार्शन-योग्यत्वमेव तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचां महत्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्वं न-वीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्वमतो नानुपपत्तिः इत्थं च पूर्वोक्ते वायुस्पार्श-नानौचित्ये अन्यथेत्यादिनोक्तस्य वा सङ्ख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या । तद्ग्रहश्चेति । परिमाणग्रहश्चेत्यर्थः । मूर्तप्रत्यक्ष इति । इन्द्रियत्वस्या-

द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वचो योग इति । त्वङ्मनः संयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा, नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहि प्रत्यक्षे चक्षु-

---

भावविशिष्टव्यभिचारसन्देहाभावस्य सत्वात् । यच्चोक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरस्त्वेव किं न स्यादिति तदपि न, उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति ॥ ५६ ॥

ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये । ज्ञानाजननमिति ।

तिगुरुतया बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः । उक्तलाघवेति । मूर्तप्रत्यक्षाभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य रूपाभावस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः । नन्वेकस्पर्शाभावस्य तथात्वेपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात् सिध्यतामित्यत आह । यच्चोक्तमिति । उपरिदेशे विहङ्गम इतीति । एतच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण । शाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेपि विहङ्गमांशे विशेषणतयोपनयसन्निकर्षेण भानसम्भवादनुपपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहङ्गमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभिलापादुपनीतं विशेषणतयैव भासतइति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः वायोरप्रत्यक्षत्वे तु न काचिदनुपपत्तिरस्तीति भावः ॥ ५६ ॥

ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसङ्गतं नित्यज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचष्टे । जन्यज्ञानेति । प्र-

रादिना मनः संयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोपि न प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् । सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्ष-

---

प्रमाणमित्यनुषज्यते । चक्षुरादिनेत्यादिना त्वगादिपरिग्रहः । तदभावादेव । चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव । ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति । अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः । अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः । न प्रत्यक्षमिति । योग्यगुणसम्बन्धेनैवात्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उद्बोधकाभावादिति । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वा-

---

भाणमितीति । इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषङ्गो बोध्यः । आम्रस्य को रस इति प्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनुषङ्गदर्शनादन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारकाम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतोमधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । त्वगादीति । पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावेन तत्र स्थितमनस्त्वक्संयोगासम्भवादिति भावः । ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूले केषामित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेराह । अत्रेति । नन्वेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकाङ्क्षायास्सत्वात्तदनिवृत्तितादवस्थ्यमत आह । अभावादित्यत्रापीति । यद्यपि न मानसमित्यस्य मानससामान्याभाव एवार्थस्सम्भवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्वेपि योग्यगुणसम्बन्धाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याप्यसम्भवात्तथाप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ उत्तरग्रन्थानुत्थितेस्तथा नोक्तमिति ध्येयम् । योग्यगुणेति । मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः । धर्माधर्माश्रयोऽप्यक्षो विशेषगुणयोगत इति कारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः । ननु जातमात्रस्य प्राथमिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याप्युद्बोधकस्य कल्पनादत्रापि सम्बन्धिज्ञानरूपोद्बोधकासम्भवेऽप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसम्भवादुद्बोधकाभावादिति मूलमसङ्गतमत आह । उद्बोधकस्येति । तथा च स्म-

त्वप्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति ।

दिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम्। तदतीन्द्रियत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वे। ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात् तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह।सुषुप्तिप्राक्काले इति । त्वङ्मनःसंयोगस्य चेति। तदस्वीकारे चाक्षुषमपि न स्यादिति भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न स्पा-

---

रणस्य प्रमाणसिद्धत्वे तदनुरोधेन कस्य चिदुद्बोधः कल्पनीयः । न चात्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः । ननु प्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुषुप्तिप्राक्काले कदा चिदिच्छादेरपि सम्भवेन तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापत्त्या मात्रपदमसङ्गतं किं तु तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां ज्ञानादि विवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं तथापि स्वप्नावस्थानन्तरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन स्वप्नदशायां च मिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशाद्भ्रमात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते न त्विच्छादिकमन्यथा स्वप्नदशायां चिकीर्षाबलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसृत्यैवमभिहितमिति मन्तव्यम् । वस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषां चिज्ज्ञानानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया वक्ष्यमाणस्य तस्यातीन्द्रियत्व इत्यादिदूषणस्यासङ्गत्यापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेतद्दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेपि सुगमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत इत्याशङ्क्याग्रे मूले निराकरिष्यते । अत एव स्वप्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभवसिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेपि युक्तमुत्पश्यामः । ननु सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमसङ्गतं तदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थमवतारयति । नन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकातीन्द्रियत्वम् । मूले विषयत्वक्संयोगस्येत्यस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोगस्येत्यर्थः । तदस्वीकार इति । त्वङ्मनस्संयोगास्वीकार इत्यर्थः । न स्यादितीति । ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीका-

अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनः संयोगाभावान्न त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥

र्शनं तत्रेत्यत आह । परस्परेति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवस्य त्वयापि स्वहस्तितत्वादन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः । मिश्रमतमाह । अन्येत्वित्यादिना । सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थं च चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न सम्भवतीत्याह । चाक्षुषादीति । अत्र नव्याः सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं सैव तु न युक्तिसिद्धा तथा हि सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनसा आत्मनो विभागस्तत आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीततिरूपोत्तरदेशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात् तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । यदि च कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवासमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षापत्तिभि-

---

रादिति भावः । स्वहस्तितत्वादिति । स्वीकृतत्वादित्यर्थः । इष्टापत्त्यादिनेति । स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः । आदिना चाक्षुषादिकं कदापि नोत्पद्यत एवेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः । ननु पुरीतति मनःप्रवेशस्यैव सुषुप्तिपदार्थतया त्वङ्मनः संयोगस्य ज्ञानकारणत्वेपि तदनुपपत्त्यभावात्सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यसङ्गतमत आह । सुषुप्ताविति । न सम्भवतीति । चर्ममनः संयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्वेपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादिति भावः । नव्यमतमुपन्यस्यति । अत्र नव्या इति । तत्क्षणे, सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे । अभावादिति । ननु कारणस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्वमपेक्षितं नतु कार्योत्पत्तिकालेपि तथाच ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेपि आत्ममनः-

या त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वं विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणात् । तच्च वैजात्यं परात्ममनःसंयोगपुरीतत्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेषितव्यमिति भावः। नच वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वङ्मनःसंयोगादेरवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे लाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः किं तु पुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीततिक्रियाजन्यमनःपुरीततिसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीं मनसः सर्वावयवावच्छेदेन पुरीततिसंयोगाभावेन पुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसं-

---

संयोगोऽस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशादतः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत आह।असमवायिकारणस्येति।कार्यसहभावेनेति । कार्यकालवृत्तित्ववैशिष्ट्येनेत्यर्थः । यदि चेति । असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यरूपकार्यनाशं प्रत्येव हेतुता न तु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रत्यपीति द्रव्यं प्रत्येवासमवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणता नतु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । तत्प्रत्यक्षवारणात् सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात् पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः । वैजात्येनेति । यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता क्लृप्तैव वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वङ्मनःसंयोगस्य तु कारणतैव न क्लृप्तेति वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशस्तथापि वैजात्यस्य क्लृप्तस्य कल्पनीयतया क्लृप्तत्वङ्मनस्संयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । त्वङ्मनस्संयोगादेरित्यादिना चर्ममनस्संयोगपरिग्रहः । अवच्छेदकतेति । समवायेन तयोरात्मन्यसत्त्वादिति भावः । लाघवादिति । अवच्छेदकतायास्तदवच्छेदकस्वरूपायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे नानाव्यक्तिषु सम्बन्धत्वकल्पने गौरवं एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवादित्यर्थः । त्वङ्मनस्संयोगस्य कारणतापक्षे गौरवान्तरमप्याह । चाक्षुषादीति । एतेनेत्यादि । वक्ष्यमाणदूषणेनेति तदर्थः । एवं चेत्तत्र सुषुप्तित्वाभावाच्चेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । न च विजातीयात्ममनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्यापि चकारेण समुच्चयसम्भवाच्चकारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसङ्गतमिति वाच्यम् । पुरीततिक्रियया सुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनस्संयोगानपायात्सुषुप्तावपि ज्ञानोत्पादापत्त्या तद्वारणाय पुरीततिमनस्संयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्ध-

मनोग्राह्यं सुखं दुःख-
मिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञा-

योगस्य सत्वात् ज्ञानादुत्पत्तौ बाधकाभावात् । अत एव यदा त्वचं सक्त्वा मनःपुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां लेखः सङ्गच्छत इति वद-न्ति । मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह । मनोजन्येति । मनोमात्रजन्ये-

---

कताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन का-रणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोगव्यक्तावपि वैजात्यं नाङ्गीक्रि-यत इत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थायामपि तदात्ममनःसंयोगव्यक्तितो ज्ञानानु-त्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तवैजात्यं कल्पयित्वा वि-जातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी तच्च वैजात्यं सुषुप्तिकालीना-त्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीपि कल्पनयोपपत्तौ त्वङ्मनःसंयोगादेः कारणत्वान्त-रकल्पनमयुक्तमितिचेदनधिगतभावोसि पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायां पूर्वज्ञानोत्पत्य-नुरोधेन क्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्य सत्वेन विजातीयात्ममनःसंयोग-कारणतायाः वारयितुमशक्यतया सुषुप्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यावश्य-कत्वे वैजात्यस्य तद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वकल्पने-पि बीजाभावात् । तादृशसुषुप्त्यङ्गीकारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनःसं-योगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिकमेव तथाविधसुषुप्तिसमये मनसो निश्चल-त्वेन पूर्वतनत्वक्संयोगस्यापि सत्वेन तत्कारणतयापि ज्ञानवारणासम्भवेन अ-गत्या पुरीततिमनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमित्थं च त्व-ङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोः कारणतयापि तदानीं ज्ञानवारणासम्भवेनादिपदे-न पुरीतति मनःसंयोगस्यैव(१) ज्ञानकारणतायां ग्रन्थकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नव्यमत एव ग्रन्थकाराणामपि निर्भरो लाघवादित्यवधेयम् । लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशङ्क्या-ह । मनोमात्रेति । मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं विनाप्युप-

---

(१) सुषुप्ति इत्यधिकम् पु० ।

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं

नम् । कृतिर्यत्नः । एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किं तु मनोमात्रगोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

चक्षुः संयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतः

त्यर्थः । न्यूनतां परिहरति । एवमिति ॥ ५७ ॥

निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति । चक्षुःसंयोगादीति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च

पत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः चक्षुःसंयोगाद्द्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात् नहि तृतीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलम्बस्य शपथानिर्णेयत्वात् रक्तो दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानुदयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासम्भवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह । कदा चिदित्यादि । तन्निर्वाहाय तादृशानुभवनिर्वाहाय अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारबोधोत्पादिकायामपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न सम्भवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयम् । ज्ञानत्वेनेति । अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसङ्गतमिति चेन्न । वि-

तदतीन्द्रियमिष्यते ।

घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च न प्रत्यक्षम् । तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्ट-

---

तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति । वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् । नचैवं निर्विकल्पस्य निर्विषयकत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात् । एतेन निर्विकल्पस्य घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारं । घटेन्द्रियसन्निकर्षकाले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरस-

---

शेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् । न च प्रकारांशे किञ्चित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे तत्संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव तत् विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकताख्या विलक्षणा नातस्तस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित् । इत्थमेव च दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौचित्याज्जातो रक्तदण्डवान्न वेति सन्देहोऽप्युपपादनायः । इदं पुनरिहावधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवे-

घटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ।

इत्यपास्तम् । वैशिष्ट्यानवगाहित्वेनैवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेव तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम् । तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव । निर्विकल्पकं निर्विकल्पकस्वरूपं लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमेवेति ध्येयम् । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति । तथाहीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः । इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये । घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवतीति । नच विशेष्येविशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यम् । रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति ।

इमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति । ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकल्पके भानसम्भवादत आह । वैशिष्ट्यानिष्ठेति । एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं सम्भवतीति सूचयन्नाह । वैशिष्ट्येत्यादि । निर्विषयत्वापत्तिरिति त्रिविधविषयतानामप्यसत्त्वादिति भावः । तुरीयविषयताया एवेति । प्रकारतादित्रितयभिन्नविषयता इत्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । एकत्र लक्षणे इतरविषयतावत्त्वशून्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । समूहालम्बनेति । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुव्यवसायोपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः सम्भवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चक्षुःसंयोगानन्तरं विशि-

महत्त्वं षड्विधे हेतुः
इन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापि षड्विध इत्यनुषज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वा-

---

महत्त्वं षड्विध इति । यद्यपि श्रावणादौ महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च षड्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् । आत्मादिवारणायेति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणमित्यर्थः । सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुखादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्त्वान्नाति-

---

क्षप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते नतु निर्विकल्पकमत एव स्थिरचक्षुःसंयोगस्थले घटइति विशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्यम् । अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव जातितरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युपगमेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसम्भवादिति । मैवं, जातेस्समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो ज्ञानं इत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादिति ध्येयम् । षड्विध इत्युक्तमिति । तथा च षड्विध इत्यस्य षड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्येवार्थो न तु श्रावणत्वाद्यवच्छिन्न इति तदर्थ इति भावः ।

च्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्वादुद्भूतेति । उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना साङ्कर्यात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्।उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादौ

व्याप्तिरिति भावः । श्रोत्रे सत्वादिति । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह । उद्भूतत्वमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति । एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कूटस्यैकत्रावृत्तितया कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः । तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति । तथा च तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । इन्द्रियावयववारणायेति मनःपदमित्यनेनान्वितम् । नवीनमते मनःपदप्रयोजनमाह । कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां काले सत्वेपि

आत्मादाविति । अत्रादिपदेन चर्ममनस्संयोगस्य ज्ञानकारणत्वपक्षे तत्सङ्ग्रहः अत एव लघुभूतस्यापि आत्मभिन्नत्वस्य परित्यागस्तथात्वानि आत्मभिन्ने चर्मण्येवातिप्रसङ्गात् नवीनमते तु शब्देतरेत्यत्र शब्दपदं ज्ञानेच्छाकृतीनामप्युपलक्षणं बोध्यं तैरीश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमेनान्यथा श्रोत्रे अव्याप्तिप्रसङ्गादेवं तन्मते अनुभूतविशेषगुणपदसमवेतभूतमेव मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् । भूमिकामिति । प्रयोजनसम्पादिकां युक्तिमित्यर्थः । उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे तादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणे कल्पकाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्व एव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादायाव्याप्तिदानसम्भवाद्भूमिकात्वमवसेयम् । नोक्तदोष इतीति । एकत्रावृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । इन्द्रियावयवेति । इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि प्राचां मते ज्ञानकारणतया तमादायेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिवार-

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय । करणमिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

व्यापारः सन्निकर्षः । षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति । द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् ।

न तत्प्रत्यक्षं योग्यानुपलब्धेरभावादतोरूपाभावपर्यन्तानुधावनम् । तद्वारणायेति । कालादेर्वारणायेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसम्बन्धे समवायरूपे ऽभावादाह । व्यापारः सन्निकर्ष इति । द्रव्यप्रत्य-

---

णाय मनःपदमिति भावः । योग्यानुपलब्धेरिति । यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असम्भवादिति भावः । काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु सम्भवति नीरूपत्वेनैव कालस्यायोग्यतायाः सम्पादनीयतया रूपसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः । मूले तद्वारणायैवेति । कालस्येन्द्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकरणत्वोपादानेपि कालविधया कालमनस्संयोगस्यापि ज्ञानकारणतया तद्दोषतादवस्थ्यं समवायेन कारणत्वविवक्षणे तु क्वापि कार्ये कालमनःसंयोगस्य समवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन कारणतालाभायैव ज्ञानपदमथवा दैशिकपरत्वादिकारणदिङ्मनःसंयोगमादाय दिश्यतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार इति मूलमसङ्गतं शब्दश्रोत्रसम्बन्धस्य समवायस्य नित्यतया तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्यासम्भवात् अत एवैतदस्वरसेनैव व्यापारपदं सन्निकर्षार्थकतया विवृतं मुक्तावल्यामित्याह । जन्यत्वेत्यादि । वस्तुतस्तु तत्र समवायोपि व्यापार एव कथमन्यथा

द्रव्यगृहस्तु संयोगात्
संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥
द्रव्येषु समवेतानां
तथा तत्समवायतः ।
तत्राऽपि समवेतानां
शब्दस्य समवायतः ॥६०॥

द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति

क्षमिति । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवमग्रेपीति । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य कारणत्वं व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् किं तु तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रविष्टं तदभिन्नसत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्वाधीनसत्तावत्वान्न व्यापारत्वविरोध इति मन्तव्यम् । अस्तु वा इन्द्रियस्य करणत्वोपपत्तये शब्दादेर्विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेर्विषयस्याकाशादिजन्यत्वात्सुखादेरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वेन मनोजन्यत्वानपायादिति विभावनीयम् । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न

तद्वृत्तीनां समवेत-
समवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्व-
दभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः । परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परयोद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्वसम्बन्धस्य च सत्वात् । तथा हि नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भूतरूपसम्ब-

---

इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात् स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत आह । वस्तुतस्त्विति । नन्वेवमात्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि चक्षुरादिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत आह । परन्त्व-

---

समवायेन कारणतासम्भवः तस्य विषयनिष्ठस्यात्मन्यसम्भवादिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यस्तथा च द्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्य घट इत्याद्याकारकस्य विषयतया घटत्वादावप्युत्पत्त्या व्यभिचार इत्यतो द्रव्यप्रत्यक्षमित्यस्यार्थमाह । द्रव्यवृत्तीति । तथा च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकं द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेव घटत्वादौ न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवायादावप्यूहनीय इत्याह । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन इन्द्रियसंयोगत्वेन । चाक्षुषा-

यदि स्यादुपलभ्येते-
त्येवं यत्र प्रसज्यते ।

न्धस्तूभयमादायैव वर्तते । एवं पृथिवीत्वेपि घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चा-

---

ति । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेन । उद्भूतरूपाव-च्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्घटितचक्षुः-सन्निकर्षाच्छुक्लत्वादीनां प्रसक्तवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति । तथा च मह-त्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषाद्यनु-पपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यमिति भावः । संयुक्तसमवेतसम-

---

पत्तिरिति । यद्यपि चाक्षुषत्वस्येन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वेनेन्द्रियसंयोग-कारणबलाच्चापत्तिरयुक्ता तद्बलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव आपादनसम्भवा-त्तथापि जायमानं प्रत्यक्षं चाक्षुषमेवाङ्गीकार्यं न स्पार्शनं तत्रोद्भूतस्पर्शाभा-वात् स्पार्शने तस्य हेतुत्वात् इन्द्रियान्तरं च द्रव्यग्राहकमेव नेत्यभिप्रायेण चा-क्षुषापादनान्नासङ्गतिः एवमुत्तरत्रापि चाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुतया त-दभावान्नान्धकारे चाक्षुषापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोध्यम् । अथ विशिष्य कार्यकारणभावस्योक्तयुक्त्याऽऽवश्यकत्वेपि यद्विशेषयोरिति न्यायेनोक्त कार्यकारणभावोप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परित्यागो-ऽनुचित इति चेन्मैवम् । तादृशव्याप्तौ मानाभावात् । न चैकस्येन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । घ्राणेन्द्रि-यादिसंयोगसत्त्वेपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासम्भवादिति ध्येयम् । एवं विशिष्यैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगि-त्वासम्भवात् । संयुक्तपदार्थैकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सं-योगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया संयुक्तएव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेश एव

क्षुषप्रत्यक्षं स्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुः-
संयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसम-
वायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च
परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिपरिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य
महत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र

———

वायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह । द्रव्यसमवेतेति । तादृ-
शेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसम-
वायस्य त्रसरेणुरूपे ऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यास-
त्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसंयोगाव-
च्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् । स्पार्शनप्रत्यक्षे
त्वक्सन्निकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति । एवमित्यादिना । पूर्ववदेवेति । पर-
माणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं प्र-
भाघटितसन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिवि-

———

लाघवं तथापि विभिन्नावच्छेदेनालोकचक्षुस्संयोगाभ्यां दण्डादिप्रत्यक्षवारणायाग्रे
चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव
महत्वोद्भूतवैशिष्ट्यं निवेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वी-
कारे अर्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुत उक्तलाघवानुरोधेन चक्षुस्सं-
योग एव विशेषणद्वयमुचितमेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्य-
भावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादित्यवधेयम् । ननूक्तग्र-
न्थस्य संयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याश-
ङ्कयैव अवतारिततया संयोगमहत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशशङ्कानिरासादु-
द्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्कां परिहरति । एत-
दिति । तथा च स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न
दोष इति भावः । अत्र चाग्रे चेत्यादिकं यथाऽऽलोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं
प्रयोजनान्तरार्थमेव न तु संयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षोपपत्त्यर्थं तथो-
द्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरासनायैवेति दृष्टान्तवि-
धयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणग्रन्थस्योक्ताशङ्कयाऽनवतारितत्वेपि न क्षतिः प्रभायां
सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न सम्भवतीति

चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः । रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि सम्भवति । एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्ध-

---

शेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्रावच्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति । इन्द्रियसम्बद्धेति । यद्यपीन्द्रियसंयुक्तवि-

---

स्पर्शानुधावनम् । श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह । सकलेति । नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया समवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलस्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रन्थकाराणामाशयो लभ्यते स चासङ्गतः इन्द्रियेण कालिकेन सम्बद्धे घटादौ विशेषणतया घटत्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः किं तु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव सन्निकर्षता वाच्येति विभागोपि तेन तेन रूपेणैव कार्यस्तया च सन्निकर्षस्य षड्-

विशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । सङ्ख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया सङ्ख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं

शेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः । नचैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यक्ष इति । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु विशेषणतया तद्वदित्याद्यसङ्गतं विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । नच तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात् । नच समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवा-

---

विधत्वव्याघात इत्याशङ्क्य निराचष्टे । यद्यपीति । यद्यपीयमाशङ्काऽग्रे मूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याने एतदाशङ्कायास्तत्समाधानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसम्भवेन संयोगसमवायविशेषणतास्त्रयः सन्निकर्षा इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया तन्निरासायैव मूलोक्तार्थस्यानुवाद इति विभावनीयम् । परिभाषायाः षड्विधसन्निकर्ष इति शास्त्रकारीयसङ्केतस्य अपर्यनुयोज्यत्वादिति संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्निकर्ष इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः तथा विभागेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह । सम्बन्धप्रत्यक्ष इति । समवायस्यैकतया एकदा भाविभूतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञानासम्भवादिति भावः । न्यायमते तु सम्बन्धप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं सम्बन्धत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य कथञ्चित्सुवचत्वेऽपि तादृशसम्बन्धत्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः स-

कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यत्राप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वेन एकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति ॥

अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् तथाहि भूतलादौ

यानङ्गीकारादत एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं न करणं किं तु योग्यानुपलब्धिरेवेति भाट्टानामाक्षेपं दूषयितुं मूले यदि स्यादिति । तथा चेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहे ऽतिरिक्तप्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे हे-

---

मवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः । समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायास्सन्निकर्षत्वमिति शेषः । तस्य समवायप्रत्यक्षस्य । अनुपगमादस्वीकारादित्यर्थः । भट्टैरिति शेषः । तैः समवायस्यैवानङ्गीकारादवयवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते सम्बन्धत्वादिति भावः । अत एव विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । ननु यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते तत्र विशेषणतया अभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तभट्टमतनिराकरणं सम्भवति तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह । तथा चेति । निर्वाह इति । विशेषणतासन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमे तथा पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यनिर्वाहः योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वे तु पिशाचस्यायोग्यतया योग्यप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभावग्राहकसन्निकर्षसत्त्वेपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । अनुचितमिति । यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वकल्पनं विशेषणतासन्निकर्षकल्पनं चापेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचितं तथापि अनुपलब्धेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्कारणत्वघटितप्रमाणत्वासम्भवात् अभावज्ञानस्य अधिकरणविषयकस्य अननुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने अधिकरणभानानुपपत्तेश्चाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्तथासति चाभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने भानसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेव न सम्भवति घटसत्व एव तत्प्रमासम्भवेन तदानीमभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैव अभावादतो ज्ञानपदं भ्रमार्थकमित्याह । घटादिभ्रम इति । ननु भ्रमकाले घटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रम-

घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियो-

---

तुत्वे युक्तिमाह । तथा हीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । न च घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः । अभावोपलम्भे तदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति । तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वेऽप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्ये-

---

जनकदोषाभावस्यैव कारणत्वमस्तु न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य तत्कारणता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले अभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्याशङ्कते । न चेति । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेऽपि यत्र विनश्यदवस्थापन्नदोषाद् घटादिभ्रमः तत्र भ्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते । विनश्यदवस्थेति । वस्तुतः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया प्रतियोग्युपलम्भस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकताया दुरपन्हवतया चाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतियोग्युपलम्भाभावस्यापेक्षिततया दोषप्रतिबन्धकतां विनैव उपपत्तिरित्यवधातव्यम् । तदिन्द्रियजन्येतीति । कारणतावच्छेदककोटौ कार्यतावच्छेदककोटौ चेतिशेषः । अभावप्रत्यक्षहेत्विति । इदञ्चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्यापि कारणत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेण । न चैवं यत्र प्रसज्जत इत्यनेन मूलकारेणापि तादृशापत्तिसहकारेणैवाभावस्य प्रत्यक्षोपगमात्तादृशापत्तेरपि घटप्रकारकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतुता सिद्धैवेत्याशङ्कनीयं घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतले घटप्रकारकत्वात् यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव नत्वापत्तिविषयाभिलापरूपं तथाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः घटप्रकारकत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वाप्रसक्तेः तादृग्यापत्तियोग्यतैवापेक्षिता नत्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति मन्तव्यम् । अनाहार्येतीति । एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेश इत्यपि बोध्यम् । ननु मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-

गिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो

ति । तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे । अपेक्षितेति । तेन न जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः । मणिकृन्मतानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति । सा चेति । प्रसञ्जितः आपादितः स उपलम्भाभावः अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति । अत्र तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् अत्र तदापादककापत्तिर्यत्र

तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलम्भाभावे योग्यता निवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन् तद्वैयर्थ्यशङ्कामपाकरोति । तेनेत्यादि । तथा च तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भाभावरूपकारणबलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । मणिकृन्मतेति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपि सम्भवतीति सूचितं एवमपि स्तम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वोपलम्भस्य च योग्यताप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव पिशाचाभावस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसम्भवादिति भावः । मूले प्रतियोगिसत्त्वेनेति । प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्त्वस्य प्रसञ्जनेन आहार्यारोपेणेत्यर्थः । आपत्त्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्य हेतुतया निर्धटदशादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेति भावः । प्रसञ्जित इत्यस्यार्थमाह । आपादित इति । ननु जलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितोपलम्भस्य विशेष्यतासम्बन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादौ सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः । न च घटाभावे सन्निकर्षाभावादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तरान्तर्भावेन घटाभावे सन्निकर्षस्यापि सत्त्वात् । न च समवाय एव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः आत्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवाभावविरहान्न तत्र समवायेन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यैव वक्ष्यमाणतया भूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलम्भदशायामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलम्भाभावस्यात्मन्यभावादतो निष्कृष्टकार्यकारणभावं दर्शयति । अत्रेति । तदधिकरणविषयकाभावप्रत्य-

नोत्पन्ना तत्र तदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः । नच प्रतियो-
गिसत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं न निर्विशेषितस्य उपलम्भकसामग्र्यन्तरवि-
रहे प्रतियोगिसत्वेप्युपलम्भाभावात् किं तु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्न-
स्यैव एवं च महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वाज्जलपरमा-
णौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तदधिकरणावृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशे निवेशात् महत्त्वस्य जलपरमा-
ण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् । न च गन्धव-
दणुभिन्नत्वविशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वाद् गन्धवद-
णुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यो-

---

क्ष इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तदभावप्रकारकप्रत्यक्षं प्र-
तीत्यर्थः । तदुपलम्भस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रतियोगिसत्वेत्यर्थः । ननु
मूले आपादित इत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमिति लभ्यते तत्कथं योग्यता विव-
क्षितेत्यत आह । तत्रेति । भूतलादौ चक्षुःसंयोगानन्तरमापादनं विनापि घटो
नास्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धतया योग्यतानिवेश इति भावः । ननु घटादिसत्वेपि
चक्षुःसंयोगाद्यभावे घटोपलम्भानुदयान्न केवलप्रतियोगित्वस्य व्यापकता उ-
पलम्भ इति काप्यभावप्रत्यक्षं न स्यात् । यदि च प्रतियोगिसत्वातिरिक्तप्रतियो-
ग्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वव्यापकता विवक्षितेत्युच्यते तदा पर-
माणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशङ्कते । नचेति । वाच्यमिति परे-
णान्वयः । सामग्र्यन्तरेति । तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्वातिरिक्तकारणे-
त्यर्थः । यथाश्रुते यत्किञ्चित्सामग्रीसत्वे तदन्तरविरहेपि प्रतियोग्युपलम्भादस-
ङ्गत्यापत्तेः महत्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणं प्रतियोगिसत्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भका-
रणकूटावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिसत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् । नचैवं तथाविध-
नानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एकत्रासम्भवेन तादृशप्रति-
योगिसत्वं न कुत्रापीति वाच्यम् । यत्किञ्चिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव-
च्छेदका यावन्तः प्रतियोगिसत्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिस-
त्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् । तदधिकरणेति । यदधिकरणविशेष्यकाभाव-
प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तदधिकरणेत्यर्थः । तथा चैतल्लाभायैव पूर्वं तदधि-
करणकतदापादकेत्यत्र तदधिकरणेत्युक्तमिति भावः । तादृशधर्मानवच्छि-
न्नत्वाभावादिति । परमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावाभावादित्यर्थः । तथा च
तदधिकरणपदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्वनिष्ठपरमाण्ववृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलम्भाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ
पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः । ननु महत्वस्थाने गन्धवदणुभिन्नत्वं निवेश्य

घ्यनाघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशाद् गन्धवदणुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्त्यभावात् । न च प्रतियोगिग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं तच्च गन्धवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालम्बनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे विषयविधया हेतुत्वाद् गन्धवदणुभिन्नस्याप्यक्षतमिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकपदार्थत्वात् । अथैवं पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भविरहात्तदभावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न । नहि वयं सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं ब्रूमः किं तु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे, अयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः अत्राप्यापादनस्य सर्वत्रासम्भवेन तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितत्वं तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपितत्वं जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्या-

---

तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलम्भव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृत्तितया जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । प्रतियोगिग्राहकेति । प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः । गन्धवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजनकं तथासति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । विरहप्रयोजकेति । यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविवक्षायामकारणस्य महत्त्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः सम्भवति तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणतया लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्त्वाभावे अक्षतैव व्यापकाभावे प्रयोजकस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याक्षतमेव लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपि महत्त्वाभावस्य सङ्ग्रहेऽपि इन्द्रियसंयोगादीनां अभावासङ्ग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानम् । यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासङ्ग्रहो दुर्वार एव अन्धकारे स्पार्शनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्य प्रयोजकत्वात् विशेष्यतायां चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्सङ्ग्रहे च त्वक्संयोगसङ्ग्रहस्तथापि चाक्षुषनिरू-

घटादेः सत्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः तथा हि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादेः प्रत्यक्षं भवति अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन प-

---

पलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षम् जातित्वादिविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति । अनुपलम्भे विद्यमानेपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावादिति भावः । आपादयितुं शक्यत्वादिति । तथा च समानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः । ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः एवं स्तम्भे पिशाचत्वाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह । गुरुत्वादिकमिति । आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः । अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वाद् गुरुत्वादिकमित्युक्तम् । न योग्यः न प्रत्यक्षविषयः । अशक्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यता-

---

पितताद्दशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपितताद्दशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव सङ्ग्रहः सम्भवतीति विभावनीयम् । प्रतियोगिनिष्ठ इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन योग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः । व्याप्तिनिरूपकत्वमिति । ननु स्तम्भवृत्तित्वं नोपलम्भव्याप्यं पिशाचे स्तम्भवृत्तित्वसत्वेपि तत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादित्यत आह । जातित्वादिविशिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः तथा च पिशाचे जातित्वविरहान्न व्याप्तिभङ्ग इति भावः । अथैवं वन्हौ पिशाचत्वाभावोऽप्येताद्दशयोग्यानुपलम्भेनैव गृह्यत इत्यायातं तच्च न सम्भवति वन्हिवृत्तित्वविशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टवन्हिवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वात् । न च जातित्वादिशब्देन योग्यतापि ग्राह्या चेत्तथा च तृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिभङ्ग इति वा-

ध्येयम् । तथासति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य स्तम्भवृत्तित्वेपि तत्वेनोपलम्भासम्भवेन तदापादनासम्भवेन पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैव असम्भवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकाभावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिभङ्गः पिशाचत्वं तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धकं अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्यायोग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासम्भवात् तत्प्रतिबन्धकताकल्पने बीजाभावात् । न पिशाचादाविति । यद्यपि पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलम्भेन सम्भवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनमफलं तथापि स्तम्भत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वान्न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातिरेव यथा योग्यत्वं तथा योग्यजात्यन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्त्यैव पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं सम्भवति अन्धकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगुरुतरयोग्यानुपलब्धिद्वयस्य कारणतयेत्याशङ्कानिरासायाह । एवमिति । तथा चोक्तरीत्या स्तम्भे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासम्भवादेव गुरुभूताया योग्यानुपलब्धेःकारणताङ्गीकृतेति भावः । शक्यत्वादितीति । ननु यद्यन्धकारेपि घटादेः स्पार्शनोपलम्भापादनसम्भवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अन्धकारे घटसत्वे स्पार्शनोत्पत्त्या प्रतियोगिसत्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटैतदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किञ्चिदिन्द्रियजन्यघटोपलम्भे सत्वेन प्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्वात् । यदि च प्रतियोग्युपलम्भे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव सम्भवतीति किञ्चिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्वात् व्याप्तिनिरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणे निवेशनीया तथा चान्धकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलम्भा यद्यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन्ना व्याप्तिनिरूपकता विवक्षणीयेति विभाव्यते तदा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशङ्कां भाववर्णनेन निराकरोति । तथा चेति । समानेति । तथा च तदभावचाक्षुषाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या एवं च व्याप्तावपि चाक्षुषाद्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः । नचैवमिन्द्रियान्तरजन्योपलम्भसत्वेपीन्द्रियान्तरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धौ समानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । पिशाचादीत्यादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसङ्ग्रहः । नन्वेवं गुरुत्वादि-

प्रत्यक्षं समवायस्य
विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

टाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षं स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव आलोकसंयोगं विना स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न योग्यः तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् वायावुद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः वह्नावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः

घटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायावुद्भूतरूपाभाव इति । रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूप-

---

कमिति व्यर्थं तद्योग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्यत आह । अयोग्यस्येत्यादि । तथा च गुरुत्वादिकमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकजातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन वन्हिनिष्ठवैजात्याभावस्य स्तम्भादौ न प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यथाऽयोग्यं तद्वद्गुरुत्वाद्यभावोऽपीत्यर्थकत्वे आपादयितुमशक्यत्वादित्यन्तहेतोर्मूलोक्तस्यासङ्गतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह । न प्रत्यक्षेति । ऐन्द्रियकेति । इन्द्रियग्राह्यं यद्घटादि तदभावप्रत्यक्षेपीत्यर्थः । परमाण्वादाविति । परमाणौ महत्वसत्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणूपलम्भापादनस्य कर्तुं शक्यतया परमाणावपि महत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपगमादिति भावः । प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्व-

आत्मनि सुखाद्यभावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो यो-

---

प्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादुद्भूतेति । एवमादय इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः । प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्वमाह । संसर्गेति । प्रतियोगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे

स्योपलम्भाव्याप्यत्वादिति भावः । प्रत्यक्ष इति । विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । विषयत्वेनेति । लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः । क्लृप्तत्वादिति । विषयासत्त्वदशायां तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणताया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । गुरुत्वाद्यभाववारणेति । तेषु प्रत्यक्षवारणसम्भव इत्यर्थः । तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः । तदनुरोधेन तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । न च पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकार इति पूर्वमुक्ततया तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासम्भवात्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्यानुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे बाधकाभावात् । न चैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात्पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः । संसर्गाभावइत्यादि । यद्यप्येतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यत्वाकल्पनेपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः । न च गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकाङ्क्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । गुरुत्वादौ विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तस्तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भवेपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसम्भवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणेत्

ग्यता अन्योन्याभावप्रत्यक्षे ऽधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता अतः स्तम्भादौ

सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । अत्र द्रव्यसामान्या-भाववारणाय मात्रेति । गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभाववारणाय विशेष्यदलम् । रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदले मात्रेति । अधिकरण-

---

योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम् । ननु केयं योग्यता नाम न तावज्जातिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावावृत्तित्वप्रसङ्गात्, नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा सप्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभावात् । न चाभावरूपैव सेति वाच्यम् । कस्याभावरूपा सेत्याक्षेपस्य तथाप्यनुद्धारादिति मैवं, प्रतिबन्धकाभावत्वस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमाद् घटादियोग्यत्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसम्भवात् । न चैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासम्भवेपि परमाण्वादितद्गतानन्तरूपादीनां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम् । योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयम् । अथैवमपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य (१) पिशाचत्वाभावादावभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य पिशाचभेदसमनियततया (२) तदभिन्नत्वाद्वक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्र सत्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यदि च समनियताभावनामनैक्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेद एव विषयः मणिकारमते मूले महीरुहो न विहङ्गमसंयोगीति प्रतीतेर्विहङ्गमसंयोगात्यन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रन्थस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलम्ब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदनैक्यपक्षमवलम्ब्यैव द्वितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वं हेतुताङ्गीकारस्यापि सयुक्तिकत्वाच्चेति विभावनीयं सुधीभिः । ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असत्वात्कथं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह । योग्यमात्रेति । द्रव्यसामान्याभाववारणायेति । तत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः । एवमग्रेपि गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभावेत्यस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यन्ताभावोऽर्थस्तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानव-

---

(१) भावस्य० पा । (२) तदवच्छिन्नत्वात्० पा० ।

पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते । एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढासन्निकर्षा वर्णिताः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

योग्यतेति । योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः । इदं चाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं तेन स्तम्भ इव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः । अन्योन्याभावे योग्यता तु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

छेदकतया गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः अत एव नात्र मात्रपदव्यावृत्तिस्सम्भवतीति तद्व्याव्यवृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति । रूपेति । रूपस्य(१)गुरुत्वस्येव सत्त्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति । एतच्चापाततः रूपवान्नास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरवान्नास्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्तव्यम् । योग्यसन्निकर्षेति । इन्द्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणतारूपाभावग्राहकसन्निकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । तेनेति । एतादृशसन्निकर्षस्यैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्तत्वात्तामेवाह । अन्योन्येति । नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकता कल्पनीयेत्याशङ्कायामाह । तेनेति । पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तये जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तये जात्यतिरिक्तेत्यादि उपात्तमिति बोध्यम् । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणता अभावग्राहकसन्निकर्ष इत्युक्तं तत्र योग्यत्वं महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्वचत्वात्तथा च परमाणौ महत्त्वाभावस्य वायावुद्भूतरूपाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह । अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसंयुक्तोद्भूतरूपवद् विशेषणता सन्निकर्ष उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैव सन्निकर्षः कारणमतो नानुपपत्तिरिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

---

(१) गुरुणेव ० पा० ।

अलौकिकस्तु व्यापार-
स्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञान-
लक्षणो योगजस्तथा ॥६३॥

अलौकिकसंन्निकर्षस्त्विदानीमुच्यतेऽलौकिकस्त्विति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं तथा हि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसम्बद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमभ्र-

---

धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद् व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह । व्यापारः सन्निकर्ष इति । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तं तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्वाहः तच्च सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति । इन्द्रियस-

---

सन्निकर्ष इतीति । ननु सन्निकर्षत्वमिन्द्रियसम्बन्धत्वमेव तदपि सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेन दुरुपपादमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते । यद्यपीति । प्रत्यासत्तितानिर्वाह इति । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगजधर्मयोरिन्द्रियप्र-

मानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः ।

म्बद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसन्निकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगविगमेऽपि तादृशज्ञानमादायेन्द्रियसम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वाद्धूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसम्बद्धः ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्त्वात् । न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यम् । तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह ।

तियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वमिवेन्द्रियप्रतियोगिकस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसम्बन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपत्तिः । नन्वेवं व्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण । कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियाजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वासम्भवेन इन्द्रियस्य करणत्वमिति भावः । चक्षुः सन्निकर्षेणेत्यस्य विनश्यदवस्थापन्नेत्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नासङ्गतिः । धूमांतर इति । प्रत्यक्षभूतधूमभिन्नधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं इष्टमेवेत्यत आंतरपदम् । ज्ञानापत्तिरिति । पूर्वं धूमान्तरएव सन्निकर्षस्योपपादितया तस्यैव ज्ञानापादनम् लभ्यत इति नेष्टापत्तिसम्भवः । सम्बद्ध इति । इन्द्रियसम्बन्धस्य विशेषणतया सन्निकर्षघटकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः । एकक्षण इति । एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तेः ज्ञाननाशानन्तरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्त्यसम्भवादिति भावः । न चैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसम्भवादेकक्षण इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जायमानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया तृतीयक्षण एव तदापत्तिः कर्त्तव्येत्यभिप्रायेण एकक्षणाभिधानात् ।

इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले मानस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

लौकिको ग्राह्य इति । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया घटकत्वं बोध्यम् अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमानेपि दोषवशान्न धूमचाक्षुषं किन्तु धूमत्वप्रकारकं स्मरणं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसम्बद्धेत्यत्र लौकिकसम्बन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विवक्षितं तदाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितात्वणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात् तदाणौ मनसो लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावादत आह । इदं चेति । तथा च बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तद्विवक्षितं न तु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ६३ ॥

क्षणविरह इति । क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । तन्मूलकेति । आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः । ज्ञानधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तेरेव सन्निकर्षसम्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धांतेपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इष्टैव तथाप्यत्र चाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किंचित्सामान्याश्रयांशे लौकिकत्वनियमेन इष्टापत्त्यसम्भवेन चाक्षुषतादृशज्ञानधारायाः एवापादनान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । विशेषणत्वं च स्वविशेष्यान्वयित्वसन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षत्वनाविशेष्यतासम्बन्धेन अन्वयिनि ज्ञाने समानकालीनत्वसम्बन्धेन सन्निकर्षस्य विवक्षणाद्विशेषणत्वमिति भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तथा च तदिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं सन्निकर्ष इति भावः । मनोजन्यत्वस्य चेति । यद्यपि ज्ञानसामान्यस्यैव मनोजन्यतया ऽणूपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्येव तथापि स्मरणस्यापि कालोपाधिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपितप्रत्यक्षविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव विवक्षणीयतया तादृशमनोजन्यतायाः सुखादिज्ञानएव

परन्तु समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिच्चानित्यं घटादि, यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति। अत्रेदं बोध्यम् परन्तु सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किन्तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां त-

---

आसत्तिराश्रयाणान्त्वित्यादिमूलमवतारयितुं भूमिकां रचयति । परन्त्वित्यादिना । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतलादीनामित्यादिना संयोगेन तद्घटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः । तत्रेदं बोध्यमिति । ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसम्भवात् किं त्वित्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह । परन्त्विति । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः । तेन सम्बन्धेनेति । अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः । किन्त्वि-

---

त्यादेरसङ्गतिः । भूमिकामिति । अवतारणानुकूला युक्तिरेव तद्भूमिका। ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र दोषदानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यनित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रन्थावतारणोपयुक्तमिति बोद्धव्यम् । मूले समानानामिति । तथा च प्रकृते सामान्यपदं यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः । परिग्रह इति । यद्यपि समवायेन तद्घटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसङ्गतं तथापि तद्घटादिमतामिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन यत्रैको घट इति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्यापि पटाद्युपलक्षकत्वेन आदिपदेन तन्त्वादिसङ्ग्रहसम्भवान्नासङ्गतिः कालादीत्यादिना विषयतया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः । अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्तेर्वचोत्तरत्र आपादनीयतया किन्त्वित्यसङ्गतमतस्तस्यैवं चेत्य-

द्घटत्वतां भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् । किञ्चेन्द्रि-
यसम्बद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रि-
यसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्वात् ता-
दृशज्ञानं कुतो न जन्यते तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यास-

---

त्ति । एवं चेत्यर्थः । किञ्चेति । कुतो न जन्यत इति । इदमापाततः सा-
मान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्त-
रीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावादिति । तस्मात् पूर्वोक्तदोष एवात्र
कल्पे बोध्यः । न च तत्र स्वसमवायिसमवायादिसम्बन्धेन घटत्वादेरेवा-
सत्तितया पूर्वोक्तदोषोपि न सम्भवतीति वाच्यम् । समवायादि-
ना घटत्वं कपालादौ यदि न ज्ञातं किं तु तदा घट एव सम-
वायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसि-
द्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासम्भवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यास-

---

र्थकतामाह । एवञ्चेत्यर्थ इति । यद्यप्यत्रैतद्घटवान् कपाल इति प्रत्यक्षे परम्प-
रासम्बन्धेन घटत्वस्यापि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते तन्नाशानन्तरं कपाला-
दिप्रत्यक्षस्यैव तत्कल्पकस्य सत्वात् । नचैवमपि तादृशशाब्दादिस्थले का गति-
रिति वाच्यम् । तत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया मतुबर्थसम्बन्धे निरूपित-
त्वसम्बन्धेन घटस्येव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापि अन्वयसम्भवात्समवायसं-
योगयोरिव स्वाश्रयाश्रयत्वस्यापि मतुपा बोधयितुं शक्यत्वाच्च तथापि यत्र
तद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानं तत्र घटत्वस्य कथञ्चित्प्रकारत्वासम्भवेन
अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । कुतो न जन्यत इतीति । अत्र यद्यपि परदिने ऽयं घट इति
ज्ञानं यदि स्मरणादिरूपं तदा तदिन्द्रियजन्यत्वाभावादेव नापत्तिर्यदि चाक्षुषं
तदा चक्षुःसंयोगावश्यकतेति नापत्तिसम्भवः तथापि अलौकिकचाक्षुषमादाय
आपत्तिर्बोध्या । विशेषणत्वाविवक्षणेनेति । विशेष्यतासमानकालीन तद्विशेष्यता-
व्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः अन्यथा यत्र धूमचक्षुःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं
धूमकालीनो घट इति धूमांशे अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा-
सलकधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरिति भावः । ननु तद्घटवान् तद्व्यक्तिमान्वा
कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि उत्तरका-
लीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसात्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षे तत्पुरु-
षीयनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह । एवमिति । पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या समवायेन । इन्द्रि-

आसत्तिराश्रयाणा ऽन्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

त्तिः न तु सामान्यमित्याह । आसत्तिरिति । आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।

त्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादेयानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः तथा च

यसम्बन्धेति । नन्वेतत्कल्पे सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेपि न दोषः इन्द्रियसम्बन्धाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह । यत्रेति । एतत्कल्पे लाघवान्तरमपि प्रदर्शयति । तथाचेति। कल्पनेन चेति । चकारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः यद्यपि सामान्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्यासत्तित्वपक्षेप्यविशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्तनमिति ध्येयम् । निर्विकल्पस्मरणसाधारणत्वं ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वं इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधाने तन्मतानुसारेण दर्शयति । तथाचेति । सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटक-

तदिन्द्रियजतद्धर्म-
बोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादत आह। तदिति । अस्यार्थः यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्कि-

---

घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकत्वं घटत्वज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वं च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः चक्षुःसंयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणतदिन्द्रियजेत्यादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह । बहिरिति । आलोकसंयोगादिकमित्यादिना दोषाभावपरिग्रहः । न ज-

---

न्यया उपादानम् । नचैवमपि प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानासम्भवाद्घटत्वे सामान्यप्रत्यासत्त्यभावात्कथं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्यज्ञानेन जन्ये प्रत्यक्षे भानमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्र सत्त्वात् । स्वप्रकारीभूतेति । एतच्चापाततस्तथासति घटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे निखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः किं त्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः सन्निकृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्त्वादिति मन्तव्यम् । ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे लाघवसत्त्वेपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य नानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याः तत्सहकारित्वं कल्पनीयमितीन्द्रियभेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्यावश्यकतया नैतन्मते लाघववार्त्तापि । न च प्राचीनमते पुरुषभेदेन अनन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः नवीनमते तदभावाल्लाघवमिति वाच्यम् । एतन्मतेपि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन लौकिकसम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषं प्रति तेन सम्बन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः कारणताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुरुषान्तरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्री-

विषयी यस्य तस्यैव

श्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षिता सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणाऽपि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह ।

न्यतइति । अयमाशयः यदा घटचक्षुःसन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्तरक्षणे घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा तदोत्तरक्षणे सकलघटविषयकं ज्ञानं न जन्यतइति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते तत्र च मानाभावः यदैव घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते तदैव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमिति फलितम् । तथा च चक्षुःसन्निकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥

यदि ज्ञानरूपेति । अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यलक्षणाऽपीत्युत्तरं

नः पुरुषान्तरीयस्य निमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशङ्कामाशयवर्णनेन निराकरोति । अयमाशय इति । चाक्षुषादिसामग्रीति । विशिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः । तेन निर्विकल्पकस्यापि लाभः अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरिति ध्येयम् । इत्यभ्युपगमसम्भवात् । इदं च मानाभावे हेतुः । व्यापकधर्मावच्छिन्नेति । अयं भावः । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततया तत एव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविरहदशायां तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषापादनं न सम्भवति नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमक्षतमेवेति ॥ ६४ ॥

व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

विषयीति। सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति । तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवति । न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकल-

---

योज्यः । सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह । अत्रेति । अयमर्थः अयमभिप्रायः । भानं विषयता । न सम्भवतीति । प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः । वन्हिसम्बन्धस्य गृहीतत्वादिति । तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । तथा च धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः । ज्ञानलक्षणास्वीकारे बी-

---

ज्ञानरूपा यदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न सम्भवति ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादतस्तद्भ्रमवारणायाह । अत्रस्य इति । वक्ष्यमाणस्य व्याख्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह । अयमभिप्राय इति । सन्निकर्षाश्रा-

पदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात् । एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयाऽपि सौरभस्य भानं सम्भवति तथापि सौरभत्व-

---

जमाह । एवमित्यादिना । कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयाऽपि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह । यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामालक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः सम्बन्धस्य सौरभत्वे

वादिति । योग्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्दने चक्षुःसंयोगदशायां सौरभेऽपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः । अथ वा सुरभि चन्दनमिति भ्रमात्मकप्रत्यक्षाभिप्रायेण इदमुक्तमिति नासङ्गतिः । ननु सुरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सौरभभानं सम्भवतीत्याशङ्कां निराकरोति । सौरभत्वेति । ननु मूले यद्यपीत्याद्याशङ्का न सङ्गच्छते उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानस्यासम्भवादतः तद्भावमाह । सुरभीत्यादि । अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपपाठः । ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुमशक्यत्वात् । किं तु सौरभत्वप्रकारकप्रत्यक्षेत्येव पाठः । सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयम् । स्वरूपत इति । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना त-

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

स्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ॥

योगज इति । योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणा-

भावेन सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः, एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं भानम् तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इस्त आह । एवमिति । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्र-

---

द्भानसम्भवेपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञालक्षणानङ्गीकारे न सम्भवतीति भावः । धर्मान्तरेत्यत्रान्तरपदं सम्पातायातं सौरभत्वांशे कस्यापि प्रकारतयाऽभानादिति बोध्यम् । तद्भानानिर्वाहादिति । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि प्रत्यक्षे सन्निकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसम्बन्धनत्वेनाभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्या सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरबलादेवोपस्थिताबाधितधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यत एव प्रत्यक्षसन्निकर्षानाश्रयस्य न भानानियमोपि नाङ्गीक्रियत एव घटादिचाक्षुषे पटादेरभानं तु तद्भासककारणाभावादेव सम्भवतीत्याशयेनाह । कार्यतावछेदक इति । त-

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतो ऽपरः ।

दिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारीति ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

यत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽनुव्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः ॥ ६५ ॥

सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥

याविधसम्बन्ध इत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति । तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेन कारणमित्यभिप्रायेणेदं तथा च कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेवां परस्परासिद्धिर्न सम्भवतीति भावः । ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणताऽनङ्गीकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह । एवं यत्रेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति । तथा च तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादिभानस्यालौकिकत्वापत्तिरिति भावः । इत्यत आहेति । इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाहेत्यर्थः इति शिवम् ॥

॥ इति दिनकरीतरङ्गिण्यां प्रत्यक्षतरङ्गः ॥

३७

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥६६॥

अनुमितिं व्युत्पादयति।व्यापारस्त्विति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं

अनुमितिमिति । सङ्गतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि

सङ्गतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिश्चेत्यर्थः । सम्बन्धः प्रयोजकत्वम् । सङ्गतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्मरणानुकूलसम्बन्धो निरूपणीयनिष्ठा सङ्गतिः । तथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानं मे भवत्वित्याकारिका, तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकं, तद्विषयोऽनुमानं तत्स्मरणानुकूलसम्बन्धः अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं सङ्गतिः । अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं सङ्गतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयम् । तेन घटादिनिरूपणानन्तरमपि सम्बन्धिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानेन तत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसम्भवेऽपि प्रत्यक्षकार्यत्वे न घटादिनिरूपितसङ्गतित्वापत्तिः । अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् । प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमानिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीपदानं मदीयचक्षुस्साधनं दीपश्चक्षुरुत्तमामिति वेदेन चक्षुस्साधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति । न च उपजीवकत्वं कार्यतारूपमेव न तु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूणापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः, । न चादृष्टद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकमिति वाच्यम् । यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि सम्भवात् । यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानु-

करणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरुषेण महानसादौ
धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादाव-
विच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वन्हिव्याप्य इ-

करणं प्रथमं दर्शयति । व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो व्यापार इति । ननु
व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्च परामर्शे न सम्भवति व-
ह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् म-
हानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचारादतस्तदुपपादयति ।
तथाहीत्यादिना । पश्यतीति । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया
हेतुत्वसम्पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य सम्बन्धितया ज्ञानं तादृ-
शधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृत्युद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमु-

---

मानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमेव मनोरूपेन्द्रि-
यजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञा-
नस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्र-
त्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत् । मैवम् । नहि यद्यत्सङ्गतं
भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्ष-
निरूपणापत्तिः । किं तु यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्सङ्गतं भवतीत्येवं
व्याप्तिः नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेत्यभियुक्तोक्तेः । एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किम-
स्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि
सङ्गतिः । अत एव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणमपि सङ्ग-
च्छते । न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वे सङ्गतेः षोढात्वं व्याहन्ये-
त तथाचोक्तं 'सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये
षोढा सङ्गतिरिष्यते' इति वाच्यम् । हेतुताया निरूपकतासम्बन्धेन आश्रयता-
सम्बन्धेन च सङ्गतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवान्तर्भावात् । कारणतानिरूप-
कत्वस्यैव कार्यतारूपत्वात् । तत्र उपोद्घातादिभिन्नः स्मरणप्रयोजकसम्बन्धः
प्रसङ्गः । प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातः । न चैतस्य प्रयोजकतात्मकहेतुतया
गतार्थता शङ्कनीया । अनुमितिलक्षणोपोद्घातसङ्गत्या विशिष्टपरामर्शस्यानु-
मितिहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्परया
वा कारणं किं तु घटकमेवेति ध्येयम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्य-
क्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुत्वादिङ्ग-

अनुमायां, ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

त्यैवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति, पश्चाच्च वन्हिव्याप्यधूमवा-नयमिति ज्ञानं स एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञा-

---

त्वम् । एवंरूपं व्याप्तिस्मरणमिति । उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्वादिति भावः । स एव परामर्श इति । तथा च स्मरणात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्वान्न व्यभिचार इति भावः । न च तथापि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां वि-शृङ्खलोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या प-रामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्धर एवेति वाच्यम् । व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् । स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्ति-ज्ञानस्य व्यभिचार इत्यपि न । संस्कारसम्बन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य स-त्वात् । अत्र नव्याः व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शत्वव्यापकतया ऽनुमिति

क्रमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयेन अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञा-सानिवृत्ताववसरसङ्गत्या उपमाननिरूपणमिति मन्तव्यम् । निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमिति दिक् । सम्बन्धि-तयेति । व्याप्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः । विशेष्ये विशेषणमितीति । विशिष्टवैशि-ष्ट्यानवगाहित्वे वन्हिव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनापि शाब्दपरामर्शसम्भवादि-ति भावः । लाघवेनेति । व्याप्तिमदभाववद्धूमवान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संश-याकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांश इव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणता-वच्छेदकप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयत्वासम्भवेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । संस्कारसम्बन्धेनेति । स्वजन्यसंस्कारसम्ब-न्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानस्य पराम-

अनागतादिलिङ्गेन
न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७॥

यमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति तद्दूषयति । ज्ञायमान-
मिति । लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह । अनागतादीति । य-
द्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदाऽनागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न
स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

प्रति हेतुत्वमेव नास्ति कुतः करणत्वं अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन
हेतुतापत्तिःतस्मादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याहुः । लिङ्गमनु-
मिति करणमिति । अनुमितौ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः ।
तथा च विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्यापि कारणताग्रहात् परा-
मृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हे-
तुतासिद्धौ तत्र च व्यापाराभावान्न परामर्शस्य करणता किं तु लिङ्गस्यै-
वेत्याशयः । लिङ्गस्य तदानीमभावादिति । न च परामर्शरूपव्यापारस-

---

र्षहेतुत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । परामर्शत्वव्यापकतयेति । तादा-
त्म्येन परामर्शस्याव्याप्यत्वं ग्राह्यं । कारणत्वमेव नास्तीति । नियतपूर्ववर्तिताव-
च्छेदकव्याप्यसत्त्वे व्यापकधर्मेण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः । परामर्शमा-
त्रमिति । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । परापूर्वकमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः । लि-
ङ्गेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिङ्गं विषयितासम्बन्धेन तद्विशिष्ट-
ज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्यं इत्यर्थः । कारणताग्रहादिति । असति बाधके विशि-
ष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणांशेऽपि कारणताग्रहात् अत एवारुणया
पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र तृतीयया गोविशेषणीभूतानामारु-
ण्यादीनामपि सोमक्रयणसाधनता प्रतीयत इति मीमांसकानां सिद्धान्तोऽपि स-
ङ्गच्छत इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कारणता सिध्यतीत्याह ।
परामृश्यमानेति । किन्त्विति । परामर्शस्यैव विषयविधया लिङ्गजन्यत्वसम्भ-

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्व-
धीः परामर्श उच्यते ॥

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौ जनकं तच्च पक्षो व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा, अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्य-

---

म्बन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यम् । अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासम्भवात् । इदमुपलक्षणं लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयलिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवं अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् ॥६६॥६७॥

तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह । अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्न व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ

वादिति भावः । तद्व्यापारत्वासम्भवादिति । शाब्दादिपरामर्शस्य अतीतादिलिङ्गाजन्यतया लिङ्गव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः । अनुमितिप्रसङ्ग इति । पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिं प्रति हेतुतासम्भवेनोद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वादिति भावः। अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या एकात्मानुयोगिकसमवायसम्बन्धेन कार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

परस्परेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य तदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः ।

वानित्याकारिका। द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विना-

---

नियतमिति नवीनमतमाह । द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम्। मीमांसकः शङ्कते।नन्विति।ज्ञानं विनापीत्य-

---

सर्वत्रानुमिताविति । प्रसिद्धसाध्यकसकलानुमितावित्यर्थः । तेन पृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह । कारणतावच्छेदकञ्चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धाननुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्ना व्याप्यत्वावच्छिन्ना विषयता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं सम्भवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धान्तादिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसङ्ग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयवारणस्यासम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेशनीया इत्यत्रापि नानुगतहेतुतासम्भव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति । द्विविधयोरिति । ताद्रूप्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वमतमुपदर्शयति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । श्लोके प्राचां सम्मतिमाह ।

पि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वन्हिव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने

व्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः। ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादपि । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः । सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह। विशिष्टज्ञानेति । व्याप्यतावच्छेदकेति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेपीत्यर्थः । वह्निव्याप्यवानिति । वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः । न तु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकभाननैयत्यात् । अनुमित्युत्पत्तेरिति । तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । ननु तत्र फलबलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न

अत एवेति । वन्हिव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मन्तव्यम् । ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासङ्गतिरित्यत स्तस्याप्यर्थकतामाह । ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूर्वग्रन्थीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत आह । वस्तुत इति। तथा चैतद्ग्रन्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं सम्पादयन्नाह । भावप्रधानो निर्देश इति । एतदनुरोधेनसर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति । आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह । व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथा चानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं

गौरवाच्चेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किं च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्वात् । न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदाऽनन्तकार्यकारणभावः । मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कार-

---

व्यभिचार इत्यत आह । लाघवा चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तत्रावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्वोक्तकल्पनलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह । किं चेति । न च गृह्यमाणेति । अत्र शानचा ग्रहस्य वर्त्तमानतयाऽभिधानान्न कालान्तरीयतादृशग्रहमादाय दोषः । व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । इत्युच्यते इति । इत्थं च न तत्पुरुषीयत्वं नि-

---

नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु व्याप्यतावछेदकानिर्णये वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शोपि न सम्भवत्येव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशङ्कानिरासायाह । वह्न्यभाववदवृत्तीति । फलबलादिति । अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसम्भवादिति भावः । लघुत्वादिति । उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । मूलयुक्तिरिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः । शानचेति । लटः शतृशा-

णमित्युच्यते तदा कार्यकारणभावद्वयं वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ॥

वक्ष्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तत्रापीत्यत आह । वन्हिव्याप्य इति । अनुमितिः स्यादिति । न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानान्तरा धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह । इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति । फलं कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखं तदधीनं गौरवं

नच्यानिति सूत्रेण वर्त्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतृशानचोर्विधानादिति भावः । तत्रापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्यान्नासङ्गतेरिति भावः । मूले आलोकवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशे न तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति । इदं च प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण भट्टाचार्यमते

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मि-न्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥६८॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह । व्याप्तिरिति । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान् म-

---

गौरवज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्व-धर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तद-नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयकत्वमेव तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रय-निर्णयं विना न सम्भवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्वं गौरवनिर्णया-भावान्न तादृशगौरवं दोष इति भावः ॥

मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणं सङ्गतिमुपोद्घा-तं निरूपयन्नाह । व्याप्यो नामेति । तत्रेति । घटकत्वं सम्बन्ध-

---

नु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशा-लित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिनाऽवच्छेद्यावच्छेदकभा-वस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदण्डवानिति बुद्धौ रक्तरू-पविशेष्यकदण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनि-ष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणता-निश्चयानधीनत्वादाह । गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यलिङ्गकानुमाना-तिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः । स्वाश्रयकत्वं स्वाश्रयवृत्तित्वम् । निश्चयाधीन इति । तादृशकारणतानिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्व-विशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसम्भवादिति भावः । स्वघटकीभूतेति । गौरवघट-कीभूतेत्यर्थः । न तादृशेति । स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः ॥

उपोद्घातमिति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्ति-ज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसङ्गत्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । घटकत्वमिति । स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तद्घटकत्वं व्याप्यघटकी-

ह्वानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं तेन सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः अन्यथा समवायसम्बन्धेन वन्हिमान्वन्हेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किञ्चिद्वन्हिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेपि न क्षतिः । येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यं तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेपि न क्षतिः । साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तेन धूमवान् वन्हेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशि-

---

र्थः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केन चित्सम्बन्धेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण । यदि च सम्बन्धसामान्येन साध्य-

---

भूना व्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्वाविवक्षणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते साध्यवत्वावच्छिन्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसम्भवादित्यतस्तद्ग्रन्थभावमाह । येन केन चिदिति । यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेति तदर्थः । तथा च समवायेन वन्हिमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्वान्नाव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयतादिकृत्स्नविशेषणतादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्वृत्त्या सर्वत्रासम्भव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽसङ्गतं तथापि इदं घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतसविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षणसम्भवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् । ननु सम्बन्धसामान्येन साध्यवत्वं विवक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह । यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्या-

ष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यं हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

यत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या । अवृत्तित्वं नास्तीति । विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति । तथा च तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥

न्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् वन्ह्यादिकारणस्य धूमासमानकालत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । यदि च धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव तत्र हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रायेणैवादिपदेन वन्हिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतोरुपसङ्ग्रह इति मन्तव्यम् । मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवानित्यर्थः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसीयवन्हिमद्भेदस्य च वारणासम्भवात् इदं च गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतामतेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा वन्हिमदन्यहृदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव न तु साध्यवदन्यनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः तादृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रार्थ इति ध्येयम् । विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् । तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अ-

अथ वा हेतुमन्निष्ठ-विरहाप्रतियोगिना ।

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह । अथ वेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहो

अथ वेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह । नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावान्नैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह । किञ्चेति । द्रव्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः सङ्ग्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथा च नेयमव्याप्तिरिति चेन्न । वन्हिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वन्हिमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः सत्ताभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । नच सत्तावान् जातेरित्या-

---

तिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम् । केवलान्वयित्वेति । भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकेत्यपपाठः । साध्यसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः सन्देहाघटितत्वाच्च किन्तु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथा च वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भावः । वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः । न च

ऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियों ऽभावस्तदप्रतियोगिना सा-
ध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि
वन्हिमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं
तत्तद्वन्ह्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव

दौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं करणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्या-
दौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । तथापि संयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्य-
व्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियाम-
कसंयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः । नन्व-
तिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत आह । एकसत्त्वेपीति । इदमुपलक्षणं
विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु विशिष्टव्यासज्यवृत्तिध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह । गुणवा-
निति । अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तात्व-

---

सत्तावानित्यादि । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्यानुपादे-
यत्वादिति भावः । अतिरिक्तोभयाभाव इति । प्रत्येकाभावातिरिक्तोभ-
याभावेत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वनिवेशेपि वह्निमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिसम्भवे स्थ-
लान्तरे ऽव्याप्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्कां निरस्यन्नाह । अत्रेति । अथ
प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हे-
त्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयवन्ह्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां म-
हानसीयत्वादिसहितस्य वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वात् । न चावच्छेदकत्वमव-
च्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् न तु प्रत्ये-
कमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम । प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासम्भवेनोभयोरवच्छे-
दकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्यावश्यकत्वात् । न च प्रत्येकमव-
च्छेदकतासत्त्वेप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्वात्पर्याप्ति-
सम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वन्हित्वे अक्षत एवेति वाच्यम् । तथासति
महानसीयवन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववन्हित्वयोरसत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति

व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वन्ह्यादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृ-

---

पि न निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादस-म्भवाभावादाह । अव्याप्तिश्चेति । इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य द्रव्यत्वस-

---

चेन्मैवम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदक
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ
वह्नित्वादेर्निरवच्छिन्नैव यद्यपि साध्यतावच्छेदकता तथापि साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वह्नित्वमिथ्यन्तद्व्यक्तित्वं तच्च न महा-
नसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मप-
र्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानिति प्रयोगाप-
त्तेः । न चैवं घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपट-
गतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन भानमिति वाच्यम् । एकमात्रोद्देश्यतावच्छे-
दकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात्
अपि तु महानसीयत्ववन्हित्वोभयत्वमेवेति नाव्याप्तिः । न वा महानसीयव-
न्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसन्धेयम् । परे तु हे-
तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्न-
त्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियोगितायां
वन्हित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतया लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीय-
प्रतियोगितायाः एव लक्षणघटकत्वाद्व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटक-
त्वोपपत्तये तदितरेति । सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्ध्यै च साध्यताव-च्छे-
दकेति । न चैवमपि वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमा-
दाय वारणमशक्यमेव यदि च प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशे-
षणमुपादीयते तदा तद्वह्नित्वेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरव-
च्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । न चैवमपि वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेद-
कताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वह्निवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभा-
वमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थलीयलक्षणे प्र-
तियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्न-
त्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता

साध्येन हेतोरैकाधि-
करण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

थिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-मस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न। तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृ-थिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः। साध्यादि-

---

सानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। पर-म्परया स्वाश्रयसमवायेन। तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जातित्वे सत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपर-म्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः। नास्तीत्यत्र पृथि-व्यामित्यनुषज्यते। मतान्तरमाह। साध्यादीति। आदिना साधनादिप-

---

तादृशस्थलेतुस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदके तदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादाना-सम्भवः तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्घटाद्यभावमादायाव्याप्ति-र्दुर्वारेति चेन्न। दण्डादिसाध्यके परम्परया दण्डस्येवात्रापि परम्परया प्रमेय-त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति। ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्ति-जातित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेपि साक्षात्सम्बन्धेन तादृशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-मिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह। तथा चेति। रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ-विषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादेस्समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सत्वेनाव्याप्त्या-पत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-त्वस्य निवेशनीयतया तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्य-तावच्छेदकेऽक्षतत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदो-पगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह।

भेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति । हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धस-

---

रिग्रहः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्न तु जातिमत्त्वानित्याकारिकेति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमत्त्वानित्याकारस्तु तद्व्यक्तित्वहेतुक इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । शुद्धसत्ताधिकरणेति । नच विशिष्टनिरूपिताधिकर-

---

व्याप्तिज्ञानस्येति । अयम्भावः कदा चिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमत्त्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धन्तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न सम्भवतीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानम् तदा तादृशानुमितौ परम्परयाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानङ्कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणताभेद एव पर्यवसानं एवञ्च मूले साध्यसाधनभेदेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । जातिमानित्येवेति । वन्हिमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते । पृथिवीत्वादिति । नन्वेवं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वानित्याकारानुमितेः तन्मते ऽपलापापत्तिरित्यत आह । जातिमद्वानिति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । नीलघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे तद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् समवायस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन सत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्याभाववति गुणे सत्वेन व्यभिचारितया ऽलक्ष्यत्वात् । यदि च विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तेन च गुणावृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् । न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तामात्रस्यैव हेतुताऽस्तुतेनसम्बन्धेन विशिष्टसत्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगि-

त्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो यो ऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा

त्तायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कथं तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः-समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्वादेव विवक्षणेपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव तदवस्थैव । तस्यैव वृक्षइति । अधिकर-

---

त्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवाव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचारः किन्तु साध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकवत्त्वमेव तथा तथा च न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्वस्येति समाधत्ते । नचेत्यादि । न चहेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव तदधिकरणं गुणोपीति भावः । प्र-

संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः । इत्थं च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे

णभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् । विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादत आह । स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्कर्षः । तथा च हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेपीति । तथा च विशिष्टसत्ताभावो नप्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः । एवमग्रेपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोग्यनाधिकरणत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावतिप्र-

---

दर्शिताऽव्याप्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यार्थकता न घटत इत्यत आह । तदवस्थैवेति । तथा चेति । वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम् तच्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमभा-

समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः

सङ्गादित्यत आह । इत्थं चेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणविवक्षणे चेत्यर्थः । वन्हिविरहसत्त्वेपीति । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रति प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु सम्बन्धद्वयप्रवेशेन गौरवमिति भावः । न क्षतिः नाव्याप्तिः । समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य ।यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चित्प्रतियो-

---

घविशेषणम् तथा च लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणं वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येति युक्तमुत्पश्यामः । गौरवमितीति । अथ यत्र वन्हिप्रतियोगिकसंयोगेन वन्हेःसाध्यता तत्र घटाभावादिर्न प्रतियोगिव्यधिकरणः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः। न च तत्तद्वन्हिव्यक्त्यभाव एव लक्षणघटकोऽस्त्विति वाच्यम् । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपवत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत्तद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणघटकत्वात् । न च तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेस्साध्यस्यैव तेन सम्बन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयम् । एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किञ्चिद्घटादिसंयोगे वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वतायनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् वन्ह्य-

कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति। द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। घटाभावे यो वन्ह्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वन्हिरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वता-

---

गितावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः । घटाभावाद्यधिकरणेपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । न च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति भावः । घटाभावात्मकतयेति । अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानतिरि-

---

भावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यत्किञ्चित्पदं तेनायोगोलोकं यत्किञ्चित्पदेनोपादायोभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्याभावस्यापीति ध्येयम् । एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र वन्हित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्परन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यता-

दिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि घटाभावादौ वन्ह्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वन्ह्य-

---

कत्वादिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः । स्वरूपसम्बन्ध इति । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-स्वाभावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादि तदभावात्मकेत्य-र्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह । कपीति । घटाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सम्भवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीति भावः । घटत्वहेतुके यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकगुण-सामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न सम्भवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभावसत्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम् । तृतीयविवक्षानुसारेण समाधत्ते । यादृशेति । यादृश्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानाश्रयत्व-मित्यर्थः । विवक्षितत्वात् अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगा-भाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयो-गाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्र च यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य ल-

---

वच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम् । मूले भिन्न इत्युच्यत इति । अन्यथा वन्हिमति घटशून्यदेशे वन्हिर्नास्तीति घटवति वन्हिशून्ये घटो नास्तीति प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः । तृतीयविवक्षेति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः । अप्रतियोगिपदेनेति । इदञ्च यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्यथा वन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् । अत्र चेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकेऽनन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् । गुरुधर्म-

आत्मादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धस्तेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति । तृतीये तु कपिसंयोगा-

---

योर्निर्दुष्टत्वमसम्भवेऽपि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कते । नन्विति । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति । अभावीयविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । महाकाले महाकालभेदाभावादिति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसम्बन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन सम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह । वस्तुत इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तद्वत्स्यैव साध्यतावच्छे-

---

दस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते गुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्या साध्यादिति भावः । अभावीयविशेषणेति । दैशिकविशेषणतेत्यर्थः । न स्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः तथासति कालिकविशेषणताया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसम्भवादेवमग्रेऽपि बोध्यम् । महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति । ननु दैशिकविशेषणतया महाकाले महाकालभेदासत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्वे बाधकाभावः तेन सम्बन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह । सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः । महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणतायास्साध्यत्व इत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभावएव तत्रापि प्रसिद्ध्यति । तथापि गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव अन्यथा पूर्ववृत्तितावघटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्याद्वृ-

भाववदात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । मैवम्, यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य घटाधारत्वेपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन घटाभावप्रतियोगिनोपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छि-

---

दकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् समवायेन वन्ह्यभावप्रतियोगितायां वन्हित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक

त्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तित्वादेव । अत्र

न्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । ननु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न। कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति सङ्क्षेपः ॥ ६९ ॥

संयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः । संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति । तथा चाव्याप्तिरिति भावः । यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो न तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किञ्चिद्घटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय सङ्क्षेप इति ॥ ६९ ॥

एव जगतामाश्रयो मतइति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः । ननु प्रतियोगिनाधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्य तथोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते । अत्रेति । एकैकाभावनिवेशे ऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति । समवायेनेति । सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति । संयोगेनेति । हृदि निधायेति । तथा चैतस्यार्थस्यानुक्तत्वादेतेनदर्थसूचनाय सङ्क्षेप इत्युक्तमिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वमवगाहत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किं तु तन्न स्वरूपसम्बन्धरूपं किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वन्तथासति गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति । न च कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वन्तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् तथाचाप्रसिद्धितादवस्थ्यम् घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-

धकत्ववत्त्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितोक्तावच्छेदकताया असम्भव इति वाच्यम् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्मैवम् । घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम् । तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानन्तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथन्तस्य तादृशावच्छेदकत्वन्तत्प्रतीतिगोचर इति घटोनास्तीतिवदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वे ऽवगाहत इति तद्बलाद् गुरुरपि भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृत्तात्पर्यात्तेन च गुरुधर्मे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधानुकप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिनो ऽभावे अन्वयोऽभ्युपेयते घटानास्तीत्यादौ तु लाघवाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुमुचित इति वाच्यम् । समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम् ।ननु प्रतियोगिताधर्मिकेऽभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकाव्याप्त्याशङ्कैव न सम्भवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असम्भवादिति कथमेतदिति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्सम्भवादिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम् । तथा च पक्षवृत्तित्वघटकपक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषय इति हेतुमत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः । नन्वेतावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह । तथा चेति । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरम्पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरम्पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह । व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वम् । एककार्यप्रयोजकत्वं प्रयोजकत्वञ्च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेऽपि व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः अत एव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेऽप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनन्दीधितिकृतां सङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वारा ऽनुमितावुपयोगाच्च । वस्तुतस्तूपोद्घातोऽपि व्याप्तिनिरूपिता सङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तराभिधा-

सिषाधयिषया शून्या
सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्व-
ज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥७०॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह । सिषाधयिषये- ति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः । सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घ-

---

मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति । पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति । तथा च प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्ष- धर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपोपोद्घातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणम् । व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् । मूले पक्षतालक्ष- णस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह । सिषाधयिषाविरहेति । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले ऽव्याप्त्यापत्त्या सि- षाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधति । सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति । मे-

---

नाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात् व्याप्तिनि- रूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्ष- त्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरम्परामर्शस्य का- रणताव्यवस्थापने दीधित्युक्तानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गति- त्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्यैरिति ध्येयम् । स्पष्टतयेति । सिषाधयिषाविरह- विशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र स पक्ष इत्युक्त्वाप्यर्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभस- म्भवात्स्पष्टतयेत्युक्तम् । अव्याप्त्यापत्त्येति । पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः । नच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेपि पक्षे तदभावसत्त्वात्प- क्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन वर्त्ततइति तदर्थात् । अत इतीति ।

नगर्जितेन मेघानुमानात्। अत एव साध्यसन्देहोपि न पक्षता विनापि सन्देहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमि-

---

घानुमानात् मेघानुमितेः । अत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव । सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह । सिद्धौसत्यामिति । अत इति । तत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थमिति भावः । तत्र सिषाधयिषायाम् । सत्यामसत्यामपीति । सत्त्वासुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्त्वां विशेष्याभावमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः। सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति। सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धेः सत्त्वादिति । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वसत्त्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं वाच्यं नचैतत्सम्भवतीत्याशङ्कते । ननु यत्रेति । परामर्शानन्तरं परामर्श-

---

चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः । एककालेति । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः । विरोधिसत्त्वे प्रतिबन्धकसत्त्वे । अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्त्तेतेत्यर्थः । अन्यथा परामर्शाभावे ऽनुमितेरेवानुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्य्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् सिद्ध्यसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसम्भवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाभावे धर्मिणो ऽसत्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीय-

तिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा योग्यविभुगुणानां यौगपद्यनिषेधात् तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । इदं तु बोध्यं यादृशयादृशसिषाधयि-

---

द्वितीयक्षणे । ततः सिद्ध्युत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे । क्रमेण अव्यवधानेन । एवमन्यत्रापीति । यत्र परामर्शसिषाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाःएवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति । सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः । कथमिति । किमर्थमित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादृशयादृशेति । घटानुमितिर्जायतामितीच्छास-

---

त्त्वमिति भावः । सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायास्सम्भवात्सिद्धिकाल इत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे । सिद्धीति । ननु वह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न सम्भवति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न सम्भवति बलवदिच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरन्तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कानिरासाय शेषम्पूरयति । अनुमितीत्यादि । परिचायकं रूपमिति । यद्यपीच्छासत्वे सिद्धिसत्वे अनुमितिरित्यनन्तरं तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छाव्यक्तीनां ज्ञानसम्पादनमित्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितिरित्यन्तभागस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिप्रवेशो व्यवच्छिद्यते न तु यत्किञ्चिद् ज्ञानं जायतामितीच्छैव न सम्भवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् । न च सिद्धेपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थल एव

षासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमानिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छा तु भवत्येव । एवं धूमपराम-

---

र्शेऽपि पर्वतो वन्हिमानिति सिद्ध्यसत्वे वन्हिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वन्हिमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तम् । सिद्धिसत्त्व इति । इदं चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् । उत्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यत्किञ्चित् ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः अन्यथा यत्किञ्चित् ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः । नच यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वानियमेन यत्किञ्चिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसम्भवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतैव यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसम्भवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं कल्प्यं गौरवादित्यत आह ।

सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धिमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात् । अत एवोक्तं इच्छाविरहादिति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे । एतदुत्तरकालीनेति । अनुमितिसामग्रीसत्वइति । अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न सम्भवति तत्सत्वे परामर्शादिसत्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासम्भवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिस्तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादिति भावः । ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वन्हेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन वन्हेर्नानुमितिः सम्भवति वन्हिविषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासाय पूरयति ।

शेसत्वे आलोकेन वन्हिमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वन्हिमानिति ज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्न विरोधः परं

वन्हिव्याप्येति । प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्वे इत्यादिः। शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात् । भवत्वेवेत्यनुमितिरित्यनेन सम्बद्ध्यते तथाचानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्रानुमितिर्न स्यादिति भावः। तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह । एवमित्यादिना । नानुमितिरिति । इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तादिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः। इदं तु बोध्यं पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवन्हिविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन न तु

शाब्दसामग्र्यसत्व इत्यादिरिति । तथा च तदानीं वन्हेश्शाब्दासम्भवेनानुमित्यैवेच्छाया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः। तदिच्छाव्यक्तेरिति । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वन्हिमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः। अनुत्तेजकत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवन्हित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादिति यावत् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादि भानासङ्गत्यापत्तिरिति तत्परित्यागः । नचैतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्वे पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रमाणकत्वात् । न चैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । न चैवमपि शाब्दबोधेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्वेपि सिद्धिसत्वेपि अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वन्हिमानिति शाब्दबोधे पर्वते वन्हिमत एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्न-

विधेयतायास्तत्रासत्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिविषय-
केच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते वह्निमत्-
तादात्म्येन साध्यतायाम्पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धि-
सत्त्वेऽपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञा-
नञ्जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न । शा-
ब्दबोधेऽप्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थ-
ले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपायसम्भवस्थले एव गौरवस्य
स्वीकर्त्तुमनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव
अनुमितावेव तदङ्गीकार आवश्यकः अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितितात्पर्येण
पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवान्यत्र द्वितीयायाः
विषयित्वार्थकत्वेऽप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्दे-
श्यत्वस्य सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भवात्तान्न च प्रकारित्वमेव तत्र
द्वितीयार्थोऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीति प्रयोगवारणसम्भवादिति वाच्य-
म् । तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः अत एवोक्तं गदाधरभट्टाचा-
र्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थ इति शाब्दार्थकधा-
तुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतं शृणोमीतिप्रयोग
इष्टापत्तेस्सप्तम्यास्तु अनुमित्यर्थकधातुभिन्नधातुयोगे सर्वत्र विशेष्यत्वमे-
वार्थः । यदि चैवं सति पर्वते पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्व-
तविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशेष्यकत्वादिति विभाव्यते तदा सप्तम्यन्तपदस-
मभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोऽस्तु
अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते वह्निमत्त्वं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि
धूमपरामर्शमात्रदशायाम्पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयताकालोकलिङ्गकानुमि
तिर्जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छाया अपि तादृ-
शसाध्यविधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च । न च किञ्चिल्लिङ्ग-
कत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणन्देयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमि-
तिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिर्न स्यात् । नच तद्धर्मा-
वच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिकैवेच्छोत्तेजि-
का वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारतायास्सङ्ग्रहो भिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारके-
च्छाया वारणञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशवह्निविधेयताका धूमलि-
ङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकानुमितेर-
शक्योपपादनत्वादिति चेत् मैवं तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्नि-
विधेयकत्वप्रकारतानिरूपिता तद्धर्मान्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरू-
पितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् । उक्तसमूहा-
लम्बनेच्छायां त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अ-
परा चालोकलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्य-

तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

सकलेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवादिति सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाल इति । विशिष्येति । पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता वक्तव्येत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह । तेनेति । सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति त्विति । सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः । अन्यथाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः । सिद्धिमात्रमिति । पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता तेन सि-

---

ताभेदादन्यथा वृक्षःकपिसंयोगवान्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य च भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेऽपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः संशये चोभयप्राकरतानिरूपितैकविशेष्यतेत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् इत्थञ्च धूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । मन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टापरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानबलात्तादृशानुमाने वन्ह्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः । अथ वा किञ्चिल्लिङ्गत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम् धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसङ्ग्रहो न दोषायेति कृतम्पल्लवितेन । यादृशासिद्धिसत्त्वे पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वन्हिमानित्याकारकासिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् तादृशासिद्धिसत्त्वेऽपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम् । सिषाधयिषेत्यादि । पर्वतत्वावच्छिन्नेति । सिषाधयिषाविरह इत्यादिकम्परिचायकमात्रं अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । भिन्नविषयकप्रत्यक्षसाम-

इदं तु बोध्यं यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यक-
रादिमानयमिति ज्ञानन्तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भ-
वति न त्वनुमितिः अतो ऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्र-
त्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका एवं

द्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेपि च नानुमित्यापत्तिरित्याहु-
स्तद् दूषयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले
कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह ।
इदं तु बोध्यमित्यादिना । संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शन-
स्य सत्त्वादिति भावः । एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च त-
द्विषये ऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन
प्रयासापत्तेः । स्वातन्त्र्येणेति । न तु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । शाब्द-
सिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमि-
तिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले ऽनुमित्यनुत्पादेन
सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणो-

---

ग्रीसत्वेपि सिषाधयिषां विनैवानुमित्युत्पादात् प्रत्यक्षसामग्रीत्यस्य समानवि-
षयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतान्दर्शयति । तेनेति । ननु वन्ह्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां
वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वन्हेः प्रत्यक्षं नानुमितिरित्येव मूले कुतो
नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कानिरासितुमाह । एतादृशेति ।
तद्विषये प्रत्यक्षविषये । विषयित्वं सप्तम्यर्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथा च प्र-
त्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति ।
प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः । प्रयासापत्तेरिति । एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवो-
भयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः । ननु
पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे किं लाघवं प्रत्युत पक्षताकु-
क्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व एव लाघवं एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कानि-
राकर्तुमेकप्रतिबन्धकतैव सम्भवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्या-
श्चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह । शाब्देत्यादि । नीलइत्यादिवाक्यजशाब्देत्य-
र्थः । पर्वतो वन्हिमानित्यादिवाक्यजसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति बोध्यम् । अनुमि-
तिगोचरेच्छात्वेनेति । यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । उक्तान-
नुगतेच्छानान्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् । अनुमित्यनु-
त्पादेनेति । प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसम्भवादिति भावः । अनु-

परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥

त्तेजकत्वाऽसम्भवात् एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादित्याशय इति दिक् । नन्वनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह । एवमिति । अनुमितिसामग्री प्रतिबन्धिकेति । तथा च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्न पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका न तु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥

मितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति । यद्यप्येवं सति वन्हिप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छया वन्हेरनुमितिर्न स्यात् तथापि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः । चक्षुस्संयोगादिरूपेति । यद्यपि चक्षुस्संयोगमात्रं न सामग्री तथाप्येकक्षणावच्छिन्नस्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुस्संयोगस्य सामग्रीत्वसम्भवो बोध्यः । विजातीयेति । परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीत्वमात्रेणेति यावत् । अनुमानातिरिक्तेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः । यथाश्रुतेन चक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमित्योस्सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिम्प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह । यद्वेति ॥ ७० ॥

अनैकान्तो विरुद्धश्चा-
प्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च
हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥७१॥

हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान् विभजते । अनेकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथा-

---

हेत्वाभासानिति । विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या । ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह । तल्लक्षणं त्विति । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं ग्राह्यति । तथा हीति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो ऽवच्छेदकत्वं तथा च वन्हिमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावे ऽति-

---

विजयलक्षणेत्यादेः ने हेतुनिरूपणानन्तरमसद्धेतुनिरूपण इत्यादिः । वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वन्तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । स्वोक्तहेतोरसद्धेतुत्वप्रतिपादनेन परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्वानिर्णयोऽप्येकैकंकार्यमित्यपि बोध्यम् । साधारणधर्मज्ञानं विनेति । तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाम्प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । निष्प्रयोजकइति । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्या प्रयोजकशून्यइत्यर्थः । विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्षणन्त्विति । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणन्त्वित्यर्थः । यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषःएवञ्च मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम् । वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिरिति ।

हि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः । यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं तेन बाधभ्रमस्यानुमिति-

---

व्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वन्ह्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे वन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । न च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः वन्ह्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्याप्तिनिवेशे ऽसम्भवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादत आह । यद्विषयकत्वं चेति । एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह । तेनेति । बाधभ्रमस्य बाधभ्रमत्वेसमानाधिकरणस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरो-

---

तथा च सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः । न चेति । नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसम्भव एव वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयकत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेनैवावच्छेदकतापर्याप्तेः । न चैतत्त्रितयसहितविषयकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वन्हित्वादिना गुञ्जाद्यवगाहिभ्रमाणां प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया विशिष्टविषयकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वान्न च प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानाम्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरक्षतैवेति वाच्यम् । प्रत्येकावृत्तेस्समुदायावृत्तिनियमनैकदेशातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चिदप्यसम्भवादत आह । अनतिरिक्तवृत्तित्वं चेति । प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वन्तथा च वन्ह्यभावप्रकारकत्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्ट-

विरोधित्वेपि न क्षतिः तत्र पर्वतो वन्ह्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । नच वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति

धित्वेपि अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि । न क्षतिः न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिः । इतरथा वन्ह्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिःस्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह । तत्रेत्यादिना । न च वन्ह्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपि यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभावत्वविशिष्टं वन्ह्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणे ऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वह्न्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् । नचैवं पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभाववि-

---

स्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकतयेत्यर्थः । एवं रीत्या क्वापि लक्षणागमनाद्व्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथा चासम्भव एवेति पर्यवसितम् । यद्रूपावच्छिन्नेति । नन्वेवं तत्त्वं वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादावेव न तु दोषे वन्ह्यभाववद्ध्रदादाविति कथन्तस्य दोषलक्षणत्वमत आह । तत्त्वमित्यस्येति । ननु यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यन्तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तेः तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिबन्धकीभूतज्ञाने ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ह्रदत्वे वन्ह्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह । वन्ह्यभावावच्छिन्नेति । तथा च वन्ह्यभावह्रदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यन्न तूक्तविशिष्टं येनोक्तदोषःस्यात् निर्धर्मितावच्छेदककवन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनेति भावः । ह्रद इति ज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वन्ह्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरहइति सूचनायैव ग्रन्थकृता वन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रम्प्रदर्शितन्न तु वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः तथा सति केवलवन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताया अप्रतिबन्धकवन्ह्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम् । अथैवं वन्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नं विषयित्वं वन्ह्यभावह्रदत्वोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्धक एकत्रद्वयमितिरीत्या वन्ह्यभावह्रदत्वोभय-

प्रकारके वन्ह्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति तादृशविषयिताया: प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भव इति चेदत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थं तात्पर्यात् वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्भवति वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशिष्टो ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष इत्याहुः। तदसत् तथासति घटो न द्रव्यमित्यनुमितिप्रतिबन्धकीभूतघटो द्रव्यमिति निश्चयविषयशुद्धद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात् । परे तु यद्रूपपदेन वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम् । धर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नत्वं च स्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता एकनिष्ठैकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारतयोर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोऽभ्युपेयते ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानएव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वप्रतीत्यनुरोधादिति वदन्ति। केचित्तु वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन न तत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता उक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकाविशेष्यतासत्वेपि तस्यावन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तामादाय नासम्भव इत्याहुः । तदप्यसत् । वन्ह्यभावद्ह्रदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् । प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति । अथ जातित्वेन ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वन्ह्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता एवञ्च तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयिता स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नोदोष इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये व्यर्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनं ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदेशातिव्याप्तेरयोगादितिचेन्न। संयोगः संयोगवानिति बाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नविषयिता यद्रूपावच्छि-

शिष्टह्रदादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनैतस्य यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकत्वेनैतदर्थकत्वात्तत्त्वमितस्य च तद्रूपत्वमितदर्थकत्वात् ह्रदइति ज्ञाने
च वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथावानतिरिक्तवृ-
त्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे ऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो
वन्हिमान्नवेति संशये वन्ह्यभाववान् ह्रदो वन्हिमानित्याहार्यनिश्चये ऽप्रामा-

---

ण्यविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । न च संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयो-
गत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तन्नास्ति संयोगवत्त्वमपि विषयत्वेऽपि सं-
योगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगत्वावच्छेदकत्वादिति
वाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्याप्यभावात् । अथैवमप्यभाव-
त्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वन्ह्यभाववानिति बुद्धावपि वन्ह्यभावह्रदत्वो-
भयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्र च यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयाव-
च्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तद्रूपावच्छिन्नवि-
षयिताशून्यत्वमप्यक्षतमेव अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यातथात्वात्तादृशबु-
द्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्त्यासम्भवो दुर्वार इति चेन्न । स्वसम्बन्धावच्छिन्नयद्रू-
पावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य
च तथाविधसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वेन वारणस-
म्भवात् । न चैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्य-
क्तित्वावगाह्यप्रतिबन्धकज्ञानवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य ज्ञा-
त्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षताव-
च्छेदकताया वक्तव्यतया ऽभावत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छि-
न्नाविषयकत्वात् । यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वञ्जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भा-
सत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयिता-
निरूपितत्वस्वाभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टयद्रूपावच्छि-
न्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टत-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकीभूतयद्रूपावच्छि-
न्नविषयिता विशेषणीया वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपि-
ताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारण-
मवसेयं वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकाभा-
वत्वावच्छिन्नप्रकारताया वन्ह्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानेऽपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नवि-
षयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये
स्वाभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम् । यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्ति-
त्वानुधावनमफलं संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसं-

ण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसम्भव इति चेन्न । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक्। सत्प्रतिपक्षस्यानि-

---

योगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारणसम्भवेनोक्तप्रयोजनासम्भवात् तथापि पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वते ऽतिव्याप्तिः अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वन्हिमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वान्नातिव्याप्तिः । तादृशनिश्चयनिष्ठमिति। तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वे ऽन्वयः तथा च वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वान्नासम्भव इति भावः। यद्यपि विशेष्यीभूतवन्ह्यभाववद्ध्रदविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकनातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायामपि गुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यानिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकम्प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकतयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितानवच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि स्वव्यापकतात्कत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वन्तथा च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतायां वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम । अत्रेदमवधेयम् । जलवत्वावच्छेदेन वन्ह्यभाववत्वघटितस्य वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदस्य बाधादावनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्वृत्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः । न च पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया च बाध एव तदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यम । तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्।तथासति

परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र वन्ह्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपा-

---

सदोषत्ववादी शङ्कते । नचेति । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति । पाषाणमयत्वे वन्ह्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । तथाच सद्धेतुर्नं प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । अनित्यदोषत्वापत्तेरिति । पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धे-

---

जलव्यापको वन्ह्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेऽपि ह्रदो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किन्तु वह्निमद्वृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवन्ह्यभावकालीनजलवद्ध्रदादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् । न चैवन्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्यलक्षणाक्रान्तता पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्यतादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्ये ऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थ इत्युपगमादिति । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाश्रयतात्वावच्छिन्नविषयिताशाल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति । यद्यप्येवंसति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथात्वात्तथापि निश्चये यद्रूपत्वावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्य सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम् । इत्थञ्च जातिमान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसम्भवादेवञ्च ग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वन्ह्य-

षाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्य नाभ्रासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेने-

---

नापि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । इत्थं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः । यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न सम्भवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् किं तु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः । ननु व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् । न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तथा सति वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन

भाववद्ध्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात् । न चैवम्प्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतद्दत्तिमहालाघवम् । केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति । अथैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव सम्पत्तिरिति । वस्तुत उक्तविशिष्टे ऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् । एकदेशाद्यावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितनिश्चयवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयत्व मित्यादिविशेष्यदलमित्यनैव ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक् । के चित्तूक्तविशिष्टे ऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चय ऽत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयितायां यावत्तानवच्छेदकत्वविशेषणात् वन्ह्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसम्भवप्रसङ्ग इत्याहुः । व्यभिचारत्वादिविशिष्टमिति ।

ति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेन । नचैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्वात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात् अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमि-

---

धूमेऽभावेन ह्रदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह । तद्वत्त्वं चेति । न च वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति । सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह । परे त्विति । न च वन्ह्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह । तद्वत्त्वं चेति । ज्ञानेति । एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः । तद्वत्त्वस्य साध्याभाववत्त्वस्य । तत्र बाधकालीनधूमादिसद्धेतावित्यर्थः । अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ । तत्कल्पनात् ज्ञानस्य सम्बन्धत्वकल्पनात् । ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण सम्बन्धत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह । त-

---

वन्हिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः । तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्येति । तथा च वन्ह्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमितिज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यत्वविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्धेतुकेति । न च तद्धेतुकत्वन्तत्परामर्शोत्तरत्वन्तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र पक्षहेतौ व्यभिचारज्ञानन्तत्रानुमितेरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धेतुधर्मि-

तिविरोधित्वंचानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति सङ्क्षेपः । यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् पञ्चत्वकथनं तत्सम्भवस्थ-

---

त्रेति । बाधभ्रमकालीने सद्धेतावित्यर्थः । प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम् । यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह । तेनेत्यादिना । ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह । तदभावेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादिसनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह। सङ्क्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमिति-

---

कव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकत्वरूपत्वादिति। प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधयेत्यादिः । तथा च यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेति यादृशविशिष्टविषयकत्वन्तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोऽर्थः अघटितत्वस्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन्स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादसम्भव इत्यन्तरपदं तच्च न स्वाभिन्नार्थकं व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात् किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वन्देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयितान्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् । केचित्तु स्वसजाती-

विरोधिताावच्छेदकं विशेषणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक् । नन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावविशिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतोवह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्य चित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयासम्भवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् किं च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमितितत्क-

---

यविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुः तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वाघटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तरघटितं यत्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्रसत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तथा च बाधोऽपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेऽपि सत्त्वादिति ध्येयम् । यदि च स्वपदमनुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरन्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् । विशेष्यदलं नैवोपादेयमुदासीनघटादेः स्वसजातीयाप्रसिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपिसम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसम्भवात् । इत्थं च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्तद्वारणायासौ बोध्यः यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधस्य शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसम्भवात् तथा विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशेन तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपदस्यमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारापत्तिरित्यवधेयम् । ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्कि-

आद्यः साधारणस्तु स्या-
दसाधारणकोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी
त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत्॥७२॥

लाभिप्रायेण।एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधा-

रणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतावृत्तिः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् । एवं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् साध्या-नुमितेरप्रसिद्धेरत आह । यादृशसाध्येति । सम्भवेति । वायुर्गन्धवान् स्ने-

---

हित्वधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नोदोष इत्युक्तौन दोषः वस्तुतोऽनुमितिपदम्पक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमता न कोपि दोषः तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासम्भवात् व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्यते न साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरसङ्ग्रहादित्यत आह । किञ्चेति । मूले यादृशसाध्यकेति । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वन्तत्त्वदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः तेन निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः एवं च निर्वन्हिसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेपि निर्वन्हिपर्वतोद्देश्यकत्ववन्हिविधेयत्वप्रकारकानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवार्थः । यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तन्धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अप्रसिद्धितादवस्थ्यम् । वन्ह्यभावभिन्नत्वे सति ह्रदत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलह्रदत्वसाधारण्येन ह्रदो दोष इति व्यवहारापत्तिश्च तथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तदवच्छिन्नविष-

रणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते। अ-
साधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकर-
ण्यग्रहः प्रतिबध्यते । अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च
निश्चितसाध्यवान् इत्थं च शब्दो ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा

ह्यादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससम्भव इति भावः । हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले
वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैका-
न्तिकादीनां लक्षणान्याह । एवमिति । साधारणादीत्यादिना असाधार-
णानुपसंहारिणोः परिग्रहः । नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि-
ज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह । तेन
चेति । एवमग्रेऽपि । क्रियत इति । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञा-
नस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामा-
नाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । एवं च साधारणासाधारणानुपसंहा-
रिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते
साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहा-
रिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनमतमाह ।
अन्ये त्विति । पक्षे साध्यसन्देहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु
निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वाभावादि-
त्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह । इत्थं चेति । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य नि-

---

थितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न
दोषः एकविधदोषस्थलेऽपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनान्यतमाप्रसिद्धिरप-
नेया । एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तराघ-
टितत्वमुपादेयमेव । नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्व-
चिद्दोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागो ऽसङ्गत इत्यत आह ।
वायुरित्यादि । तथा च तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधा विभा-
गकरणमिति भावः । क्वचिदिति । यस्सपक्षे विपक्षे चेत्यत्र सपक्षवृत्तित्वानि-
वेशनमनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्तेः धर्मिण एकत्वेऽपि विशेषणभे-
देन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया साङ्कर्यविरहेण विभागोपपत्तिरिति
भावः । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति । इदञ्च साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति सा-

पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः अनेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते। विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त

ध्यघटितत्वेत्यर्थः । तत्र निश्चितसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदन्तीत्यनेन स्वरसः सूचितः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह । सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह । साध्याभावेति । वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य न त्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः । साध्याभावव्याप्येति ।

ध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक एव साधारणो बोध्यः तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति । निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य नीलघटावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञान इव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारणस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्क्याह । व्यतिरेकेति । प्रतिबन्धकपदम्प्रतिबन्धकग्रहविषयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थे ऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्ये ऽन्वयः । भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिपक्षः विरोधस्तु

इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमिति

एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिना ऽनुगमान्न विभागव्याघातः । सत्प्रतिपक्षव्यवहारौपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह । अगृहीतेति । नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादिस्वरसं सूचय-

---

साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्तत एव तथापि यथा साधारणादीनामपरस्परवैलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैक्येन नैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । अन्वयिना अन्वयव्याप्तिमता । व्यतिरेकेण व्यतिरेकव्याप्तिमता । अशक्तीति । तथा चाशक्तिसूचकत्वमेव दूषकताबीजं विरोधभिन्नमिति भावः । बोध्याविति । नन्वेवञ्चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदि च साध्याभावोत्थापकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह । अन्यतमत्वेति । आदिनैतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः । सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकस्सत्प्रतिपक्ष इति सूचितम् । प्रथमोपस्थित्येत्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्व एव तथा व्यवहारादित्यवधेयम् । प्रकृतानुपयोगः हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः । नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभिधोहेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह । उपस्थितीति । विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वस्य तु

प्रतिबन्धः फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलबलेन चाधिकबलसमबलभावः क-

---

ल्पन्य इति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति । अत्रेत्यादिना । सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजं न त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः।ननु यद्युभयभासकसत्त्व उभयभानं तदा पित्तादिदोषसत्त्वेपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित आह । फलब-

---

लस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकन्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासम्भव इति भावः । सूचयन्तीति । ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धस्य सत्प्रतिपक्षस्थले ऽसम्भवेपि निश्चयोत्पादने क्लृप्तकारणिकयोस्तत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोस्साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कान्निराकर्तुमाह । क्लृप्तेति । अयम्भावः तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकन्न तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् । परन्तु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभावात् निश्चयात्मिका ऽनुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेऽर्थात्संशयो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मते इति । उभयस्मृताविति । संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात्त पीतत्वशुक्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पि-

ल्प्यत इत्याहुस्तन्न । तदभाववव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवान्न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौरवात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु

लेनेति । तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविकतया शुक्लत्वग्रहेऽपि पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति भावः । ज्ञानमात्रे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने । विशेषे दोषविशेषाजन्ये । गौरवात् कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति दिति भावः । कथमनुमितिरिति । अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावद्व्याप्यवत्तानिश्चये प्रामाण्यं न गृह्यत इत्याह । यत्र चेति । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरो-

---

त्तद्दोषादपि संशय एव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः । आधिक्यमिति । मूले नीलधूमादिहेतुकस्थल एव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादि-

पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम्। साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्ये ऽन्तर्भूताः। साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयवन्हिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेकाभावः साधनाप्रसिसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्। एवं वन्हिमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया

ति। साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति। आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः। केषांचिन्मतमाह। एवं वह्निमानित्यादिना। वदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिमत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः। नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात्। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न, तथा सति पशुमान् सास्नादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वा-

---

नि भावः। अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्त्याचापि व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यावन्यतमत्वेनानुगमः, दूषकताबीजं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्। न चैवन्दूषकताबीजस्यैक्येन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वन्न स्यादिति वाच्यम्। दूषकताबीजस्यैक्येपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासम्भवाच्चअस्वरस इति सूचित इति शेषः। सत्वादिति। नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः। अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः। तदवच्छेदेनेति। यो धर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः। अवच्छेदकत्वाभावादिति। तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः। व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति। स्वरूपस-

नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषा-

---

दिजातेर्लघुत्वेन साम्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्न तु हेत्वाभासत्वं अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच वह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितया ऽविरोधित्वात् तस्माद् व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यतइति । साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः । तद्धर्मि-

---

स्बन्धरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमे व्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह । अस्तु वेति । अविरोधित्वादिति हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतानवगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमादतएव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः । मीमांसकमतानुयायी शङ्कते । नचेति । तथा चोक्तपरामर्शस्थलेपि वन्हिव्याप्यो वन्हिव्याप्य इति ज्ञानान्तरवतो ऽनुमितिर्नान्यथेति भावः । तावतापि उक्तस्थले ऽनुमितिवारणानुरोधेनापि । उपसंहरति । तस्मादिति । गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नाङ्गीक्रियते अपि तु स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थल एवेत्यभिप्रायेणाह । व्यर्थविशेषणस्थलइति । अधिकेनेति । अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये नीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः । साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः । प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशस्य फलमाह । बाधबुद्ध्युत्तरमिति । एवं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटा-

कतदभावनिश्चयः अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः। बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह। लौकिकसन्निकर्षाजन्येति। नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न। अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः। नच लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम्। यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव सन्निकृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न, यत्र विनश्यदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात्. शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्यभिचारवारणायाह। दोषविशेषेति। दोषसामान्याज-

---

वलौकिकत्वनिवेशे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति समानेन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरलौकिकसन्निकर्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नानिष्टापत्तिरपि सम्भवतीति भावः। अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम्। ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासम्भवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्तिरिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते। नचेति। प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात्। लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह। यत्राभावेति। समवधानमिति। इदञ्च प्रमातः पूर्वमेव, तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमैव न सम्भवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्। दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह।

न्यत्वानिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति । तथा च पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः । नच पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न, लौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथाऽयमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यःशङ्खः पीत इत्यारोपो यदाऽनुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदाभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकाभावभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम् । ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न । भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथञ्चिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् तथा

शङ्खो न पीत इत्यादि । भ्रममात्रस्यैवेति । दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः । मण्डूकेति । भेकवसाञ्जनरूपदोषाद्वंश उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमोत्पादादिति भावः । आदिना इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां सङ्ग्रहः । तद्व्यञ्जकेति । साक्षात्कारित्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः । यद्यनुभवसिद्ध इत्यनेन वस्तुतस्तादृशानुभव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके तन्निवेशनीयमिति सूचितम् । संशयापत्तिरितीति । संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशये पृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशय एव न सम्भवति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकालेऽपि संशयापत्तेरिति कथं बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति समाधत्ते । भूतलमित्या-

जन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रति-

---

च बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासम्भवात् । तर्हि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम् । ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसम्भवादिति । यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वं कथं संशयस्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । कस्य चिन्मतं दूषयति । न त्विति । इति युक्तमित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह । तद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणीभूत-

---

दि । तर्हीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । क्वापि बाधनिश्चयानुत्तरमपि । उक्ताशङ्कायामिष्टापत्तिमाह ।(१) संशयो न स्यादिति । दूरस्थस्थाण्वादिधर्मिकस्थाणुत्वादिसंशयो(२) न स्यादित्यर्थः । न लौकिकत्वं न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः । उभयोपपत्तेरिति ।संशये लौकिसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः ।लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभासकत्वादिति भावः । अन्यत्र विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् । कस्य चिन्मतमिति । ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः । श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽपि सिषाधयिषया ऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथा च पृथिवीतरत्वव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उत्तरदूषणमव-

---

(१) संशयादिति तै० पु० पा० ।
(२) संशयादित्यर्थ इति तै० पु० पा० ।

पक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च, एवं साध्याभावज्ञाने प्र-

---

स्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह । साध्यसंशयेति । ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह । आदीति । आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः । न च संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् । पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयो ऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति । एवमिति । प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोपि । मानाभावादिति । ग्राह्याभावानवगाहि-

---

तारयति । नन्वप्रसिद्धेति । न भवत्येवेति । आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेस्साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिग्रह इति । सिद्धिस्साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्वे सिषाधयिषां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथा च घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते । न चेति । संशयोत्पत्त्यैवेति पाठः । सतीति । गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः । न च विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावकोटिभानासम्भवान्मनसा निश्चय एवास्त्विति वाच्यम् । तथा सति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनानुमित्यनुपपत्तेः । क्षणविलम्बेन कल्प्यत इति चेत् परामर्शस्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राप्यन्तरदं प्रामादिकमेवोक्तस्थले पूर्वसंशयाभावादिति ध्येयम् । यदि चैतत्पाठप्रामाण्ये्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादिमूलस्य व्याप्तिस्मरणादिना वा परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायकतां परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायश्च कल्पयित्वैव संयोजनीयम् । न च साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चयनिवेशेनैवैत-

मात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रति-

---

नस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः । ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकाले ऽनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकमस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयाभावादेवानुमित्युत्पत्तिरत आह । गौरवादिति । तथा च तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः । यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति न तु प्रामाण्यज्ञानं न वा ऽप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे ऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमिति तु न, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह । अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावित्यादिः ।

न्मते गौरवापत्तिरिति भावः । ग्राह्याभावानवगाहिन इति । यद्धर्मावच्छिन्ने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽनुमितिस्तदवच्छिन्ने ग्राह्यसाध्यस्याभावानवगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नानुपपत्तिः । न साध्याभावज्ञानमिति । न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम् । गौरवादिति । पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशेष्यकत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः । नन्वप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासलक्षणम् तच्च साध्यवति प्रकृतपक्षसाध्यवत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकन्तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासता त्वन्मतेऽपि दुर्वारेत्याशङ्कां निराकरोति । साध्याभाववत्पक्षेत्यादि । आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्थन्तस्येत्यनुषज्यते । प्रथमोपस्थितेति । उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेद-

बन्धकतापत्तेः किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासि-

---

ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञाने ऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह । किं त्विति । क्वचिदुपयुज्यत इति । तथा चानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्न साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिना ऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथा च बाधस्थले ऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । न च हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीसत्त्वात् तथा च व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम् । परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात् एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चयासम्भवाच्च । नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्यतीत्यत

कधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः । विरुद्धादीति । यद्यपि व्यभिचारीत्येव वक्तुमुचितन्तथापि सत्प्रतिपक्षस्येव विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् व्यभिचारादीनान्तु अनुमित्यादावित्यादिपदग्राह्यपरामर्श एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम् । साक्षादित्यनेन प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानव्यावृत्तिः । तस्येति । बाधस्येत्यर्थः । व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादिति । ननु परामर्शोत्तरम्बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेपि परामर्श एव बाधग्रहात्मकोऽस्तु तथा च साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसम्भव इत्याशङ्कायामाह । एकत्रेति । प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । बाधलौकिकेति । विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरम-

ह्निरेव दोष इतिवाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यं एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । नच पक्षे घटे गन्धसत्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्यएवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना

आह । किञ्चेति । अकिञ्चित्करत्वादिति । व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथा च परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि बाधं प्रदर्शयति । एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे हेतुमत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति । बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यसत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव व्यभिचा-

---

पि तद्धर्मिकलौकिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षम्भविष्यतीत्यर्थस्तथा च बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्रेति । अनुमिताविस्यर्थः । ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेपि व्यभिचारोस्त्येवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्वादित्यत आह । प्रतियोगिव्यधिकरणेति । व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्या प्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तसद्धेतोर्बाधितत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतो-

पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति ग्रन्थकार्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

रादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्च हेत्वाभासान्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

स्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहाविरोधित्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियतइति नोक्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति तन्न, तथासति प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्यायातं तथा च पूर्वं ग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात् नस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् । एवञ्चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धस्साध्यते न तत्र बाधः सम्भवति गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वन्तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादितिध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसम्भवादत एवासङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरतात्रापि न स्यात् (अन्यथा) सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वञ्चानुपपन्नं व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे क्षतिविरहात् । न च गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्केवलान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितगन्धाभावव्याप्यवत्त्वस्यात्रापि सम्भवेनैतस्यापि सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णतैवेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च

भवेत् साधारणस्तु सः ।
यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः
सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३॥

यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यं विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य सन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वं च घटादीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणं इदं तु प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं न तु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह । सपक्ष इति । एवमग्रेऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह । शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

इति (१) पाठ इति । क्वचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शना-

---

(१) एतत्प्रतीकं मूले न दृश्यते ।

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

केवलान्वयीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदं

केवलान्वयिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति । सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसम्भवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताक-

हेतावभिहितम् । अत्रापि विपक्षत्वनिर्वचनेपि । साध्याभाववन्मात्रं न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशानिवेश इति भावः । गृह्यत इति । ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेत्यादि सम्भवादित्यन्तं सद्धेतुत्वे हेतुः । पक्षत्वस्येति । तथा च मूले पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशात्यन्ताभावो नित्यो ध्वंसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेपि क्वचित् साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह । संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि घटोऽभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादितीति । तादृशनिश्चयकालेपि सर्वमभिधेयं न वेति संशयसम्भवात्सर्वत्वावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु किमेतावतेत्यत आह ।

यः साध्यवति नैवास्ति
स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

त्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथा च तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । न च संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्त्वेपि घटत्वादिधर्मितातावच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेप्याह । अस्तु वेति । तस्य सहचाराग्रहस्य । तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । न च तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात् । न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । तदर्थ इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

तथा चेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्धर्मितावच्छेदककसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदककनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने वाभिधेयत्वव्याप्यप्रटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्यभावादिति भावः । असमानविषयकत्वेनेति । तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिब-

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्
स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो
भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वा-
दत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शे

असिद्धिं विभजते । आश्रयासिद्धिरित्यादि । पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिकइति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावत्वसङ्ग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्ध-

योरिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्ष-

---

धूमप्रागभावत्वेति । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति । नच नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् । नन्वेवं वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्य वन्हिव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य वन्हित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न । स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वन्हित्वस्य वन्हिमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वाद्धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य

न्धकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आह । अन्यत्रेति । पर्वतो वन्हिमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

ननु धूम इति प्रतीतेरपि न विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह । स्वेति । तदर्थत्वात् । अन्तरपदार्थत्वात् पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने वक्तव्यम्प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्वादिति ध्येयम् । वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो वन्हिमान् वन्हिमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेनेष्टापत्त्यसम्भवादिति भावः । ननु धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव नीलधूमत्वस्य विशेष्यविधया नीलधूमत्वघटकत्वेऽपि वन्हिमदन्यावृत्तित्वे वन्हित्वस्य न तथा घटकत्वमिति न तस्य व्याप्यता-

हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्ष-
स्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे
गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥७८॥

त्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषयइत्यर्थः । साध्यशून्यइति । पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे

वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति । विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह । स्वसाध्येति । स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभावइत्यर्थः । ननूत्पत्तिकालीनघट इत्यादिमूलोक्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत आह । पक्षतावच्छेदकेति । कालस्यैवदेशस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां

नवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह । धूमान्यान्यत्वादेरिति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताद्दशधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्वमिति भावः । इति भ्रमेति । यथार्थत्वे पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति । निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरहादित्यर्थः ।

ग्रामीणस्य प्रथमतः
पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां
या स्यात् सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥

गन्धसत्त्वेपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ॥

उपमितिं व्युत्पादयति । ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेण केन-

परिहर्तुमाह । एवमिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥७५॥७६॥७७॥७८॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे ऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥

तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्त्वेपि न क्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयताया निरवच्छिन्नत्वेन भवति तादृशगन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावाद्गन्धाभावाभावादित्यर्थः । गन्धसत्त्वादिति यावत् । तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति दिनकरीतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गः ॥

चिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्या-

---

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह । उपमितिमिति । तत्र गवये । सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । नवीनमतेनैतत् अतिदेशवावाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति साम्प्रदायिकमतं तु सहकारितयाऽऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । स्मरणं यज्जायत इति । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनरूपोद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मार-

---

अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रायशो व्युत्पित्सोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । सादृश्यप्रत्यक्षमिति । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न सम्भवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदम्प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतदिति । गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । साम्प्रदायिकमतमुपदर्शयति । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति । वाक्यार्थस्मरणमिति । व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः । नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यदाऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह । सादृश्यविशिष्टेति । साम्प्रदायिकमतापेक्षायां बीजमाह । सहकारितयेति । युक्तमिति । तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वे ऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वानियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसङ्गतमित्याशङ्कां निराकुरुते । सादृश्येति । तथा चातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकविधया

र्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युप-

---

कत्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्श-नोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावा-त्रातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किन्तु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्य चिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्य-नभ्युपगमात् किन्तु तदुत्तरं पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेश-वाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः । गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायतइति । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव

सदृशपिण्डदर्शनमपि करणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेश-वाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः । बोध इति । शाब्दबोध इत्यर्थः । अभावादिति । अनुभवात्मकातिदेवाक्यार्थज्ञान-स्यैव सत्वादिति भावः । नन्वेवं तादृस्थले किं करणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसा-रेण व्यापारौ प्रदर्शयति । किन्त्वित्यादि । सादृश्यज्ञानमात्रमिति मात्रपदेन गवय-त्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः । प्रत्युक्तमिति । उभयोरपि विशेषणज्ञा-नविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सादृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च वि-नोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः । एते-त्यनेनोक्तमर्थम्प्रकटयति । यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति । नन्वेवन्ता-दृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतया ऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह । किन्त्विति । तदुत्तरमेवेति । तथा च क्षणद्वयविलम्बेनोपमितेरुपपादनसम्भवान्नानुभवापला-पापत्तिरिति भावः । गवयो गवयपदवाच्य इतीति । पिण्डे चक्षुस्संयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृ-श्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपपन्नेति मूलाभिप्रायः । यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानश्शाब्दबोध एवोपमितिः न तु प्रमित्यन्तरं न चैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिवि-षयो न तु गवयत्वस्यैवेति वाच्यम् । इष्टत्वादित्याह तन्मतं दूषयति । एतेनेति ।

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदाना तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥८०॥

-मितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भवादिति । न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौ-

---

उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति । उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेपितदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्त्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसम्भवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः न तु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पश्यामोयत उपमितेः प्रमित्यन्तरताऽऽवश्यकी स्यादित्याशङ्कते । नचेति । त्वन्मत इति शेषः । स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमित्युपगमादिति ध्येयम् । अनुदयादिति । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गोत्वज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेपि तत्-

ल्येऽपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात्, गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यं तथा च यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यज्ञानस्य संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः तस्याः भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति । इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् । ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति

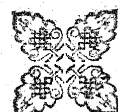
त्यक्षात्पूर्वमेवारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह । गवयपदादिति । अनुभूयते च गवयपदात्तादृश एव शाब्दबोध इति भावः । नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोध इत्यत्र मानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । तादृशज्ञानं प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यादिज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामग्र्या असम्भवात्तथाचोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते । न चेति । ग्रहादिति । शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः । तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् बाधितार्थविषयकत्वेन तस्य भ्रमत्वात् न ततो विषयसिद्धिरिति समाधत्ते । इष्टापत्तेरित्यादि । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह । इदमुपलक्षणमिति । ननु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भ-

चेन्न। चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवान्न वा मानसत्वं मानसोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथा ऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति सङ्क्षेपः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥

वात् । न च चक्षुर्व्यापारोपरमेप्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् । एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीयप्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति । नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति । ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तरन्न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षात्करोमीति प्रतीपत्तेः इत्थञ्चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोस्तु न तु विजातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह । अन्यथेति । अनुमितेरपीति । व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भव इति भावः । तथा चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरं तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायविषयीभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविषयकानुमितिरिव विषयोस्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे । नापीति । सङ्क्षेपइति । नानुमिनामि न शृणोमि न स्मरामि किन्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥

इति श्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायान्दिनकरीतरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

पदज्ञानं तु करणं
द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र
शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानं त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करणम्, पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शा-

---

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह मूले पदज्ञानं त्विति । एवकारार्थक-स्य मूलस्थतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति मुक्तावल्यां न तु ज्ञायमानमिति । मौ-

---

उपजीव्योपजीवकभावेति ॥ अतिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यैवोपमानत्वमि-ति प्राचीनमते उपमानप्रमाणस्यातिदेशवाक्यजन्यशब्दप्रमाणजन्यत्वेन शब्दस्यार्थ-ज्ञानजन्यत्वमिति मते ऽपि वाक्यार्थज्ञानरूपप्रयोगमूलभूतज्ञानजन्यत्वेन शब्द-स्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः । शक्तिज्ञानात्मकोप-मितिजन्यत्वेन शाब्दबोधस्य फलयोरप्युपजीव्योपजीवकभावः । सादृश्यज्ञानमे-वोपमानमिति नवीनमते फलनिष्ठयोरेवोपजीव्योपजीवकभावयोः स्वाश्रयकरणत्वा-त्मकपरम्परासम्बन्धेन प्रमाणनिष्ठयोरेवोपजीव्योपजीवकभावयोः सङ्गतित्वमिति के-चिदाहुः । तन्न श्रद्धेयम् । सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साक्षात्सम्ब-न्धेनैवोपमितौ सत्त्वादुपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वरूपत एव सङ्गतित्वसम्भवात् । यद्यपि शाब्दबोधस्योपमानत्वनये शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिरूपणानन्तरमेवोपमानं कुतो न निरूपितमिति वक्तुं शक्यते तथापि सङ्ग-तेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वेन न दोषः । प्रपञ्चितञ्चेदमुपमानखण्डएव ।

एवकारार्थकस्येति ॥ एकारार्थो ऽर्थो यस्येति मध्यमलोपसमासेनैवकारार्थबो-

ब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्, अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः।वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः।पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धि-

---

निश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संग्रहः। अन्यथा,पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे।तत्रापि,पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि।घटकत्वं सप्तम्यर्थः। अन्यथा, वृत्त्येत्यस्यानुपादाने। ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह

धकस्येत्यर्थः। हस्तचेष्टादेरिति ॥ तथा च मौनिश्लोकस्थले विजातीयहस्तचेष्टास्थले च शब्दोच्चारणाभावेन ज्ञायमानपदाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात्। पदज्ञानस्य करणत्वमिति नवीनमते तु लिप्या हस्तचेष्टया च सङ्केतितपदज्ञानाद्भवति शाब्दबोध इति भावः। पदार्थज्ञानमात्रस्येति। यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने पदज्ञानजन्यत्वाभावेन पदज्ञानव्यापारत्वमसम्भवदुक्तिकमेव तथापि घटपदबोध्यो ऽयं घट इत्यस्याप्युपनयसन्निकर्षविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसम्भवो बोध्यः। अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं सुलभमेवेति भावः। घटकत्वमिति ॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकम् पदजन्यत्वम्। वृत्तिरूपसम्बन्धसहकारेण मूलार्थो बोध्य इति भावः। ननु वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञानस्य सहकारित्वं कुत इति चेदित्थम्। एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकं पदज्ञानादर्थोपस्थिताविति* रीत्या

---

* पदज्ञानार्थोपस्थितिमिति १ पु० पा०।

ज्ञानविधया स्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। एकादशे ऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिकसङ्केतिते तु

वृत्तिश्चेति। अन्यतरसम्बधः, अन्यतरात्मकः सम्बन्धः। अत्रैव, पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव। स चेति। यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटे ऽप्यस्तीत्यातिप्रसङ्गः। एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तीरेपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्त-

---

पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते, न तु पदज्ञानमात्रे हस्तिहस्तिपकयोः सम्बन्धज्ञाने हस्तिपकदर्शने ऽपि हस्तिनो ऽस्मरणादिति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति। इत्थं च पदजन्येत्यादिमूले पदज्ञानजन्येत्यादिरवोर्थो बोध्यः। एकसम्बन्धिज्ञानस्यैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वादिति। तीरोपस्थितेरभावादिति॥ गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसम्भवेन तीरे गङ्गापदशक्त्यकल्पनादिति भावः। अन्यतरसम्बन्ध इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं निराकुरुते अन्यतरात्मक इति॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति॥ शक्तिज्ञानाभावे ऽपि शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्याप्यसम्भवेन पदपदार्थयोः सम्बन्धज्ञानाभावात् पदज्ञाने शाब्दबोधप्रयोजकीभूतस्मरणोत्पादनाऽसम्भवात्। तथा चैतदभिप्रायणैव कारिकायां शक्तिधियः पदज्ञानसहकारित्वम् उक्तमिति भावः। अतिप्रसङ्ग इति॥ घटपदबोध्यत्वप्रकारकेच्छायाः घटपदशक्तित्वे तस्या ईश्वरेच्छामात्रवृत्तित्वेन घटे घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासम्बन्धेनैताहशेच्छारूपेयम्। तथा च ईश्वरस्य अनेकेच्छाकल्पने गौरवाद् घटपदाद् घटो बोद्धव्यः पटपदात् पटो बोद्धव्य इति समूहालम्बनरूपैकेच्छाव्यक्तेरेव तत्त्वस्याङ्गीकरणीयतया तस्याश्च विशेष्यतासम्बन्धेन पटे ऽपि सत्त्वेन घटपदशक्यत्वप्रसङ्ग इति भावः। तीरे ऽपि सत्त्वादिति॥ भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गापदात् लक्षणया तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तद्विषयत्वस्यापि ईश्वरेच्छायामावश्यकत्वादिति भावः।

न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किं त्विच्छैव, तेनाधुनिकसङ्केतितेपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः ।

थापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरे ऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठाविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधाविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति । अधुनिके नाम्नि, आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशे ऽहनि संकेतिते नाम्नि । इतीश्वरेच्छया इति । एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः । आधुनिकस-

---

नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति ॥ तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्पदशक्यत्वाभ्युपगमेनेश्वरेच्छानिरूपितघटपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पटादावसत्त्वेन न पटादेः तादृशविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेः घटपदशक्यत्वमिति भावः । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वेनेश्वरेच्छाया विसंवादित्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहाराभावेनेश्वरेच्छायां गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरमित्याकारकता न स्वीक्रियते अपि तु विषयतया गङ्गापदजन्यबोधो भवतु तीरं विषयतावद्भवत्वित्येवंरीत्या विशकलितत्वव्यपदेशेन विषयतात्वेनैव गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छावगाहनात् तीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बधेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति तीरादौ गङ्गापदशक्यत्वाभावात् तीरादिविषयकशाब्दबोधनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकारो ऽप्यावश्यक इति भावः । एतेन विशेषणे यद्विशेषणं तस्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं भवत्विति ईश्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं नाभ्युपेयते किं तु शुद्धविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वमेवेति ग्रन्थकारोक्तिर्न सङ्गच्छतएवेति केषां चिदाक्षेपो निरवकाशः । आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिती मूलग्रन्थविरुद्धम् । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येवेति हि मूलम् इत्याशङ्-

शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथा हि "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" । धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति। क्वचित् सति बाध-

---

ङ्केतिते, आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृद्ध्यादिपदे तु । सम्प्रदायमते ऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति नव्यास्त्विति। न शक्तिरिति। तथा सत्याधुनिकसङ्केतितान्नद्यादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः। मतद्वयेऽप्यपभ्रंशात्मकगगर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवधेयम्। व्याकरणादिति। भू सत्तायां वर्त-

---

स्य आधुनिके नाम्नि इत्यस्य नामविशेषपरतायामाह आधुनिके इत्यादि ॥ मूले एकादशे ऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यनन्तरं श्रुत्येति पूरणीयम् । ईश्वरेच्छायाः सत्त्वादित्यस्य सङ्केतिततत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतातदर्थविषयकभगवदिच्छायाः सत्त्वादित्यर्थः । नन्वसाधुशब्दानामपि क्वचित्सङ्केतदर्शने ऽपि तेषां तद्रूपेण भगवदिच्छाया अवगाहो न प्रामाणिकः। अनन्तप्रकारताव्यक्तिकल्पने गौरवाच्चेत्यभिप्रायेणाह एकादशाहकालीनेति ॥ तथा च एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणशब्दजन्यबोधविषयः पित्रादिसङ्केतितविशेष्यो भवत्वित्याकारकमेव भगवदिच्छाकल्पनमिति भावः । नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इत्यादिमूलमसङ्गतमेव, एकादशे ऽहनि पित्रादिसङ्केतितनाम्नि शक्तिस्वीकारादतो मात्रपदं पूरयति आधुनिकमात्रेति ॥ मात्रपदेनेश्वरव्यावृत्तिः ॥ पूर्वोक्तनामसामान्यरूपेणेश्वरसङ्केतसत्त्वात्तेषु शक्तिसत्त्वे ऽपि न क्षतिरिति भावः । अस्वरसमिति ॥ वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अस्वरसम्प्रकटयति तथा सतीति ॥ शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहञ्च विनेत्यादिः । तेन शक्तिभ्रमादिना शाब्दबोधसम्भवे ऽपि न क्षतिः । इदमुपलक्षणम् । ईश्वराऽनङ्गीकर्तॄणां प्राभाकरादीनाम् ईश्वरेच्छारूपशक्तिग्रहाऽसम्भवेन शाब्दबोधाऽनुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । मूले धातुप्रकृतीति ॥ धातुप्रातिपदिकमित्यर्थः ॥ प्रत्ययाः विभक्तितद्धिताख्यातकृतः । आदिना समासादिपरिग्रहः । समासे ऽपि वैयाकरणैः शक्त्यङ्गीका-

के त्यज्यते यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयस्तत्र गौरवात् त्यज्यते किं तु कृतौ शक्तिर्लाघवात्, कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते। नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया

माने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः।लाघवादिति।कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। न च कर्तुरनभिधानादिति। अनभिहितइत्यधिकारी-

---

रात् तत्रापि भू सत्तायामिति धातोः शक्तिग्राहकत्वम्। पाचकादिप्रातिपदिकस्यापि व्याकरणाच्छक्तिग्रहः। पचधातोः पाकार्थकस्य तदुत्तरकृत्प्रत्ययस्य कर्तृत्वर्थकस्य तत्र प्रतिपादनात्। तत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकानां कोशादेव शक्तिग्रह इति मन्तव्यम्। वस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य धातुरूपप्रकृतिरित्यर्थः। धातौ प्रकृतित्वप्रदर्शनञ्च प्रत्ययतो वैलक्षण्यद्योतनायैव। अत एव आदिना समासादिवृत्तीनां सङ्ग्रहो ऽपि सङ्गच्छते। तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति सारम्। वर्तमाने लडित्यादिकं तु प्रत्यये शक्तिग्राहकमिति विवेकः। कृतित्वजातेरिति॥ किञ्चिदविशेषितस्य एकस्य कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवं कृतित्वविशिष्टानामनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम्। जातेरेव स्वरूपभानाभ्युपगमेन कृतेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः। नवीनैर्वैयाकरणैस्तु आश्रयमात्रएव कर्तृकर्माख्यातयोः शक्तिः स्वीक्रियते कृत्यादिव्यापारफलयोर्धातुनैव लाभादाश्रयत्वञ्चाखण्डोपाधिरिति, तन्मते न गौरवम्। लः कर्तरीत्यादिमूलभूतसूत्राविरोध एव। न च कर्तरीत्यस्य आश्रय इत्येवार्थ इति वाच्यम्। तथा सति सर्वशक्तेति सूत्रकृत्परिभाषाया वैयर्थ्यापत्तेः। स्वशास्त्रे यत्र कर्तृपदप्रयोगः तत्रायमर्थ इति ज्ञापयितुमेव परिभाषादरात्। स्वातन्त्र्यञ्च कारकान्तरव्यापाराऽनधीनव्यापारत्वं तच्चातिगुरुभूतमेव। इत्थञ्च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इति कारिकापि सूत्रविरुद्धैव। किञ्च कर्तृपदलक्षणयैवापार्थकत्वं वाच्यं कृतिमत एव तस्य मुख्यार्थत्वात्, तथा च वरं तदपेक्षया कृतावेव लक्षणाकल्पनम्। आश्रयत्वस्याऽख-

स्यादिति वाच्यम् । कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् । सङ्ख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः ।

येण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः । तत्र, तृतीयायाम् । तन्त्रत्वात् प्रयोजकत्वात् । ननु कर्तृसङ्ख्याभिधानएव किम्प्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति संख्याभिधानेति । चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रे ऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाद्यनरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च । किं च पक्वमन्नं भुज्यतइत्यादावन्नादौ सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्ने ऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह कर्मत्वादीत्यस्येति । तथा च कर्मत्वपदमितरपदमनवरुद्धत्वं च विशेषणतया

ण्डोपाधिरूपत्वे मानाभावात् आधारतारूपस्य तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनाऽननुगतत्वादिति मन्तव्यम् । अनभिहिते इति ॥ अनभिहिताधिकारीणैतत्सूत्रानन्तरपठितकर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ किम्प्रयोजकमित्याशङ्क्येति ॥ चैत्रस्ततण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रगतसङ्ख्यैवाख्यातेनाऽभिधीयते । ननु तण्डुलादिगतेत्यत्र नियामकाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि चैत्रगतसङ्ख्याभिधानसम्भवेन तृतीया न स्यादित्याशङ्कायां पर्यवसितार्थः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यपदस्य तु मूलएवाग्रे यत्र तण्डुलं पचप्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे नैव तात्पर्यं तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम् । न च कर्मत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयैव न साधुः कर्मणि द्वितीयेति तद्विधानादिति वाच्यम् । असाधुत्वे ऽपि प्रयोजनप्रदर्शने बाधकाभावात् साधुप्रयोगएव दर्शनीयमिति नियमाभावात् । अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र शाब्दबोधोपपादनाऽसम्भव इति ध्येयम् । नन्वि-

यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्ते-

विवक्षितत्वम् । वस्तुतस्त्वितरस्यापि न विवक्षा अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षि-तत्वात् । अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः । न च चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् । यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तानुधावनम् । न च चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थे ऽन्यस्मिन्

त्यादि ॥ कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं द्वितीयादिकारकविभक्त्यर्थाविशेषणत्वं तदा चैत्र इवेत्यादौ चैत्रस्य इवार्थसादृश्यएव विशेषणत्वेपि कारकविभक्त्यर्थकर्मत्वादावविशेषणत्वेनाख्यातार्थसङ्ख्याया मैत्रे इव चैत्रेपि अन्वयः स्यादतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वक्तीति भावः । एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनन्वितत्वं तदा पक्वमन्नं भुज्यतइत्यादौ पाककर्मत्वेनानन्विते अन्ने आख्यातार्थसङ्ख्याया अन्वयो न स्यादत इदमावश्यकमिति भावः।इत्थञ्च इतरानन्वितत्वेन तात्पर्याविषयमित्यस्य परित्यागो ऽनुचित इति ध्येयम् । नन्वितरार्थकमित्यादिपदं व्यर्थम् । विशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वार्थककर्मत्वाऽनवरुद्धत्वपदोपादानेनैव सामञ्जस्यात्स्वरसात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति । समुदायस्यैव विशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वपरतायामाह वस्तुतस्त्विति ॥ नन्वितराऽविशेषणत्वमिति परित्यज्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वपर्यन्ताऽनुधावननफलमित्याशङ्कां निरस्यंस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह अविशेषणत्वमिति ॥ एवकारार्थे ऽन्यस्मिन्निति ॥ एवकारार्थस्त्रिविधः । अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदश्चेति । अत्र विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदो ऽर्थः यथा चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्राद्यन्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छिद्यते । तत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च पृथगेव एवकारस्य शक्तिः । अन्यरूपार्थस्तु चैत्रांशे विशेष्यविधया भासते । सम्बन्धरूपयोगएवाख्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनान्वयः । तादृशयोगस्याऽभावरूपव्यवच्छे-

कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात् तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः । न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे माना-

---

देन प्रतियोगिविधया ऽन्वयः । अभावश्च अन्यस्मिन् प्रकारविधया भासते । तथा च चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलकृतिसम्बन्धाऽभाववानित्याकारक एव शाब्दबोधो भवति । उक्तस्थलएव सम्बन्धस्य केवलान्वयित्वेन सम्बन्धाभावाप्रसिद्ध्या शक्तिग्रह एव न सम्भवति इत्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणसङ्गतैवकारस्याऽयोगव्यवच्छेदो ऽर्थः । यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतैवकारस्य अत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदो ऽर्थः । यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभवनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते न त्वयोगो व्यवच्छिद्यते, क्वचित्सरोजे नीलत्वाऽसम्भवस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । यद्यप्ययोगे ऽप्यत्यन्तत्वं सरोजत्वव्यापकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्वचत्वात्, तथा च सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकनीलत्वसम्बन्धाभावस्य प्रसिद्ध्या तव्द्यवच्छेदो दुर्घटः, तथाप्ययोगे अत्यन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदपदार्थ इति नोक्ताऽनुपपत्तिः । ननु एवकारातिरिक्तविशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं वाच्यं चैत्रस्य एवार्थान्यस्मिन् विशेषणत्वे ऽपि न तत्र सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिरत एतेतरपदमनर्थकमित्याशङ्कायामाह चैत्र इत्यादि ॥ अत्र द्वितीयार्थे कर्मत्वे एव चैत्रस्य विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वाच्चैत्रे सङ्ख्याऽन्वयो न स्यादिति भावः । विशेषणत्वमात्रेणेति ॥ मुख्यविशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वे तदसम्भवः संख्यान्वये नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसैन्धवादिपदात्कदा चिल्लवणस्यैव कदा चिदश्वस्यैव बोध इति नियमात्तादृशस्थलएव तात्पर्यज्ञानहेतुत्वं न तु सर्वत्र, एकपदार्थस्थले तद्धेतुत्वकल्पने बीजाभावादेवञ्च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेरिवार्थे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ सङ्ख्याऽन्वयः स्यादित्याशङ्कते यदि चेत्यादिना ॥ नानार्थातिरिक्तस्थलेइति ॥ इदमुपलक्षण-

भावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं, न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् । तथा च तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । इदमुपलक्षण-

---

म् । तात्पर्याऽसत्त्वे ऽपि भ्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसम्भवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे ऽपि चैत्रे सङ्ख्यान्वयापत्तिर्द्रष्टव्या । तदेत्यादिविशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाऽविशेषणत्वपदेनात्र विवक्षितम्।तथा च चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्य इवार्थे विशेषणमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र सङ्ख्यान्वयः। चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम्। मुख्यविशेष्यत्वाऽप्रयोजकत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेत्यादावपि चैत्रपदजन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेष्यतयैव भासतइति तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं तथापि शाब्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न को ऽपि दोषः । न चात्र प्रथमान्तेति व्यर्थम् इति वाच्यम् । चैत्रः चैत्रं पश्यतीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्त्वेन तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तये तदुपादानावश्यकत्वात् । न चैवमपि चैत्रः पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधः , तत्र चैत्रे सङ्ख्यान्वयो न स्यात् तत्र तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यामन्वयप्रयोज्यपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिशाब्दबोधो जन्यते विशेषणतामात्रप्रयोजकतत्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वादाख्यातार्थसङ्ख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थले पचतीत्याख्यातपदचैत्रइवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदाभ्यां न तादृशशाब्दबोधो जन्यतइति न सङ्ख्यान्वयाऽनुपपत्तिः । अतस्तत्पदमपि ग्रन्थस्थं साधु सङ्गच्छतइति ध्येयम् । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणत्वविवक्षाभावे द्वितीयैव नोपपद्यते । कर्मत्वांशे प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वेन विवक्षायामेव कर्मणि द्वितीयेत्यनेन तदुत्तरद्वितीयाविधानात् । इत्थं च न विशेणतात्पर्यमूलमसङ्गतमत आह न विशेषणत्वइत्यादि ॥ विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि॥यत्र तण्डुलकर्मकपाकानुकूलव्यापारावांस्तण्डुल

ति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचती-

---

म् । चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् । द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह । यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य सादृश्ये वि-

---

इति शाब्दबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले ऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोक्तबोधे तात्पर्यन्तदा तण्डुले ऽप्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वये इष्टापत्तिरेवेति यदि ब्रूयात्तदास्तु । प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनं दर्शयति इदमिति ॥ तथा च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयवारणाय कर्मत्वादीत्यादि । चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ स्वापे तदन्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति प्रयोजनमपि साधुप्रयोगएव सम्भवतीति[1] भावः । द्वितीयदलस्येति ॥ तण्डुलं पचतीत्यत्र आख्यातार्थस्य व्यापारस्य तण्डुले विशेषणत्वे ऽन्वयतात्पर्याभावेनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्यान्वय इति नियमात्तत्र सङ्ख्यान्वयो ऽप्यावश्यकः । एवं सङ्ख्याभिहितत्वे प्रथमा ऽप्यावश्यकी । उभयप्राप्तौ परं[2] कारकमिति नियमाद् द्वितीयापेक्षया अभिहिते कर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात् । तथा चैत्रः चैत्रं पश्यतीतिवत् तण्डुलः तण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधुः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति[3] कर्मभिन्नकर्मत्वातिदेशात्कर्तुः लडात्मनेपदयोरावश्यकत्वेन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव प्रयोगः साधुः । साधुप्रयोगएव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे सङ्ख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनम् उक्तमित्यर्थः । भावनात्वं कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरत्वम् । अपादानं सम्प्रदानं ततो ऽधिकरणं कर्मकर्तेति कारणकरणक्रमो मत इति अवधेयम् । द्वितीयान्तक्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चेति वार्तिकेन कर्मत्वानुशासनात् क्रियाविशेषणानां कर्मद्वितीया-

---

१ सम्भवादिति १ पु० ।

२ आवश्यकी दोषानुभयप्राप्त्यै परामिति १ पु० ।

३ कर्म कर्मवदिति १ पु० ।

त्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेपि न शक्ति-

---

शेषणत्वादिति भावः। द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम्। इदं त्ववधेयम्। सङ्ख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः, आख्यातेन भावनानवगाहिसङ्ख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात्। सङ्ख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये सङ्ख्यान्वयापत्त्यसम्भवात्। न च निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः, सङ्ख्यान्वयमविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन सङ्ख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात्। लकारसामान्यस्य व्यापारो ऽर्थ इति मीमांस-

---

न्तत्वादिति भावः । विभावनीयमिति ॥ धात्वर्थाऽतिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याऽविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमेतत्कल्पे विवक्षणीयमिति भावः । सङ्ख्यान्वयमविषयीकृत्येति ॥ दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारशब्दादपि आख्यातार्थबहुत्वसङ्ख्याया बाधितत्वादिति भावः । कर्तरीत्यादिकर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशकत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वञ्च क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यं गौणञ्च क्रियानुकूलव्यापारत्वमाश्रयत्वं वा, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वमिति बोध्यम्। एवञ्चानभिहिते इत्यधिकारीयकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपि कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यर्थः। यत्रगतं कर्तृत्वं करणत्वं चाभिहितं तत्र प्रथमैव न द्वितीया। कर्मणि द्वितीयेति तद्विधायकसूत्राणाम् अनभिहिताधिकारस्थत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविवक्षायां सम्बोधनेथफलकारत्वात्(?)अभिहितकर्तृत्वाद्याश्रयत्वे च प्रथमाया एव विधानात् । एतेनाख्यातेन तद्गतसंख्याऽनभिधानस्यैव तद्बोधकपदोपात्ततृतीयाप्रयोजकत्वे दाराः सन्तीत्यादौ दारेषु बहुत्वस्य बाधितत्वेनाऽबोधनाद्दा-

गौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे

कमतं दूषयति । गौरवादिति । जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगादत आह । रथ इति । रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किं तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति । नवीनमतमाश्रित्याह । आश्रयत्वे वेति । लक्षणा निरूढलक्षणा । क्वचित्तथैव पाठः । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न सम्भवतीत्यत आह । आदाविति । आदिना इच्छति यतते इत्यादेः सङ्ग्रहः । इदमत्र बोध्यं तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्रइति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थफले तस्य चाश्रयतासम्बन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः कृतां तु कर्ता कर्म चार्थः चैत्रः पक्ता तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्या-

---

रैरिति तृतीयापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यपि विभावनीयम् । जन्यत्वादीति ॥ तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादिति भावः । तदभावेपीति ॥ रथस्याऽचेतनत्वेन यत्नाभावे ऽपीत्यर्थः । गमनानुकूलव्यापारस्येति ॥ उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रिया गमधात्वर्थः । तदाश्रयत्वमेव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयते न तु तादृशक्रियानुकूलाऽश्वादिसंयुक्तरज्ज्वादिसंयोगवत्त्वमिति भावः । निरूढलक्षणेति ॥ अनादितात्पर्यविषयलक्षणेत्यर्थः । आदिनेति ॥ तथा च जानातीत्यत्र शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदजन्यतद्विषयोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् प्रकारविशेष्यमर्यादया शाब्दबोधे पदाऽनुपस्थापितस्य भानासम्भवात् संसर्गभानार्थं न शा-

निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित् त्यज्यते यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणा इति । एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दत् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमान-

---

व्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । तथोक्तमिति । उपमाननिरूपणावसरइति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति शेषः । कोशेन व्युत्पादितेति । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवादिति । नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसम्भवे ऽलं लक्षणयेत्यापि वदन्ति । तत्, घटानयनं न तु व्यवहारेणानयनादिनाऽनुमितघटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् एवं च साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः। इयमेव

ब्दबोधे पदद्वयसमभिव्याहाररूपविशेषाकाङ्क्षानियम एवेति * न तत्रापि पदजन्यत्वं, निजानन्यलभ्यशब्दार्थसंसर्गे शक्तिकल्पनमिति न्यायविरोधादपि संसर्गे न शक्तिरुपेयते संसर्गस्याकाङ्क्षालभ्यत्वादिति भावः ।

---

* नियम्य एवेति १ पु० ।

येति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटमानय गामानये-त्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति। इत्थं च भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित्। तन्न। प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात्। अत एव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया

कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः। एवं च कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति । इत्थं चेत्यादिना । एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे अनुभावकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता । ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह । कार्यताबोधं प्रति चेति। सामर्थ्यात्तदभावादिति । कार्यताबोधं प्रति लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम् । घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेऽपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः। लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः । अत एव, कार्यत्वाविषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेवातत्कारणत्वेन, सुखदुःखयोः कारणत्वेन। तद्धेतुतया, तादृशशाब्दबो-

तं शब्दमवधारयति तथा च व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः। न च तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं मानाभावात्, चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थं च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानां तत्र हि यदान्या ओषधयो म्लायन्ते ऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः, नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्ना-

---

थहेतुतया व्यभिचारादिति । घटादिपदैः कार्यताविषयक। एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः । कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः । अध्याहार्यमिति । तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः । तदभावाच्चेति । तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन् स्वमतमुपसंहरति । इत्थं चेति । लाघवादिति । अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः । यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः । तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह । नानाशक्तीति । कथं

देहलीदीपेति। देहलीस्थो यो दीपः भवनान्तःस्थवद्बहिःस्थवस्तुप्रकाशकत्वेन संबध्नाति तथोक्तषष्ठ्यन्तमिति भावः । तत्र हीत्यादिमूलग्रन्थे ऽन्वयप्रकारमाह तत्र हीति ॥

नाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोस्तीत्यस्य कलशोस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ

तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह । हर्यादिपदे त्विति । विनिगमकाभावादिति । तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात् प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः । आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति । न च विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् । आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तिं करोति प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् । प्रसिद्धपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न । यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोन्नं सोतिनिन्दित इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः । प्रस-

---

यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र हीत्यर्थः । शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षया सन्देहः सम्भवतीत्यभिप्रायेण तादृशेत्यादि । सत्यन्तं पूरयति तादृशेति ॥ तद्वाचकपदाभावादित्यर्थः । कोशे तु विनायको विघ्नराज इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया वाचकतायाश्च शक्तिनिरूपिततया तद्वाचकपदमस्त्येवेति भावः । अमरा निर्जरा देवा इत्यादावेवकारशब्दार्थकता इत्यध्याहाराच्छक्तिग्राहकमित्यपि बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति ॥ प्रसिद्धार्थकसमभिव्याहारोऽप्यनुमानविधया शक्तिग्राहकः तथाप्युक्तवाक्यादिहाम्रवृक्षे मधुररावकर्ता पिकपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् कोकिलदर्शनानन्तरं कोकिलः पिकपदवाच्यः सहकारतरौ

पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च । व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित्

कत्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह । जातावेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायात् । तथा च जातावेव शक्तिर्लाघवात् । तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति भावः । यस्यां कस्याञ्चिद् व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह । व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः । द्वितीये तमाह । आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यमित्यर्थः । असम्भवादिति । जाति-

---

मधुररावकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिग्रह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति ॥ प्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । नागृहीतेति ॥ नाऽगृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेनोपजायते, विशिष्टविषयिणी न भवतीत्यर्थः । सप्तम्या विषयत्वार्थकत्वात् । लाघवादिति ॥ घटत्वविशिष्टनानाघटेषु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य शुद्धघटत्वे शक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः । विशेष्यमित्यादि ॥ अभिधा, शक्तिः विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति कुत इत्याकाङ्क्षायामाह क्षीणशक्तिर्विशेषणइत्यनन्तरम् अनुगतशक्तिरिति पूरणीयम् । यतो विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणसामर्थ्या भवति अतः विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् । वक्ष्यमाणरीत्या विशेषणशक्तात् पदादेव विशिष्टविषयकशाब्दबोधोपपत्तौ विशेष्यांशशक्तिकल्पने बीजाभावादिति पर्यवसितार्थः । व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति दूषणद्वयं मूले ऽभिहितम् । तयोस्सङ्गमनीयं विकल्प्य दूषयति यस्यामिति ॥ व्यभिचार इति ॥ तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मिकशक्तिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिशाब्दबोधापात्तिः । तथा च घटपदव्यक्तावेव घटशक्तिस्वीकारे घटान्तरविषयकशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या ता-

तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्षणा, ऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ।

भासकसामग्रचा एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेद् व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । न च तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नाङ्गीक्रियतइति वाच्यं, तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति । शक्तिं विनेति । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तद्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः । लक्षणेति । तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य

इशकार्यकारणभावे व्यभिचार इति भावः । द्वितीयकल्पे दूषणमाह आनन्त्यमिति ॥ सकलव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्वितीयदूषणसङ्गतिरिति भावः । मूले व्यक्तौ शक्त्यभावे शाब्दबोधे व्यक्तिभानासम्भव इत्याशङ्कायां व्यक्तिं विना जातिभानाऽसम्भवाद्व्यक्तिभानमुक्तं तत्र सङ्गच्छते यत्र गोत्वमुख्याविशेष्यकस्मरणं तत्र व्यक्तिं विनापि जातिभानादेवं व्यक्तिभासकसामग्रीमन्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिभानासम्भवाच्चेत्यतः तद्ग्रन्थं व्याचष्टे जातीति ॥ तथा च जातिविशेष्यकशक्तिज्ञानं शाब्दबोधाज्जातिभासकं तदेव व्यक्तिभासकमपीति भावः । पदजन्येति ॥ तद्विषयकशाब्दबोधम्प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया जातिपदयोरेव सम्बन्धग्रहे पदरूपैकसम्बन्धिज्ञानाज्जातिरूपसम्बन्ध्यन्तरस्यैव स्मरणं भवति न तु व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाहात् व्यक्तौ शक्तिरावश्यकीति भावः । ननु व्यक्तौ पदजन्यलक्षणास्वीकारे ऽपि शक्त्या पदजन्यस्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्कायामाह तावतैवेति ॥ निर्वाहादिति ॥ शक्तिलक्षणयोर्द्वयोरपि

न चाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्।किं च गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः यदि गो त्वं शक्यमिति

गवि लक्षणास्वीकारेपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति । न चेत्यादिना । एकस्या इति । ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः । न चाननुगम इति । गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासम्बन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामच्छेदकत्वासम्भव इत्यर्थः । गोत्वादेरेवेति । तथा च गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः । ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गज्ञानम् । न चैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यम् । गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति

वृत्तित्वादिति भावः । पूर्वोक्तेति ॥ शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गरूपमित्यर्थः । अननुगततयेति ॥ अननुगताऽनतिप्रसक्तधर्मावच्छिन्नतयेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वासम्भव इति ॥ व्यक्तिषु तथाविधैकधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतासम्भवाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयविधया शक्तेरेवावच्छेदकत्वं सम्भवति न तादृशधर्माभाव इत्यर्थः । न च तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतुरस्त्विति वाच्यम् । तथा सति शक्तिज्ञानविषयस्य पूर्वाऽननुगतगवादेः शाब्दबोधासत्त्वापत्तेरिति भावः । व्यक्तीनामननुगमे व्यक्तेर्यथा शाब्दज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वसम्भवः तथोपपादयति तथा चेति ॥ गोशाब्दबोधे, गोत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधे इत्यर्थः । सर्वत्रेति ॥ तद्विषयकशाब्दबोधसामान्ये तद्विषयकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः । उक्तत्वादिति ॥ तथा च घटत्वे घटपदशक्तिज्ञानरहितस्य घटविषयकशाब्दबोधापत्तिर्न सम्भवतीति भावः । न चैवमपि तादृशशक्तिज्ञानवतः प-

शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न-
स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शा-

गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह । किं चेति । तदा व्यक्तौ शक्तिरिति । गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव त्वन्मते ऽन्यथाख्यात्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः । समानप्रकारकत्वेनेति । ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः । न च गोपदं गोत्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्यांशे गोत्वप्रकारकत्वात् न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात् । अत एवापूर्ववादे ऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थिततत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहात् योग्यतया शाब्दबोधे ऽपूर्वभानमित्युक्तं तैरिति । ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनु-

---

कारेण पदजन्योपस्थितेरपि तादृशशाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति भावः । शक्तिज्ञानस्य[1] साक्षाच्छाब्दबोधहेतुत्वे ऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धिः उक्तज्ञानस्य भ्रमत्वाङ्गीकारात् । न हि भ्रमाद्वस्तुसिद्धिरिति न्यायादत आह गौरित्यादि ॥ शाब्दबोधाऽनुपपत्तिरिति ॥ गोत्वगोपदयोरेव शक्तिरूपसम्बन्धज्ञानाद्गोत्वस्यैव स्मरणत्वमुपपद्यते[2] न तु व्यक्तेरपीत्याशयाच्च स्मरणपरित्यागः । यदंशइति ॥ स्वात्मकयद्धर्माश्रयइत्यर्थः । तादृशेत्यत्रापि तद्धर्माश्रयांशइत्यर्थः । तत एव द्वयम् एकधर्मपरं तथा च स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकशाब्दं प्रत्येव शक्तं, गोत्वप्रकारक-

---

१ शक्तिज्ञानं च न साक्षादिति १ पु० ।
२ बोधस्यैव स्मरण त्वमिति १ पु०

ब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात् । किं च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तीनां

मतमत आह । किं चेति । शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति । गोत्वधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः । निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाऽप्रतिबध्यस्य शाब्दबोधाहेतुत्वात्

शक्तिज्ञानाद् व्यक्तौ गोत्वप्रकारकशाब्दबोधाऽनुपपत्तिः। शक्तेर्गोत्वाश्रयत्वादित्यर्थः॥ जातिप्रकारकेति॥तत्रैव व्यक्तौ शक्त्यैक्यं निरवच्छिन्नत्वाऽसम्भवेन लाघवसम्भवादिति भावः । अत एव तैरपि गोपदस्य रोमलाङ्गूलादिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरुपेयते न तु लाङ्गूलएवेति आनन्त्यात्स्वरूपतो भानाऽसम्भवाच्चेति ध्येयम् । विपरीतज्ञानाविरोधिन इति ॥ समानधर्मितावच्छेदककयोर्बोधनिष्ठबुद्ध्योरेव प्रतिबन्धकाभावान्निर्धर्मितावच्छेदके विशिष्टबुद्धबोधबुद्ध्यप्रतिबध्यतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदशायामप्युक्तशक्तिज्ञानात् गोपदाद् गोत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः । अनुभवविरुद्धञ्चेति * । न हि गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधबुद्धिकाले गोपदाद्गोत्वविषयकशाब्दबोधः क्रियतइति आशयात् । यद्यपि गोत्वप्रकारकस्येयङ्गौरित्याकारकस्य बोधस्य नेयङ्गौरिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वात् व्यक्त्यंशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वमपि गोपदं न गोत्वमिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यमेवेति गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं पश्यति तथाविधबोधेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसम्बन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं गुण इतिवज्ज्ञानं घट इत्यादिव्यवहारापत्तेः । ज्ञाने विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छक्त्यंशे तु गोत्वस्याधेयतासम्बन्धेनैव प्रकारता वाच्या । तथा च गोत्वत्वेनैव गोत्वभान-

---

* एतदग्रे अयं भाव इत्यधिकं २ पु० ।

शक्यतावच्छेदके ऽनुप्रवेशात् तत्रैव गौरवम् । तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना

तथा च गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः । तत्रैव गौरवमिति । न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि संभ्रमो न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकाविषयतायाः शाब्दबोधकारण-

---

मङ्गीकार्यमित्यत्रैव तात्पर्यम् । इदञ्च विपरीतज्ञानाविरोधियव्युत्पत्त्या । विपरीतज्ञानाऽप्रतिबध्यस्येति ॥ विपरीतज्ञानाऽविरोधिन इत्यर्थः । प्रथमज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदककत्वं हेत्वंशे हेतुः । द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबध्याऽप्रसिद्धिरेव हेतुरिति विभावनीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरितीति । न च प्रतीतिशक्यताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यमेव विषयः न तु तदवच्छिन्नत्वमपीति वाच्यम् । प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वस्य औत्सर्गिकत्वेन तत्परित्यागस्यानौऽचित्याद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोस्तद्धर्मिपारतन्त्र्येण विशेषणविशेष्ययोरवच्छिन्नत्वादिसम्बन्धेन भानोपगमादिति भावः । न चेति ॥ तटस्थानामियमाशङ्का न तु प्राभाकरणान्तैर्भ्रमानङ्गीकारात् इति ध्येयम् । ननूत्सर्गबाधकयोरेकाबोधनियम एव । प्रकृते च अनन्तगोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशगौरवमेव विशेष्यावगाहिताया नास्त्येव । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे संसर्गांशएव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुयोगिताकत्वयोर्बोध उपेयते न तूक्तरीत्या प्रकारत्वप्रतीतेर्भिन्नाकारकत्वादित्यस्वरसादाह अस्तु वेति ॥ विषयताया इति ॥ गोत्वत्वस्य गोघटितमूर्तिकत्वादिति भावः । मूले जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादना-

तावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तं गौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्यक्ताविति । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव । अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः संस्थाने च पृथगेव शक्तिः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । सौत्रं पदार्थ इत्येकवचनं तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः । तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः । न च शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम् । तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तज्ज्ञाना-

---

न् जात्याकृत्योर्द्वयोरेकं शक्यतावच्छेदकमित्यापतितं तन्न सङ्गच्छते लाघवाज्जातिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । न च त्रिष्वप्येकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य शक्यतान्यूनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासम्भव इति वाच्यम् । व्यक्तिशक्तित्वविशिष्टशक्यताव्यापकशुद्धशक्तितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन च विशिष्टशक्यतायामवच्छेदकत्वसम्भवात् । अन्यथोभयोः शक्यतावच्छेदकत्वे ऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । एवं त्रयाणाम् एकशक्तित्वे ऽपि कस्य चिद्विशेषणतया कस्य चिद्विशेष्यतया भानमपि मतद्वये ऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणैवोपपादनीयमिति भावः । अवयवसंस्थानम्, अवयवसंयोगः । सामानाधिकरण्येति ॥ शक्ये गवि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यक्तीनामवच्छेदकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्या जातेस्तत्कल्पने ऽपि लाघवमप्यनुसन्धेयम् । एकैवेति ॥ नानाशक्तिनानार्थहर्यादिपदादेकैकस्याऽर्थस्य शाब्दबोधादिति भावः ।

पत्तेरिति चेन्न । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकता-

---

एकवचनमिति ॥ एकवचनार्थैकत्वस्य पदार्थत्वं पदशक्तेरन्वयएव तात्पर्यादिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्तावेवेत्यनन्तरम् एकैवेति पूरणीयम् । अन्यथा आकृतावपि पृथक्शक्तिस्वीकारादेवकाराऽसङ्गतिरिति ध्येयम् । नन्वेकपदार्थयोः परस्परं नान्वयबोधः । अन्यपदार्थयोरन्याश्रितयोरपि पदार्थयोः परस्परमन्वयप्रसङ्गात् । तथा सत्याकृतेरपि व्यक्त्यनाश्रिततया ऽन्वयाऽनुपपत्तेः । तस्मान्नानार्थयोरिव स्वस्थापितार्थयोरेव भेदान्वये निराकाङ्क्षत्वस्योपगन्तव्यत्वादत आह व्युत्पत्तीति ॥ तथा चैकपदार्थयोः परस्परमन्वयिन्याकाङ्क्षाविरहे ऽपि एवकारार्थानामिहाऽऽकृतिव्यक्त्योरपि अन्वये आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोधादिति भावः । नन्वेवमपि सूत्रे एकवचनाऽनुपपत्तिः शक्तेरैक्याभावादित्यत आह सौत्रमिति ॥ आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजन्तु पदार्थतावच्छेदके शक्यत्वस्य सङ्ख्याति तन्त्वेनैकवचनार्थोऽन्वयाऽनुपपत्तिरेवेति ध्येयम् । प्रसङ्गात्तदादिशब्दाना शक्यतावच्छेदकमाह तच्छब्दस्येति ॥ व्यक्तौ तच्छब्दोच्चारकज्ञानविषयतायामवच्छेदकं घटत्वादि तदवच्छिन्ने तदुच्चरिते तत्पदस्य शक्तिरित्यर्थः । यद्यपि लाघवात् बुद्धिस्थे इत्येव वक्तुमुचितं तथापि सो ऽस्तीत्यादौ अनुभवस्य घटेन घटबोधस्योपपत्तये गौरवमप्यङ्गीकृतमिति ध्येयम् । शक्तिभेदापत्तिरिति ॥ शक्तिभेदे तदादीनामपि नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । तथा सति सकृदुच्चरित इति न्यायेन अन्यावित्यादावेकदा घटपटयोर्बोधाऽनुपपत्तेः । नानार्थप्रकरणे तदादीनां कोशे अनुक्तेश्चेति भावः । तद्भानापत्तेरिति ॥ पश्वादिपदजन्यशाब्दबोधे लोमलाङ्गूलादेस्तथाविधस्य भानदर्शनादिति भावः । प्रकृते च सो ऽस्तीत्यादौ घटो ऽस्तीत्येव बोधो ऽनुभवसिद्धः, न तु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नो ऽस्तीत्याकारक इति नेदृशापत्तिसम्भव इति मन्तव्यम् । उपलक्षणतयेति । तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन भगवदिच्छायामविषयत्वे सति तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वाऽनुगमत्वमुपलक्षणतया तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वम् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधविषयतावच्छेदको यो धर्मो ऽस्ति तदवच्छिन्नं तत्पदजन्यबोधविषयो भवत्वित्याकारकभगवदिच्छायां बोधविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वेनापि विषयत्वस्योपलक्षणविधया

वच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम्। विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम्, उपलक्षणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वमिति। एवमिदम्पदादिष्वपि तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषये ऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः। अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वम्। एवं तदोपि। "इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया" दित्यपि वदन्ति। किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः, सर्वपदस्य व्यापकत्वे, सर्वे घटा रूपवन्त

शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं यद्यपि बोधविषयतारूपं विषयभेदेन भिन्नमेवेति तथापि बोधविषयतावच्छेदकतावच्छेदकरूपानुगतैकधर्मावच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदेशः। एकमेवाऽविषयस्थाने विषयत्वं निवेश्य विशेषणविधया शक्यतावच्छेदकत्वं निर्वाच्यम्। तच्च रोमलाङ्गूलत्वादेरेवेति विभावनीयम्। प्रत्यक्षबुद्धिविषय इति॥ तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नइत्यर्थः। बुद्धिरेव अयमित्यादिपदा१द्घटादिबोधनिर्वाहः। अयं घट इत्यादौ एतद्देशे तत्कालवृत्तित्वादिकमेतत्प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो न भेदाऽन्वयाऽनुपपत्तिः। अत एवेति॥ यतः प्रत्यक्षविषये इदमेतदोः परोक्षबुद्धिविषये अदसः शक्तिस्तत एवेत्यर्थः। तेषामिदमेतददसाम्। भिन्नार्थकत्वमिति॥ इदमेतदोरेकार्थः तदन्यो ऽदसो यो ऽर्थः तदन्यस्तु इदमेतदोर्भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः। एवमिति॥ भिन्नार्थकत्वमेवेत्यर्थः। एतदोरपीति॥ यतः प्रत्यक्षविषयत्वार्थकत्वं तदन्यत्सामान्यतो बुद्धिविषयतार्थकत्वमिति भावः। केषाञ्चिन्मतमाह इदम इति॥ प्रत्यक्षगतं, प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः। शक्यमिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि॥ समीपतरवृत्ति चेति, चकारेण प्रत्यक्षगतमित्यस्य अनुरूपामित्यस्य स्वरूपमित्यर्थः। विप्रकृष्टमिति॥ प्रत्यक्षगतमित्यर्थः। तथा चादसः परोक्षवाचकत्वाच्चविजाअदः सतीर्यादीत्यर्थः! पर्यवसितः। जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टइति॥ ज्ञातुमिच्छाविषयः किंशब्दार्थ इत्यर्थः२। तथा च को घट इत्यादौ

---

१ त्वनुमित्यादिपदादिति १ पु०।

२. किं रचितुरेव किं शब्देन प्रतीयते इत्यधिकं २ पु०।

इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् । त्वंपदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकम् । एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रत्वादिस्वातन्त्र्योक्त्या च वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न मत्पदात् कवेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः । इति शक्तिग्रन्थः ।

घटो मदीयजिज्ञासाविषय इति शाब्दबोध इति भावः । व्यापत्वइति ॥ उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपिते विधेयतावच्छेदकनिष्ठे इति शेषः । सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठाऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकरूपवत्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति बोध्यम् । त्वंपदस्येति पाठः । अन्यथा यवादीत्यादौ शक्त्यकथनापत्तेः । न त्वमित्यस्य स्वमते पदत्वाच्चेति ध्येयम् । सम्बोध्यचैत्रत्वादिकं सम्बोध्यत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य एकपदार्थसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात्तत्कालीनसम्बोध्यत्वेन तत्कालोच्चरितसम्बोधनबुद्धिमान् चैत्र इत्यादावव्यवहितोत्तरवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन वक्तुरिच्छाविषयत्वं चैत्रे बोधो जन्यतामित्यादौ चैत्रादिपदात् प्रथमया चैत्रादिविशेषणत्वेन एतादृशमेव सम्बोध्यत्वं प्रतिपाद्य तत्समानाधिकरणत्वाल्लक्षितचैत्रत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । एवमस्मत्पदस्येति प्रागुक्तेन शक्यतावच्छेदकमित्यनेनान्वेति । स्वतन्त्रेति ॥ स्वतन्त्रोच्चारणकर्तृत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः । उच्चारणस्तादृशार्थैकवाचत्वेनाभिमतस्य अस्मच्छब्दस्यैवेति ध्येयम् । उच्चारणे स्वतन्त्रत्वञ्च अन्योच्चारणाऽननुवाचकत्वमिति यावत् । न कवेर्बोध इति । पद्यस्थाऽस्मच्छब्दस्य उच्चारणकर्तृत्वे ऽपि कवेर्वाचनीयोच्चारणानुवाचकत्वात्तदुच्चारिताऽस्मच्छब्दान्न कवेर्बोध इतिभावः । एवं युष्मदस्मच्छब्दशक्यतावच्छेदकघटकतत्तत्कालोच्चरितत्वत्राप्युच्चारणमपि स्वतन्त्रमेव ग्राह्यम् । तेन गत्यादौ सम्बोधनपदं प्रथमान्तपदोत्तरपदोत्तरममायत्या इद ते तन्त्रैवेति१ वाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वे ऽपि सुखस्य मेधनेक्तयुष्मत्पदान्न शाब्दबोध इति मन्तव्यम् ॥

---

१ सम्बोधनप्रधानानुपादात्रममत्रत्थ इहेति १ पु० ।।

शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति ।

शक्तं पदं तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्। तथा हि यत्राऽवयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं, यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदम् यत्र तु अवयशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण

शक्तं पदं विभजते शक्तं पदमिति । क्व चिदिति । किञ्चिदित्यर्थः । एवमग्रेपि । मण्डलादीत्यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः स प्रामादिकः। प्रतिबन्धक-

---

पदं विभजतइति॥यद्यपि शक्तं पदमिति न पदविभागरूपपदलक्षणेमव तथा च विभजते शक्तमित्यनुपपन्नमेव तथापि शब्दस्याद्यार्थकतथाया पदविभागस्य पदसामान्यलक्षणाभिधानान्तरत्वानियमेन च नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । नन्वेवमपि केवलयौगिकं पाचकादिपदमेव तच्च न किञ्चिद्धर्मे शक्तं तस्य वाक्यत्वादिति यौगिकस्य सामान्यलक्षणाऽनाक्रान्ततया तद्विभागो ऽनुपपन्न एवेति वाक्यशक्तौ पचधातूत्तराकप्रत्ययस्यैव पाचकपदरूपतया तस्य कर्तुरावश्यकतया पदत्वेन तद्विभागे बाधकाभावादिति भावः । एकस्यैव पदस्य एकस्मिन्नर्थे यौगिकत्वम् अन्यस्मिन्नर्थे रूढत्वं न सम्भवति उच्चारणभेदेन तद्भेदादिति सकृदुच्चरितन्यायाच्चेत्याशयेन । क्व चिदित्यस्य चिञ्चिदर्थकतामादाय क्व चिदितीति । ननु मूले मण्डपादिश्ब्दानां रूढमध्ये परिगणनमनुपपन्नम् । मण्डं पिबति रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वार्थस्य सम्भवेन यौगिकरूढमध्यएव स्यादित्याह मण्डलादीत्यत्रेति ॥ तथा च वाचकं मण्डलपदमेव न तु मण्डपपदम् । तच्च न क्वापि यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये परिगणनाऽनुपपत्तिरिति भाव इति व्याचक्रुः । तत्र तस्य च नितरां योगरूढस्या-

पद्मं बोधयति। न च केवलया अवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं, रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञानप्रतिब-

---

त्वादिति । न च रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेपि यो-

---

पि यौगिकत्वरूढत्वयोरर्थविशेषे सम्भवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढतया रूढमध्ये परिगणनसम्भवात् । अत एव मूले यत्रावयवार्थ एव बुध्यते यद्यौगिकमित्येव लक्षणमुक्तन्तत्राऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या गृह्यते तद्रूढमित्येव रूढलक्षणमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववारणाय एवकारः। न चैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भिदनकर्त्र्यर्थे यौगिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेति । योगरूढवारणायैवाऽनपेक्षणत्वानन्तरं यौगिकरूढस्य उद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषार्थे रूढत्वमिष्टमेव । गृह्यतइत्यस्यार्थो बुध्यतइत्यर्थः । एवञ्च मण्डपपदस्य गृहरूपार्थे रूढत्वसम्भवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । यत्रेत्यस्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नेत्यर्थकतया यौगिकरूढस्थले एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव स्थलविशेषे अवयवार्थमात्रस्य बोधकत्वेन न तत्र रूढत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे च इष्टापत्तौ क्षतिविरहात् । यौगिकरूढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयोरपि सत्त्वेन विभागव्याख्यानाभावात् । क्वचित्पाचकादिपदस्य सङ्केतितत्वसम्भवात् तेषामपि यौगिकत्वाऽनुपपत्तिः । रूढलक्षणे अवयवशक्तिरहितस्येत्युपेक्ष्य अवयवशक्तिनिरपेक्षस्येत्येतावत्पर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापाताच्चेति ध्येयम् । वस्तुतो दाक्षिणात्यामरकोशादौ मण्डपास्तु जले गृहइति पाठदर्शनात् * गौडास्तु जायाशब्दस्थाने मण्डपस्थाने मण्डपेत्येव प्रयुञ्जतइति गौडग्रन्थपरतया मुक्तावल्यां सहप्रसक्तं मण्डपशब्दमुपलभ्य ग्रन्थकृता तदभिहितमिति बोध्यम् । मूले अवयमशक्तिविषयइति ॥ अवयवशक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधविषयइत्यर्थः । समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यथाश्रुते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः । पाककर्त्तरि प्रयुक्तस्य एकादशे ऽहनि

न्धकत्वादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मे ऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् । यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बो-

---

ग्यार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नवि-शेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबो-धं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यताव-च्छेदकानाक्रान्तत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञा-नविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारम-तमाह । वस्तुतस्त्विति । सान्निध्यादिति । रूढ्यर्थस्य सन्निहितोपस्थि-

---

पितृसङ्केतितपाचकपदस्याऽवयवशक्तिसत्त्वात् । अस्माकं पङ्कजपदादित एव प-द्मत्वावच्छिन्नपङ्कजनिकर्त्राद्यभेदेनान्वयबोधे अनादितात्पर्योपगमात् । पाचका-द्यभिन्नः पाचक इति शाब्दबोधस्य अनुदयेन तस्य योगरूढत्वापत्तिविरहादिति बोध्यम् । मूले स्यादिति ॥ कुमुदेति ॥ अवयवार्थमात्रस्य बाधितत्वेन तदर्थविष-यकबोधोदयात्तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसम्भवादिति भावलेशस्य समुदायशक्तिस्मारि-तार्थविषयकेत्यर्थः यौगिकार्थज्ञाने ऽप्यर्थेन चेत्याद्यायाः तत एवमाशङ्का मूलो-क्तकेवलपदानुपादाने एतस्याऽनुदयादिति सुधीभिर्विभावनीयम् । प्रतिबन्धकत्व-मिति ॥ प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयकज्ञानस्येत्यादिः । तेनानुमितौ परामर्शाविरोधिनो ऽपि बाधनिश्चयस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वे ऽपि नानियमानुपपत्ति-रिति ध्येयम् । सान्निध्यादिति । ननु मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य सन्निहितोपस्थि-तिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तृत्वे ऽवयवार्थस्यान्वय एव भवति न तूक्तप्रतिबन्धक-भावः प्रामाणिक इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । कुमुदतात्पर्येणापि योगव्युत्पत्त्या पङ्क-जप्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममिति बोधापत्तेः । न च पद्मत्वा-वच्छिन्नस्योपस्थितिविरहादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । पङ्कजेत्यस्य पद्मे स्मा-रकशक्तिसत्त्वात्ततः पद्मस्मरणस्यावश्यकत्वादिति आशङ्का निराबाधा सान्निध्या-

तिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः । व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः । तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थएव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम् । एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः । यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसमग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव, परं तु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह । यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना । प्रतिसन्धीयतइत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् । लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेपि

दित्यनेन तत्र पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे तात्पर्यसत्त्वादित्येकमित्याह व्यक्तिवचनानामिति ॥ घटपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः । जातिपरशब्दव्यावृत्त्यर्थं विशेषोपादानम् । सन्निहितपरत्वम्, अव्यवहितोपस्थितव्यक्तितात्पर्यकमित्यर्थः । अत एव घटमानयेत्युक्तौ सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानयने लोकः प्रवर्ततइति भावः । तथा चोपस्थितपद्मत्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयाभूतस्य पङ्कजनिकर्तुः पद्मे ऽप्यभेदान्वयबोधयोग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः । यत्र तु कुमुदतात्पर्येणैव पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पद्मे वृत्तित्वस्याऽबाधितत्वेन कुमुदे एव तात्पर्यनिश्चयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तुः कुमुदस्य पद्मे भेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः । सत्येतद्देशरूढ्यर्थस्य पद्मस्य बाधनिश्चये ऽपि पद्मकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधाभावात्तद्ग्रन्थासङ्गतिरित्यतः पूरयति कुमुदत्वेनेति ॥ तेनेति ॥ बाधः प्रतिसन्धीयतइत्यस्य सामग्रीविरहत्वोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । सामग्र्यन्तरेति ॥ प्रामादिको

धः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः। यत्र तु स्थलपद्मादावयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः।यदि तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोपीति ॥ ८१ ॥

यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव। अवयवशक्तिमात्रेणेति। मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः। निर्वाहः, पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः। पद्मत्वेन बोधः, पद्मत्वेनैव बोधः। लक्षणयैवेति। रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोधनासम्भवादिति भावः ॥ ८१ ॥

ऽयं पाठः। कारणविरहेत्येव वक्तुमुचितत्वात्। सामग्रीपदं सामग्रीघटककारणमात्रपरं द्रष्टव्यम्। तच्चकारणं रूढ्यर्थस्मरणादिकमेवेति ध्येयम्। ननु योगरूढस्थले पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममिति बोधस्योपगम एवोचितः सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधादत एव यौगिकरूढस्थले एकार्थबोध इति चेन्न। एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षावैचित्र्यस्यैव योगरूढस्थले तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति भावः। मूले यत्र त्विति ॥ यादृशैकानुपूर्व्यवच्छिन्ने इत्यर्थः। तेनोच्चारणभेदेन उद्भित्पदस्य भेदे ऽपि न क्षतिः। उच्चरित इति शेषः पूरणीयः। स्वातन्त्र्येणेति ॥ अर्थान्तरमविषयीकृत्येत्यर्थः। इदञ्च योगरूढव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। मूले यागविशेषो ऽपीति ॥ उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादावित्यर्थः। तेनोच्चारणभेदेन उद्भिदस्तरुगुल्माद्या इत्यादौ तत्र गुल्माद्या ऊर्ध्वभेदनकर्त्तार इति बोधस्तत इति भावः ॥ ८१ ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्ध-
स्तत्पर्यानुपपत्तितः ।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा-
तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

लक्षणा शक्यसंबन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम् ततः शाब्दबोधः, परं तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं

लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च, तत्राद्यां प्रदर्शयति गङ्गायामिति। वक्ष्यमाणास्वरसादाह तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति। सा च,लक्षणा च। द्वितीयां

जहत्स्वार्थेति ॥ जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्या शब्दार्थविषयकशाब्दबोधजनकगङ्गापदादेस्तीरादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं लक्षकत्वेनाऽभिमतार्थपरम् । एवमग्रे ऽपि बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्या अजहत्स्वार्थच्छत्र्यादिपदस्य छत्रिघटितस्य एकसमुदायत्वेन छत्रिपदजन्यबोधजनिका छत्रिघटितैकसमुदायत्वावच्छिन्ने लक्षणेत्यर्थः । आद्यामिति ॥ जहत्स्वार्थामित्यर्थः । वक्ष्यमाणास्वरसादिति ॥ अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिधरे ल-

स्यात्तदायष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा, इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते। एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वया-

---

प्रदर्शयति एवंकाकेभ्य इति।दध्युपघातके,काकबिडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे।एकसार्थवाहित्वे, एकसार्थवाहित्वविशिष्टे।छत्रिपदलक्षणाभिधानं

क्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्यर्थः। समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धिविषयत्वरूपम्। तद्वाहित्वेन तद्वत्त्वेनेत्यर्थः। तृतीयार्थो ऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे लक्षणतायामन्वयो बोध्यः। मूले इयमेवेति॥ काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य छत्रिघटितसमुदाये लक्षणैव चेत्यर्थः। क्वचिन्मूले एकसार्थवाहित्वे लक्षणेति पाठो दृश्यते तदभिप्रायेण व्याचष्टे एकसार्थवाहित्वविशिष्टेइति॥ ननु छत्रीत्यस्य मूलोक्तलक्षणा न सङ्गच्छते। छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तरं ताद्धितेन प्रत्ययेनैव छत्रीत्यस्य निष्पन्नतया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वाद्वाक्ये च शक्तिविरहेण लक्षणाया अप्यसम्भवादित्यत आह छत्रीत्यादि॥ वाक्यलक्षणावादिमतेति॥ वैयाकरणैः राजपुरुषादिसमासस्य राजस्वत्ववत्पुरुषे पाचकच्छत्र्यादिपदस्य पाककर्तृच्छत्रसम्बन्ध्यादौ शक्तेरङ्गीकारादिति भावः। ननु नेदं मदं विचारसहम्। समासे राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया राजपदस्य पुरुषे शक्तौ च राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तौ समासे स्वतन्त्रशक्तिकल्पेन छत्र्यादौ च छत्रार्थकच्छत्रसम्बन्ध्यर्थकल्पने च बीजाभावात्। अन्यथा

च वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेणान्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थश्च सम्बन्धी तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः । एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वं नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्व-

---

निरर्थकनानाशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् तत्र समासादौ शक्तिस्वीकार आवश्यकः । अन्यथा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्तेः । तत्र राजमातङ्गपदार्थतावच्छेदकराजन्यभेदेन ऋद्धपदार्थस्यान्वयो न सम्भवति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति नियमात् । राजपदस्यैव राजार्थकत्वे तु तत्र ऋद्धपदस्य भेदेनान्वये न किञ्चिद्बाधकमिति तादृशप्रयोगो दुर्वार इति वाच्यम् । राजपदस्य राजसम्बन्धिलक्षकतया राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वात् । छत्रीत्यादौ छत्रादौ पदार्थान्तरस्यान्वयबोधात् । वस्तुयुक्तस्य न विशेषणयोगो युक्तस्य न वृत्तिरिति समासकृत्तद्धितादिरूपवृत्त्यैकदेशार्थकपदार्थान्तरेणान्वयरूपयुक्त्यन्तरादेवेत्यस्वरसादाह यन्यामते त्विति ॥ वस्तुतः वृत्त्यैकदेशार्थव्युदासनादौ चैत्रस्य करणत्वादिरूपपदार्थान्तरस्य भेदसम्बन्धेन चैत्रस्य दासभार्य इत्यादौ शरैः शातितपत्र इत्यादौ अन्वयबोधदर्शनात् अभेदसम्बन्धेन तत्र पदार्थान्तरान्वयो व्युत्पन्न इति अवश्यम् अङ्गीकरणीयम् । तथा चाभेदेनान्वय प्रयोजकसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्भेदेनान्वयबोधवारणसम्भवे वृत्तस्येत्यादि व्युत्पत्त्यङ्गीकारे ऽपि न क्षतिः । न चैवन्तस्य पितेत्यादौ पितृपदर्थतावच्छेदकघटकजनकत्वे निरूपितत्वस्य षष्ठ्यर्थस्यान्वयदर्शनात् पदार्थतावच्छेदके ऽपि भेदेनैव पदार्थान्तरस्यान्वयो व्युत्पन्न इत्यवश्यम् अङ्गीकरणीयम् । तथाविधान्वयबोधस्य च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणसम्भवे पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यादिव्युत्पत्तिकल्पनमपि नावश्यकमिति वाच्यम् । तथा सति गवि पशुर्गौरित्यादितः गोवृत्तिलोमलाङ्गूलवान् गौरित्यादिबोधापत्तिः । चैत्रस्य पितेत्यादौ तु ससम्बन्धकपदशक्यतावच्छेदके ऽपि पदार्थान्तरान्वयस्य व्युत्पन्नतया बोधानुपपत्तिः । ससम्बन्धिकञ्च पदमाकाङ्क्षोत्थापकमवधेयम् । एकसार्थवाहित्वमिति ॥ एक समुदाय एवेत्यर्थः । नैराकाङ्क्ष्येणेति ॥ उद्देश्यता-

नुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क चिद् गङ्गापदस्य तीरे क चिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः, यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपप-

---

त्तेः । न चाऽजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । वाक्यलक्षणावादिमतेनैव तदभिधानादिति । क चिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क चिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ तात्पर्यग्रहस्थले । तेनैव रूपेणेति । न च गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम् । तीरत्वेन लक्षणायामे-

---

वच्छेदकविधेययोरैक्ये अभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया गमनकर्तृत्वविशिष्टे गमनस्यान्वयबोधे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः । छत्रिपदस्य छत्रिघटितसमुदायलक्ष्यतजन्यशाब्दबोधे छत्ररूपमुख्यार्थस्य मुख्यविशेष्यतया भानाभावादिति ध्येयम् । वाक्यलक्षणेति ॥ एतच्चापातत एव समाधानम् । वस्तुतः स्वजन्यबोधे शक्यार्थस्य विशेषणतया भाने ऽपि नाजहत्स्वार्थताभङ्गः । यादृशलक्षणयाशक्यार्थस्य कथञ्चिदपि न बोधः तस्या एवाजहत्स्वार्थत्वादत एव गङ्गापदस्य यत्र गङ्गातीरत्वेन लक्षणा साऽजहत्स्वार्था यत्र तु तीरत्वेन लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्था । न्यायमते ऽपि छत्रीत्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति ध्येयम् । तीरत्वेनेति ॥ इदमपि पूर्वोक्तिविरुद्धमेव । छत्रिघटितसमुदायलक्षणाच्छत्रिपदस्य विशेषणतया छत्रबोधकत्वेन तत्राप्यजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति १ ध्येयम् । न च केवलसमुदायत्वेन यत्र छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्थत्वविरोधो न चेत्यादिना पूर्वमाश-

---

१ तस्यामप्यजहत्स्वार्थत्वसम्भवादिति २ पु० पा० ।

त्तेः। परं त्वेवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिर्न स्यात्, तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् । यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादि-

---

व जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्। गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति । एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि याष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधे ऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम् । अत एव, तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव । एवं च पदाऽनुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम् अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः । इदमुपलक्षणं, गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह । यत्र त्विति ।

क्षित इति न पूर्वोक्तग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । एवमपि यत्र छत्रिघटितसमुदायत्वेन लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्थत्वोपपत्तेरिति समाधानस्यैव कार्यत्वाद्वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण जहत्स्वार्थत्वोपपादनस्यानौचित्यादत एव ग्रन्थकृतैव यत्र तीरत्वेन गङ्गापदस्य लक्षणा तत्रैव गङ्गापदस्य जहत्स्वार्थलक्षणायाः सर्वसंमतत्वादिति वक्ष्यते तत्र हि सर्वपदमाहिम्ना गङ्गातीरत्वेन लक्षणायामपि जहत्स्वार्थत्वस्य न केषांचिदनुमतत्वं लक्ष्यते तस्य शक्यार्थस्य पदार्थान्तरेण साकं यत्रान्वयबोधः तत्रै वाजहत्स्वार्थत्वमिति तदभिप्रायेणैव घटितमिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गस्येति ॥ कृत्पदजन्योपाधिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानोपगमे घटादिपदाद्धटविषयक इति नियमोपगमेनैव घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्यसम्बन्धग्रहः, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थस्मरणं शाब्दबोध इति नियमोपगमेन घटादिविषयान्न पटादिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । प्रवाहसम्बन्धस्येति ॥ तथा च शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा-

पदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य च सम्ब-

परम्परासम्बन्धरूपेति । स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा । न च

या लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वे ऽभावादित्यपि लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे ऽपि संयुक्तसमवायरूपसम्बन्धो ऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वये लक्षणाद्वयकल्पनापि एकपदार्थद्वये शाब्दबोधस्यानुपगमेनैकपदात्तीरपूरद्वये बोधानुपपत्तिरिति ग्रन्थकृतां तात्पर्यम् । गङ्गायां घोषमध्यास्तइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे वसतीत्येव वृत्तिद्वयेनैव युगपन्नानार्थविषयकशाब्दबोध इत्यवधेयम् । अत उक्तस्थले गङ्गापदादेव तीरप्रवाहयोर्बोधे न क्षतिरिति मन्तव्यम् । मूले परं त्वित्यादि ॥ अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे पृथिवीपदात् कदा चिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन कदा चिद्गन्धवत्त्वेन कदा चित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधापत्तिः ।पृथिवी पृथिवीपदशक्येतिवदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं गन्धवत्त्वात्पृथिवीपदशक्यमित्याकारकस्य शक्तिज्ञानस्य सम्भवात्तीरं गङ्गातीरं वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणाग्रहणे शक्तिग्रहस्य तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तथा च लक्षणया यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविषयक एव शाब्दबोध इति यथा नियमस्तथा शक्त्यबोधे ऽपि नियमो न स्यात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति नियम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्ततया शक्यार्थस्यैव शाब्दबोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसम्भवात् । लक्षणया चान्यस्यापि शाब्दबोधे भानोपगमेन लक्षणया कदा चित् तीरत्वेन कदा चित् गङ्गातीरत्वेन शाब्दबोधो भवत्येव । इदमत्र पुनश्चिन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्तिज्ञानत्वमेव शाब्दबोधहेतुरुपेयते । शक्यतावच्छेदकञ्च सर्वलक्ष्यन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तिधर्मः सम्भवति । लघोः शब्दस्वरूपावच्छेदकत्वे मानाभावः । तीरं प्रवाहसम्बन्धवदितिवद्गङ्गातीरं प्रवाहसङ्गीति वृत्तेरेव सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् । पृथिवी पृथिवीपदशक्येति बोधस्येवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानस्य सर्वसम्मतत्वात् शक्तिवृत्तीनां स्वरूपसम्बन्धरूपाव-

न्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा। किं तु लाक्षणिकं पदं-नानुभावकम्, लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम्। शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थ-शाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात्, वाक्ये तु शक्तेर-

---

द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमरः कल्प्यतइत्येतावतैव सामाञ्जस्येऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्धरूपलक्षणया। एवं च लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति । ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह । किं त्विति। पदान्तरं समभिव्याहृतं शक्तं पदम् । शक्तिलक्षणेति । अन्यतरसम्बन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः । कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमि-

---

च्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्या शक्ते तथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । इत्थञ्च शक्यतावच्छेदके शक्तिविरहे ऽपि पृथिवीपदशक्तिप्रमायाः पृथिवीत्वप्रकारकशाब्दबोधः, शक्तिभ्रमे तु गन्धवत्त्वादिनापि शाब्दबोध इति । अत एव भ्रान्तस्य गन्धवत्त्वावच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः। कल्प्यतइति ॥ उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अवयवशक्त्या द्विरेफपदात् साक्षात्सम्बन्धरूपनिरूढलक्षणासहकृततया भ्रमरपदबोधनिर्वाहे शक्यस्य परम्परासम्बन्धरूपलक्षितलक्षणास्वीकारो ऽनुचित इति भावः । नन्वेवं द्विरेफपदे लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य का गतिरित्यत आह लक्षितेनेति ॥ द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणं शाब्दबो-

भावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गभी-रपदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः क्व चिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् । यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियेत तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्प-

---

ति नद्याः । ननु शक्यसम्बन्धो न लक्षणा, तथा सति वाक्यस्य शक्या-प्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते वाक्ये त्विति । ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदी-तीरे लक्षणास्वीकारे गभीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया अस-म्भवेन वाक्यलक्षणावश्यकीत्यत आह । यत्र गभीरेति । क्व चिदिति । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः । स्वीकृतत्वादिति । पदभेदेन व्युत्पत्ति-भेदात् प्रकृते तथाव्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः । नदीपदस्येति । न च विनिगमनाविरहेण गभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्या-पि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् । प्रत्य-

---

यरूपं ज्ञानम् । आकारान्तप्रयोगस्तु वासनैव क्रियते श्रवणान्तरेत्यादिति ! भा-वः । प्रत्ययानामिति ॥ यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थेन प्रत्युत तज्जन्योपस्थितिविषयो यः तदन्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यर्थः । प्रत्ययाश्च विभ-क्तिकृत्तद्धिताख्याताः । तथा च द्विरेफपदेन भ्रमरपदमेव न तु तदर्थ इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वान्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य घटितपद-वाच्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धादेकया लक्षितलक्षणया द्विरेफपदाद् भ्रमरोपस्थित्यर्थं तादृशस्वीकार आवश्यक इति भावः । मूले नानुभावकमिति ॥ शब्दानुभवजनि-का नेत्यर्थः । तथा च लाक्षणिके पदे स्मारिका शक्तिरेव नानुभाविकीति भा-

यानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणाया उक्तत्वात् । अत्र मीमांसकमतानुयायिनः । वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् । न च वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि न सम्भवतीति वाच्यम् । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गभीराभिन्ना नदी तत्सम्बन्धस्तीरे इति वाक्येपि लक्षणा । एवं समासात्मके

वः । ननु तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शाब्दबोधे भानमित्याशङ्क्य लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदान्तरमेव लाक्षिणिकार्थान्वितस्वार्थशाब्दबोधम्प्रति कारणमिति शक्तपदान्तरएव शाब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्यापि भानमिति समाधत्ते लाक्षणिकार्थस्येति ॥ सामर्थ्यावधारणात् शक्त्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्थपदान्तरमित्यस्य लाक्षणिकशाब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरशाब्दबोधजनकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादतो व्याचष्टे पदार्थान्तरामिति॥समभिव्याहृतामिति ॥ लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतमित्यर्थः । तथा च लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदस्मारितलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकमिति भावः । इतरपदार्थइति ॥ इतरपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः । तत्र परपदे तृतीयार्थस्य स्वविषयकज्ञानसहिते वैशिष्ट्यपरस्य वाऽन्वयः । कुमतिरिति ॥ कुत्सिता मतिर्यस्य स कुमतिरिति बोधः । इतरपदस्य कुत्सितज्ञानवल्लाक्षणिकतया पूर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकतया निरर्थकतया कुत्सितपशुत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुपदलाक्षणिकतया कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्तपदस्याभावात् तत्र शाब्दबोधो न स्यादिति शाब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदे ऽपि आनुभाविकी शक्तिरवश्यमङ्गीकरणीयेति भावः । गुरुकुलमित्यादि ॥ कुलमिति सम्पातायातम् । चैत्रस्य गुरुरित्यत्रापि गुरुत्ववच्चैत्रनिरूपितत्वस्यान्वयात् । न च गुरावेव चैत्रसम्बन्धः इति वाच्यम् । तथा सति चैत्रपुत्रादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात् । चैत्रपुत्रस्य कस्य चिद् गुरुत्वाच्चैत्रसम्बन्धित्वाच्चेति ध्येयम् । ननु गुर्वादिपदस्य ससम्बन्धिकत्वेन तदर्थैकदेशे

चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या
स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्या-
हुः । तन्न । स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायां घोष इत्यादौ ग-
ङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम् । न चै-
तावतापि निर्वाहः, अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वावच्छिन्ना या

पदार्थान्तराऽन्वयसम्भवे ऽपि नदीपदस्याऽतथात्वात् कथं तदेकदेशे गभीरपदार्थान्त-
रइत्यत आह पदभेदेनेति ॥ व्युत्पत्तिभेदात्, आकाङ्क्षाभेदात् । प्रकृतइति ॥ ए-
तद्वाक्यस्थनदीपदइत्यर्थः ॥ उत्तरपदएवेति । यद्यपि गभीरायां नद्यां घोष इ-
त्यस्य पूर्वमुदाहृतत्वेन तत्र गभीरपदोत्तरमपि सप्तमी श्रूयते येनेयमनुपपत्तिस्तस्या-
पि विशेषणविभक्तेः सर्वत्र निरर्थकत्वेन तस्याः सार्थकत्वोपगमस्याऽयुक्तत्वात् । घोष-
पदेन गभीरायामित्यस्यासन्नत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च गभीरायां घोष इत्यादौ
सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च न तथोपगमसम्भव इति भावः । गङ्गापदजन्यबोधे ऽपि गङ्गा-
पदशक्यार्थस्मरणरूपेइत्यर्थः । वाक्यजन्यबोधस्तु शाब्दबोधरूप एवेति भावः ।
गङ्गायामित्यस्यापि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदएव लक्षणा सर्वानुमता ।
गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्तेरभावात् गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि ग-
ङ्गातीरवृत्तिरिति शाब्दबोधस्य गङ्गाविषयकत्वात्तत्सम्बन्धस्य तीरे सत्त्वात् तादृशवा-
क्यस्यापि तीरे लाक्षणिकत्वादिति भावः । इदञ्च गङ्गातीरत्वेन शक्यसम्बन्धप्र-
वाहमभिप्रेत्योक्तम् । तीरत्वेन तथात्वे तु प्रवाहस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमि-
त्यवधेयम् । यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधे विषयतासम्ब-
न्धस्तादृशानुपूर्व्यच्छिन्नलक्षणा वाच्येति भावः । एवं गङ्गायामित्यानुपूर्व्यवच्छिन्न-
शाब्दबोधजनकतावच्छेदकामिति न वाक्यलक्षणापत्तिः । यद्यपि गङ्गातीरवृत्ति-
रित्याकारकशाब्दबोधं प्रति आङ्क्षाज्ञानाविधया गङ्गापदोत्तरसप्तमीरूपसमभिव्या-
हारज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकम्, अन्यथा सप्तम्युत्तरे गङ्गापदज्ञाने तादृशशा-
ब्दबोधापत्तिः, तथापि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शाब्दबोधजनकं न
तु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नेदानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः । न चैवं

शक्त्यवच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या तथा च कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम् । वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किं तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यम् । न च शक्त्येत्यधिकम् । समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानाद् घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात् । एवं च शक्यसम्बन्धापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसम्बन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति । किं च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात्

पदज्ञानमेव शाब्दबोधकारणं न तु पदमिति पदानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधाप्रसिद्ध्या पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञायमानपदस्य करणत्वाभिप्रायेणैतदभिधानात् । ननु मौनिश्लोकादौ पदाभावे ऽपि शाब्दबोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारसहमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथा चागतमेव चावयवस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह न चैतावतेति ॥ तत्त्वावच्छिन्नेति ॥ तत्त्वं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वान्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितशक्त्यवच्छिन्नविषयतासम्बन्धावच्छिन्नशक्तिनिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठजनकतायामेवेत्यर्थः । तथा च तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्यबोधविषयतासम्बन्धस्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेति वाक्यपर्यवसानात् वाक्यस्य च शक्त्यभावात् तस्य लक्षकत्वाऽसम्भव इति भावः । ननु शक्त्यभावे ऽपि वाक्यस्येवापभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वमिष्यतएवेति यदि ब्रूयात्तदा ऽप्याह वस्तुत इति ॥ लक्षणानुपपत्तिः, तीरत्वावच्छिन्ने शक्यसम्बन्धग्रहे शुद्धतीरत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या प्रवाहस्य शाब्दबोधाऽविषयत्वादिति भावः । स्वजन्यज्ञानेति ॥ स्वजन्यस्मरणेत्यर्थः ॥ यद्यपि शक्तीत्यनुपपादनेनैव वाक्यलक्षणानिरासः सम्भवति पदस्यैवार्थस्मारकत्वेन वाक्यस्य स्मारकत्वाभावात् तथापि वाक्यार्थयोर्बोधत्वाभावसम्बन्धज्ञाने वाक्यस्यापि वाक्यार्थस्मारकत्वसम्भवात्तज्जन्यस्मृति-

नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयतसम्बन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासम्भवात् गभीरायां नदीति सप्तमीशून्यस्य तीरे लक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गभीरायां नदीति भागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात्। न च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शङ्क्यम्। तादृशतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्ष-

---

विषयसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वोपगमे लक्षणायाः शक्तिघटकतया लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन लाघवावकाशः, अतः शक्तीत्युपात्तम् । ननु यत्किञ्चित्पदस्य तात्पर्यापत्त्यैव गौरवमप्यस्तीति ब्रूयात्तदा ऽप्याह किञ्चेति ॥ नामार्थयोरिति ॥ ननु नामार्थत्वं प्रत्ययजन्यस्मृतिविषयत्वं वाक्यञ्च न नामेति कथं गभीरनदीतीरस्य बोधः। यदि च वाक्यस्य पदसमूहरूपतया समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया वाक्यजन्यस्मरणस्यापि नामजन्यत्वमक्षतमेवेति उच्यते तदा तत्र प्रत्ययजन्यत्वस्य तथा गभीरनदीतीरस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भवेन प्रत्ययार्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयोपगमात्। सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति॥प्रातिपदिकस्यात एव सुधीभिर्विधानात्। प्रत्यये ऽप्युद्देश्यस्यैव प्रकृतित्वादर्थवदधातुरित्यनेन प्रत्ययाद्भिन्नशक्तस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गभीराया नदीत्यस्य किञ्चिदर्थाशक्तत्वेन सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति भावः । न चैवं नीलोत्पलं वाच्यवाचकमित्यादौ वाचकनीलोत्पलसमुदायबोधादर्वाक् शक्यतायाः किञ्चिदर्थाशक्तत्वे ऽपि तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न स्यादिति वाच्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रान्तरेण तेषामपि प्रातिपदिकत्वविधानेन कृत्तद्धितान्तसमासानां विभक्तिप्रकृतित्वसम्भवात् । वस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वमेव तच्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायजन्यबोधविषये गभीरनदीतीरे ऽप्यक्षतम् । समुदायस्य प्रत्येकानातिरिक्ततया प्रकृतिघटितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यताऽनपायात्। प्रकृतिमात्रजन्यत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् चैत्रस्य गामानयेत्यादौ चैत्रसम्बन्धिगोः प्रत्ययार्थकर्मत्वे ऽन्वयदर्शनेन तन्निवेशासम्भवाच्च वृत्तौ प्रकृतिनिरूपितत्वमपि न श-

र्य्यग्राहकम् । बहुव्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः । यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरारोहकर्म्मणि लक्षणा, आरूढपदं च तात्पर्य्यग्राहकम् । एवमन्यत्रापि । तत्पुरुषे तु पूर्व्वपदे लक्षणा । तथाहि । राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्ना-

---

णामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न, अभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः । एवं अवयवलक्षणैव न तु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः । गोपदस्येति । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । गोमति, गास्वामिनि । न स्वी।क्रियतइति । गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् अन्यथा चित्रव्रजोस्तीत्यादावपि व्रजपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात्। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादात्म्ये-

---

क्यते विवक्षितुम् । वाक्यलक्षणाङ्गी।कर्तुर्मते नीलोत्पलादिप्रकृतिनिरूपितप्रत्ययसिद्धेरित्यापाततो रमणीयमेतल्लक्षणति प्रतिभाति । समानविभक्तिकेति ॥ गभीरायां नद्यामिति समुदायस्य किञ्चिद्विभक्तेरसत्त्वादिति भावः । अथ राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्याविभक्तिकत्वे ऽपि पुरुषाव्यवहितपूर्वराजपदार्थस्य राजसम्बन्धिनि पुरुषे भेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृते ऽपि सप्तम्यन्तवाक्यस्य घोषपदाव्यवहितपूर्वतया तदर्थस्य गभीरनदीतीरवृत्तेर्घोषे भेदान्वये बाधकाभावादिदमसङ्गतम् । न चाव्यवहितपूर्ववृत्तिनः शक्यत्वरूपपदत्वमपि तादृशान्वयबोधे प्रयोजकम् । नीलघटमि-

न्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः

न तथान्वयो न स्वीक्रियते इति हृदयम् । निपातातिरिक्तेति । निपातपदमव्ययस्याप्युपलक्षणम् । तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयाऽन्वयोपपत्तिः । अन्यथा, अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे । तथान्वयबोध इति । भेदेनान्वयबोधः स्यादित्य-

---

त्यादौ नीलघटेत्यस्य वाक्यत्वेन पदत्वाभावे ऽपि तदर्थस्य नीलघटसम्बन्धिनोरिवाऽभेदेनान्वयाऽदर्शनादिति चेन्न । घोषो गभीरायां नद्यामिति वाक्यादपि तादृशशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्राप्यव्यवहितपूर्वत्वसमानविभक्तिकत्वयोरभावादभेदान्वयबोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात् इति विभावनीयम् । घटशून्येति ॥ शून्यपदस्याऽभावपदार्थकतया तदेकदेशे ऽभावे एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटपदार्थस्यान्वयस्वीकारादिति भावः । तथान्वयइति ॥ तादृशान्वय इत्यर्थः । पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्य तादात्म्येनैवान्वयो न स्वीक्रियते भेदसम्बन्धेन तु स्वीक्रियते एवेति भावः । वृजपदार्थैकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनान्वयाभावेन बहुव्रीहौ गोपदार्थैकदेशगव्यपि चित्रपदार्थस्य भेदान्वयसम्भवात् चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति भावः ॥ मूले आरूढवानर इति ॥ तत्कर्मकारोहणकर्त्ता वानर इति बहुव्रीहिसमासे विग्रहवाक्याद् यादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नः शाब्दबोधो भवति समासवाक्यात्तद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नार्थबोध इति नियमेन वानरकर्तृकारोहणकर्म वृक्ष इति बोधस्योपगन्तव्यतया वानरपदस्य वानरकर्तृके लक्षणां स्वीकृत्य आरूढपदस्य वानरारोहकर्मणि लक्षणास्वीकारे पदद्वये च लक्षणापत्तिः । बहुव्रीहौ उत्तरपदसमासप्रयुक्तलक्षणेति नियमस्य उत्तरपदार्थप्राधान्यनियमस्य भङ्गापत्तिः स्यादिति वानरपदस्यैव वानरारोहकर्मणि लक्षणा आरूढपदं तात्पर्यग्राहक-

स्यात् । पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवा न्वयान्निपातातिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोर-भेदसम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति । न च राजपुरुष इत्यादौ लु-प्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेर-

---

र्थः । साक्षादेव, प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव । भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गे-णापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः । नञः, नञर्थान्योन्याभावस्य । स्मरणं कल्प्यमिति । तथा चात्रापि प्रत्य-

---

मेवेति भावः । ननु निपातमात्रार्थस्य च नामार्थान्तरेण भेदान्वयस्वीकारे चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थे सादृश्ये चन्द्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । चादयो ऽद्रव्ये निपाता इत्यनुशासने द्रव्यभिन्नार्थकानां चादीनामेव निपातसंज्ञा-विधानात् इवशब्दस्य चादिगणमध्ये पाठाभावादित्याशङ्कां निराकुर्ते निपातपदमि-ति ॥ तथा चात्र निपातपदमव्ययार्थकमेवेति निपातानामव्ययत्वादेव लाभसम्भ-वादिति भावः । प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति ॥ विभक्त्यर्थभिन्नसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । ननु मूले निपातातिरिक्तेत्यस्य प्रयोजनमुक्तम् न तु साक्षादित्यस्यैवेति नियमे साक्षात्पदमनर्थकमित्याशङ्कां निराकुरुते भूतलइत्यादि ॥ आधेयतासंसर्गेणापीति ॥ अपिना स्वरूपसम्बन्धेन घटे भूतलवृत्तित्वान्वयस्य समुच्चयः । अन्वयादिति ॥ यद्यत्र घटभूतलवृत्तित्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतान्तरस्यापि घटे प्रका-रत्वोपगमो ऽनुचितः पदार्थस्य संसर्गविधया भानाङ्गीकारात्, तथापि भूतले घट इति वाक्यजन्यज्ञानानन्तरं घटो भूतलवृत्तिर्वा न वेति संशयानुत्पादस्यानुभवसिद्धतया आधेयतया भूतलाभाववान् घटः प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाप्रयुक्तलाघवेन विभक्त्यर्थस्य संसर्गवि-धयापि भानमादृतं तादृशवाक्यजन्यबोधस्य घटो भूतलीय इत्याकारकत्वे घटे आ-धेयतया भूतलाभावज्ञानमविहाय ज्ञानमेवेति तदभावावगाहिघटितशाब्दबोधसाम-

यार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । परे तु राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् अन्यथा दर्शिते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात् तस्यैकदेशत्वा-

---

र्थ्यासत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितोक्तप्रत्ययसामग्र्येव तिष्ठतीत्येतादृशप्रत्यक्षे तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः । घटः पटो नेत्यत्रात्यन्ताभाव एव वक्तुं शक्यते नञोऽत्यन्ताभावबोधे ऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो नञो ऽन्योन्याभाव एवेत्याह नञर्थेति।। षष्ठीस्मारितस्वत्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः। अथ वा स्वत्वे राजपदान्वयः स्वत्वे एव पुरुषान्वयः न तु राजपुरुषे इत्यर्थः । उभयथापि षष्ठीविषयकस्मरणकल्पनमावश्यकमिति भावः । मूले ऽस्मृतविभक्तेरपीति ॥ यद्यपि तत्पुरुषे पूर्वपदस्य स्वार्थविशेषितविग्रहवाक्यार्थविभक्त्यर्थविशिष्टे निरूढलक्षणोपगमेन तत्तद्विभक्तिकरणे पूर्वपदस्य तत्तदर्थे निरूढलक्षणानिर्णय एव न सम्भवति लक्षणारूपवृत्तिज्ञानाभावेन शाब्दबोधो न सम्भवत्येवेति अस्मृतविभक्तेः शाब्दबोधोपपादनं दुर्वचं तथापि विभक्तिस्मरणं विना निरूढलक्षणातस्य निर्णये ऽपि सामान्यलक्षणाज्ञानं तदधीनपदार्थस्मरणं न सम्भवत्येव निरूढलक्षणाज्ञानादेव पदार्थस्मरणमिति न नियमः । तथा सति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात्तीरस्मरणानुपपत्तिः । एवञ्च तत्तत्स्थलेषु नानाविभक्तिकस्मरणकल्पनामपेक्ष्य लक्षणया राजपदाद्राजसम्बन्ध्युपस्थितिं कल्पयित्वा भेदशाब्दबोधोपगम एवोचितो लाघवात् । राजपुरुष इति कर्मधारये कर्मधारयानुपपत्त्यापि लक्षणाबीजाभावेन राजाभिन्नः पुरुष इति वाक्यार्थबोध एव स्वीक्रियतइति भावः । मतान्तरमाह परे त्विति ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति ॥ पुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबोधम्प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः । अत एव राजपुरुष इत्यादौ तादृशशाब्दबोधकारणसम्भवेन नोक्तापत्तेरवकाश इति भावः । परामर्शो न स्यादिति ॥ तत्पदे पूर्ववाक्यस्थपदार्थस्यैव परामर्शः न तु तादृशार्थतावच्छेदकस्यापीति नियमः । अन्यथा ऽत्र घटो ऽस्ति न

पि ततो बोधोदयात् । तस्माद् राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः । द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यदौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रका-

---

दित्याहुः । द्वन्द्वे तु इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखादिरावित्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं

द्रव्यमिति स्वारसिकप्रयोगापत्तेः । तथा च राजपदस्य राजसम्बन्ध्यर्थकत्वे तत्पदेन राज्ञः परामर्शो न स्यादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु एवं सति राजपुरुष इत्यादावपि स्वत्वसंसर्गकबोध एवोचितः अतिप्रसङ्गस्य षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशशाब्दबोधनियमत्वोपगमेनैव वारणसम्भवात् । न चैवं व्याससमासवाक्ययोः परस्परजन्यत्वे व्यभिचारेण कारणतैवानुपपन्नेति वाच्यम् । तत्तदानुपूर्वीज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया व्यभिचाराऽप्रसक्तेः । अन्यथा त्वन्मते ऽपि राजा स्वत्वं पुरुष इत्यतः शाब्दबोधवारणाय षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य राजस्वत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्पनीयतया पर्यायपदान्तरघटितवाक्यादपि तादृशशाब्दबोधोपन्यासे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । यदि च पुरुषराज इत्यादौ आश्रयतया स्वत्वाद्यभाव एव नञा बोधनीयः वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोष इति वक्तव्ये ऽभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत्समनियताभावानामैक्येन तादृशाभावस्य राजस्वत्वाभावरूपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तरकल्पनात् । न च स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वत्वादिषु विभक्तीनां शक्तिकल्पनं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितीनां शाब्दबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थितीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रवेशापेक्षया तादृशप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वादिति विभक्तेः सङ्ख्याभिन्नार्थकतैव न स्यादिति । किञ्च राजसम्बन्धिनि राजपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायां तादृशलाक्षणिकराजपदघटितराजपुरुष इति कर्मधारयाद्राजस-

नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वस्या- काशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बाधापत्तेः। परन्तु खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्येते एवं चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य न वा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्याऽपि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति धवद्वयादेर्बो-

---

म्बन्ध्यभिन्नः पुरुषः इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य द्विविध- शाब्दबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपि च राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषः इत्या- दिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वीज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्र- तिबन्धकत्वकल्पने गौरवं मन्मते तदभावादिघटितशाब्दसामग्र्याः विशे- ष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितप्रत्यक्षसामग्र्या एवासत्त्वेन प्रत्यक्षापत्त्ययोगकल्प- नात् । न च त्वया ऽपि स्वत्वसम्बन्धेन राजाभाववान् पुरुषः प्रमेय इति तादृ- शप्रत्यक्षं प्रति पृथक् शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । राजकीयाभिन्नसम्बन्धं प्रमेयमिति प्रत्यक्षं प्रत्यपि स्वत्वस्यासंसर्ग इत्यादिना ता- दृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मते ऽधिकत्वादित्यलं विस्तरेण । मूले द्वन्द्वे न लक्षणेत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । अहिनकुलमित्यादौ द्वन्द्वे उत्तरपद- स्य अहिनकुलसमुदायलक्षणयाः स्वतःसिद्धत्वादतो द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वपरमि- त्याह इतरेतरेति ॥ मूले विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेणेत्यत्र विभक्त्यर्थः कर्मत्वं तस्मि- न् प्रकारतया धवखदिरौ बुध्येते इत्यर्थो बोध्यः। सुपामिति ॥ आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमेनैतन्निर्वाहः । विभक्त्यर्थद्वित्वादेरुद्देश्यतावच्छेद- कव्याप्तिविशिष्टसङ्ख्यायाः पर्याप्त्याख्यस्वरूपसम्बन्धेनैव स्वप्रकृत्यर्थे अन्वयो नेत्यु- पेयम् । अन्यथा घटाकाशगतद्वित्वस्य केवलपर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन समवायेना- काशे सत्त्वे ऽपि तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथा ऽऽकाशद्वित्वाप्रसिध्या ऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन न तद्वत्त्वमिति नोक्तवाक्यस्य प्रामाण्या- पत्तिः । एवञ्च तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वत्त्वं द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेद- कव्याप्यत्वएवोपपादितं भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसङ्ख्याप्रमा-

रेण बुध्यते तत्र न लक्षणा । न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम् । साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । न चैकक्रियान्व-

---

ध इति मीमांसकमतं शङ्कते । न च साहित्ये इति । साहित्याश्रये इत्यर्थः । सहवृत्तित्वं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते । न चैकेति । अननुभवाचेति । वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य

जनकत्वं विभक्तीनामित्यर्थः । प्रमोपादानादाकाशावित्यादिवाक्याद्योग्यताभ्रमे घटाकाशगतद्वित्वस्य आकाशे प्रकारतावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तावपि न क्षतिः । न चोक्तस्थले तादृशपर्याप्तेरप्रसिद्धतया कथं तदवगाहिभ्रमः सम्भवतीति वाच्यम् । एकत्वादिपर्याप्तेराकाशत्वव्याप्यतया तेन व्यधिकरणसम्बन्धेन घटाकाशगतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारत्वोपगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्विवचनशक्यत्वे आकाशावित्यादिवाक्यात् प्रमात्मको ऽपि शाब्दबोधो न स्यादाकाशत्वव्याप्यद्वित्वाप्रसिद्ध्या विभक्तेस्तद्बोधकत्वासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या भ्रमस्योपपादितत्वात् द्वित्वमात्रे विभक्तिशक्तिभ्रमेण तादृशशाब्दबोधोपपादनमसत् । तथा सति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः घटाकाशगतद्वित्वस्य आकाशे पर्याप्त्यादिसम्बन्धेन बाधकत्वादिति बोध्यम् ॥ अत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादिवाक्यात्तेनोद्देश्यतावच्छेदकचैत्रत्वाद्यव्यवहितद्वित्वादिबोधात् विभक्तीनामित्युपेक्ष्य सुपामित्युक्तमित्यवधेयम् । न च सिद्धान्ते घटपटावित्यादौ केवलपर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वान्वयात्सुपामित्यत्रैकधर्मोद्देश्यतावच्छेदकत्वमित्यस्य पूरणीयतयोक्तस्थले धर्मद्वयस्योद्देश्यतावच्छेदकतया इदमसङ्गतमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तथात्वेपि मीमांसकमते साहित्यस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया पूरणस्यानावश्यकत्वात् । घटपटौ तिष्ठत इत्यादौ तद्धानस्य बोधकता सङ्ख्याबोधनादिति मन्तव्यम् । सहवृत्तित्वमिति ॥ एकदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । लक्ष्यं लक्ष्यतावच्छेदकमेकक्रियान्वयित्वम् ऐक्योक्त्युपस्थाप्यार्थान्वयित्वम् । मूले सा-

यित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियाभेदेऽपि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुभवाच्च । अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः किं तु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । न च नीलघटयो-

---

शाब्दबोधाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्ज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्ज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद् द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह । किं त्विति । चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थाश्चत्वारः स-

---

हित्यशून्ययोरिति ॥ गोत्वाश्वत्वे पश्येत्यादौ दर्शनरूपक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वान्न द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीयदूषणान्तरमाह पश्य छिन्धीति ॥ यथाक्रमं दर्शनच्छेदनस्य तात्पर्येणापि दर्शनात् द्वन्द्वदर्शनादित्यर्थः । साहित्यस्याननुभवादिति दूषणमपि द्वितीयकल्पाऽभिप्रायेणैवेत्याशयादिति व्याचष्टे वस्तुगत्येति ॥ शाब्दबोधाभावादिति ॥ एकक्रियान्वयित्वम् एकविषयनिरूपितससंर्गतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव तच्च न शाब्दबोधविषयः । स्वस्मिन् स्वविषयकत्वस्यानुभवात् सिद्धिः । वस्तुतः स्ववृत्तीनामपि कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमक्षतमेवेति न क्वापि द्वन्द्वानुपपत्तिरित्याशङ्कायामेव साहित्यस्येत्यादि दूषणमभिहितम् । एककालवृत्तित्ववदेः शाब्दबोधविषयत्वाननुभवाच्चेति तदर्थ इति युक्तमुत्पश्यामः । व्यासज्ज्यवृत्तीति ॥ यद्यप्येकदेशवृत्तित्वम् एकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्ज्यवृत्ति तथापि पक्षद्वये दूषणाभिधानात् अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् तच्च व्यासज्ज्यवृत्त्येवेति भावः । एतच्चापाततः । द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्ज्यवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छेदेनापि गमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसम्मतत्वादिति विभा-

रभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वम्, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् ।

मुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः । कथमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः । लक्षणेति । तथा च तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोर्भेदाभावादत आह । अभेद इत्यस्येति । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्र-

---

वनीयम् । कर्मधारयादिति ॥ कर्मधारये पदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्वस्य द्वन्द्वकर्मधारयोभयसाधारणत्वादिति भावः । समुच्चयेति ॥ घटं पटं चानयेत्यत्र चार्थः समुच्चयः । अत्र च घटपटयोः समाननिष्ठानयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वान्न समासः एवं भिक्षामट गां चानयेत्यत्र चार्थोऽन्वाचयः । अत्रापि भिक्षागवोः समासनिष्ठतया सापेक्षत्वादेवासामर्थ्यादेव न समासः । रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलमिति इतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्वं तत्रैव समास इति भावः । परन्तु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकारः प्रयुज्यतइति समुच्चयान्वाचयेतरेतरेषु चार्थो भेद एव एतस्मित् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो वर्तमानत्वे सति द्वन्द्वसमासो भवतीति । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । प्रमाणप्रमेयत्यादीत ॥ प्रमाणस्य प्रमणाभिन्नत्वेन तत्र द्वन्द्वो न स्यादिति भावः । तथा च नीलघटयोरित्यत्र नलिघटत्वयोर्लक्षणा । तथा प्रमाणप्रमेत्येत्यादिसूत्रेपि प्रमाणत्वे प्रमाणपदस्य लक्षणा । अभे-

तीतिविषयत्वम्, तथा च क्वचित्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः। अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेदएव द्वन्द्वः, न चैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोधसम्भवात्, सकृदुच्चरित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात्, सरूपैकशेषविधेर्हरी इत्यादौ सार्थकत्वात्। अस्तु वा सकृदि-

---

दपदस्याश्रयाभेदइव पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । न चैवं पदार्थयोर्भेदः घटद्वन्द्वस्य साधुतानियामक इति वाच्यम् । घटश्च पटश्च घटपटावित्यत्र द्वन्द्वोपपत्तये पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमात् । न च यत्र सरूपाणामेकशेष इति सूत्रेण पदान्तरस्य लोपविधानाद् द्वन्द्व एव नास्ति पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमेनेति वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वसमासापवादकत्वेन द्वन्द्वस्य साधुतास्थलएव सरूपैकशेषविधेः प्रवर्त्तनीयतया तत्र च पदार्थतावच्छेदकघटत्वस्य भेदाभावेन पदार्थयोर्घटव्यक्त्योर्भेदादेव द्वन्द्वस्य साधुतामुपपाद्य तदपवादकसरूपैकशेषविधेः प्रवर्त्तनीयत्वादिति भावः । न चैवं नीलघट इति कर्मधारयस्थले ऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्वप्रवृत्त्या कर्मधारयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयोरभेदविवक्षायामेव कर्मधारयविधानाद्विशेषणसामान्याभावादभेदविवक्षायाम् एव द्वन्द्वसमासविधेरभ्युपगमादिति ध्येयम् । सकृदुच्चरित इति ॥ एकवारोच्चरितपदादेकस्यैवार्थस्य बोधेन घटपदादेकदा नानाघटबोधासम्भवादित्याशङ्कायामिदमुक्तम् । न चैवं सरूपाणामिति सूत्रवैयर्थ्यम् । एवं घटपदेनैव नानाघटोपस्थितिसम्भवेन पदान्तरं कल्पयित्वा तल्लोपविधानस्यानुचितत्वादिति । एकशेषविधेरिति ॥ हरिपदे सूर्यत्वसिंहत्वादिपदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या तत्रैव तदपवादकसरूपैकशेषविधेः सार्थकत्वादिति भावः । ननु सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्त्यनभ्युपगमे सैन्धवादिपदादेकदैव लवणाऽश्वयोर्बोधापत्तिः । न च तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात् नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यसत्त्वे ऽप्येकदा लवणाऽश्वयोर्बोधाऽननुभवादित्यत आह

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारो ऽप्यनुभूयतइत्युच्यते तदा-ऽहिनकुलमित्यादौ परपदे ऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा पूर्व्व-पदं तात्पर्य्यग्राहकम् । न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं स-माहारस्यान्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादना-सम्भवादिति वाच्यम् । परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् । ए-

---

त्यादिव्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार इति । अहिनकुल-मित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वामित्यर्थः । व-स्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरित्यभि-प्रेत्योक्तं यदीति । पूर्वपदमिति । प्रत्ययानामिति । व्युत्पत्तेर्विनिगमक-त्वादिति भावः । कथमिति । कथं समाहारबोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । वादनासम्भवादिति । अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वाद-नपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारे ऽसम्भवेन वादनकर्मत्वासम्भवादित्यर्थः । परम्परासम्बन्धेन, स्वाश्रयवृ-त्तित्वरूपेण । तदन्वयात्, वादनकर्मत्वान्वयात् । एवमिति । उत्तरपदे

अस्तु वेति ॥ पदार्थैकदेशे इति ॥ सकृदुच्चरित इत्यत्रार्थशब्दावृत्त्या पदबो-ध्यः तदेकदेशवृत्तौ सकृदित्यर्थस्यैकत्वस्यान्वयः । तथा च सकृदुच्चरितशब्द एकया वृत्त्या स्वबोध्यार्थं बोधयतीति व्युत्पत्त्यर्थकतया घटत्वावच्छिन्नैकशक्तेर्ना-नापदबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु हरयस्तिष्ठन्तीत्यादौ तात्पर्यसत्त्वे सिंहसू-र्यादीनामपि बोधो ऽनुभवसिद्ध इति नानावृत्त्यापि नानार्थानामेकदा नानार्थबोधक-त्वमङ्गीकरणीयम् इत्याशयेनाह वस्तुत इति ॥ तथा चैकपदज्ञानादेक एव शा-ब्दबोधः न तु क्रमिकशाब्दबोधद्वयमित्येवोक्तव्युत्पत्तेः पर्यवसितार्थ इति भावः । मूले वादनासम्भवादिति ॥ शब्दजनकसंयोगानुकूलव्यापारो वादनपदार्थः । धात्व-

वं पञ्चपूलीत्यादावपि । परे त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्य्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैववचनमसाध्विति वदन्ति । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृत-

---

समाहारलक्षणेत्यर्थः । नव्यमतमाह । परे त्विति । बुध्यतइत्यस्य न तु समाहारोपीति शेषः । ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह । प्रत्येकमिति । तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसञ्ज्ञेत्यत आह । समाहारसञ्ज्ञेति । तत्रैवेति । तथा च पारिभाषिक्येव सा ऽन्वर्थत्वे ऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसञ्ज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह । अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः । तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । पितरौ श्वशुरावित्यादावि-

---

र्थतावदोच्छकसंयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयो वाच्यः । संयोगे बुद्धिवृत्तित्वस्य बाधादिति भावः । अन्वर्थत्वइति ॥ समाहारसंज्ञाया इति ॥ समाहारबोधकत्वप्रयुक्तइत्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ असमुदायदेशेष्वपीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात्, समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । पदसंस्कारार्थत्वादिति ॥ पदस्पृहानुकूलादिपदस्य संस्कारो विलक्षणधर्मसंज्ञा च नपुंसकत्वमित्येकवचनान्तरूपतदर्थत्वात् । तत्प्रयोजकत्वात् समाहारद्वन्द्वएव तथोपगमादिति भावः । विरूपैकशेष इति ॥ सरूपाणामेणशेष इति सूत्रेण समानानुपूर्वीकपदानाम् एकशेषविधानाद् विभिन्नानुपूर्वीकपदस्थले पिता मात्रा शिष्यते तत्र विशिष्टस्य पितृपदस्यैव जनकपदम्पत्योर्लक्षणा सभिव्याहृतपदसत्त्वे तदर्थनिरूपितजनकत्वमेव प्रतीयते तदभावे तु उच्चारयितुरेवेति मन्तव्यम् । पितृद्व-

दे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् । कर्म्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र च न लक्षणा. अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किं तु कर्म्मधारयो लक्षणाभावात् । न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदाऽनधिकाराद् याजनाऽसम्भव इति वाच्यम् । निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत

ति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । लक्षणेति । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासम्भवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः । विरूपैकशेषत्वेपि तत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान् स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद् भातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्वीक्रियतइति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासम्भव इति ।

येति ॥ जनकपुंस्त्वावच्छिन्नस्यैव पितृशब्दार्थत्वादिति भावः । गत्यभावादित्यनेन घटादिपदस्थले एकेनैव घटपदेन नानाघटबोधसम्भवात् लक्षणां विनापि तत्सम्भवादिति सूचितम् । आहुरित्यनेनास्मिन् कल्पे अस्वरसः सूचितः। तद्बीजन्तु अस्मृतमातृशब्दस्यापि शाब्दबोधानुभवेन अस्मृतव्यक्तिकल्पने गौरवं भ्रातृपदस्य भ्रातृभगिन्युभयत्र तात्पर्या-

एव कल्पनात् । लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या

अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः । तत एवेति । श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः । ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह । लाघवेनेति । ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करं शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्र विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य, तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः

नुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वादिति भावः। अध्ययनविधिसिद्धेति ॥ अर्थी समर्थो विद्वानित्यादिना यागोपयुक्तद्रव्यवतः शक्तिमतः ज्ञानपदस्य स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति शक्त्या प्रयोजनप्रतीतेर्यजनस्वाध्याययोरेकं कर्तव्यामित्यर्थतया वेदाध्ययनेनैव ज्ञानसम्पादनस्य बोधितत्वात्। उक्तनिषेधप्रतीत्या च निषादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्वेदाध्ययनजन्यज्ञानाभावेन निषादस्य यजनासम्भवः तदसम्भवे तद्याजनस्याप्यसम्भव इति भावः । गौरवं, कल्पनागौरवमित्यर्थः । लाघवमाकिञ्चित्करमिति ॥ लक्षणाकल्पनाप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ लाघवं, दोषावहम् इत्यर्थः । उक्तश्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्थान्वये लाघवे ऽपि तदादरणीयमिति भावः॥ ननु मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति विधिना हिंसासम्बन्धमात्रस्य निषिद्धत्वे वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति यागे पशुहिंसाविधानबलाद्विहितहिंसातिरिक्त हिंसानिषेधपरत्वमेव यथोक्तविधेः स्वीक्रियते तथा ऽत्रापि निषादस्थपतिमिति विधानबलात्स्त्रीशूद्रावित्यादिनिषेधवाक्येन शूद्रपदं वा निषादातिरिक्तशूद्रपरम् अङ्गीकरणीयम् । यथाश्रुते ऽप्रामाण्यापत्तेरित्याशङ्कां निराकुते तत्रेति ॥ विशेषतः विशिष्य विधानेन प्राप्तं यदध्ययनं तदतिरिक्ताध्यायनमेव उक्तश्रुतेस्तात्पर्यार्थः । तथा च निषादस्थपतिमिति विधिना प्राप्तनिषादस्य यागोपयुक्तवेदाध्ययनं तदतिरिक्तवेदाध्य-

कल्पनायाः फलमुखगौरवतया ऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्र-

---

शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति । अदोषत्वादिति । ननु लक्षणाकल्पनेपि न दोषः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात्, न च शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमाधिकमिति वाच्यम् निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादसम्बन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति चेन्न। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विना ऽसम्भवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति । उपकु-

---

यनमात्रं शूद्रमात्रस्य निषिद्धमिति भावः । अदोषत्वादिति ॥ ननु निषादस्थपतिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे लाघवं तत्पुरुषोगमे निषादपदस्य निषादसम्बन्धिनि लक्षणायाः कल्पनीयतया गौरवात् । एवञ्च विधितः निषादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निषादस्याध्ययनकल्पने ऽपि, कल्पनागौरवं, फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तं तदिदमसङ्गतम् । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति । तत्पुरुषोपगमे ऽपि न किञ्चिद्गौरवम् । अतः कर्मधारयमुपगम्य निषादस्याध्ययनकल्पनमेव गौरवग्रस्तामिति शङ्कते नन्विति ॥ लक्षणायाः क्लृप्तत्वे ऽपि तज्ज्ञानस्य वेदजन्यशाब्दं प्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमक्षुण्णमेवेति शङ्कते न चेति ॥ लाक्षणिकशाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाक्षणिकार्थविषयकशाब्दबोधम्प्रति हेतुतायाः आक्षिप्ततया तत एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्त्या वेदस्थले कार्यकारणभावान्तरकल्पनाविरहादिति समाधत्ते निषादानामिति ॥ लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविरहे ऽपि वेदजन्यशाब्दबोधव्यक्तीनामपि अव्यवहितपूर्वांशभूतज्ञानव्यक्तीनाम् अज्ञानकल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपरूपमेवान च तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानकल्पनाधिक्यमिति वाच्यम्। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञाने विशेषणविधया

म्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति । अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः । अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । पूर्वपदार्थप्रधानतयेति । कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसम्बन्धिन उपपदार्थसमीपे भेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्याभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यको ऽन्वयबोध इत्यर्थः । के चित्तु उपपदार्थः सामीप्यं न तु समीपम् समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनि-

---

शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानं व्यक्तीनां वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वम् उभयवादिसिद्धम् अतो ऽशक्यसम्बन्धरूपेति । अस्वपदेति ॥ समस्यमानपदमात्रघटितविग्रहकसमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य तादृशविग्रहवाक्यं स्वपदविग्रहवाक्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवह्रियते । स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यसिद्ध्यर्थमेव वैकल्पिकत्वस्याङ्गीकारात् इति भावः । उपपदार्थविशेष्यक इति ॥ न चैवं कुम्भमुप इत्यादौ व्यक्त्युपादानत्वादौ समीपादेरन्वयो न स्यात् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वं वाच्यम् । पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदस्वीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानस्थले तादृशसमस्तपदविभक्तेरव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादृशशाब्दबोधनियामकत्वोपगमेन व्युत्पत्तेस्तादृशस्थले सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवञ्च प्रत्ययानामपि कुम्भसमीपार्थकत्वेन कुम्भसमीपामित्यन्वयबोधाकारः । किन्तु स्मरणादेवेत्यन्वयबोध इत्यसङ्गतम् । तथाप्यन्वयोत्तरमपीति विभक्तिसत्वेन तदर्थसङ्ख्याप्रकारकतात्पर्येण कुम्भसमीपमिति शाब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनन्तद्वीजन्तु समासान्तर्भावेन क्वाप्युपपदप्रयोगाभावेन उपपदस्य समीपार्थकताया निश्चेतुमशक्यतया स्वपदविग्रहस्थले ऽपि समासार्थकपदान्तरेणैव विग्रहवाक्यस्वीकाराच्च समास पदस्य सामीप्यविशिष्टार्थकतया उपपदस्यापि तदर्थकताया एवोचितत्वात् सम्भवति सार्थकत्वे किञ्चित्पदस्य निरर्थकताकल्पनमयुक्तमिति मन्तव्यम् । शक्ति-

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

धानतया चान्वयबोध इति. इत्थं च समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ॥

आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाका-

राकरणं पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया इह च पूर्वपदार्थप्रधाने ऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । वैयाकरणमतं दूषयति इत्थं चेति । पदशक्त्यैवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः ॥

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते न तु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य समासघटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न सम्भवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे । आसत्तिज्ञानमिति । आसत्तियो-

---

निराकरणमिति ॥ यद्यपि राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे पूर्वपदस्य लक्षणैव पूर्वं प्रतिपादिता न तु तत्पुरुषे शक्तिर्निराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे न पूर्वपदे लक्षणा किन्तूत्तरपदएवेति । इदानीं कः शङ्कावकाशः अग्रे तत्र समासेषु घटकपदानां शक्त्या लक्षणा चैवं तत्तद्विशिष्टबोधोपपत्तौ न क्वापि शक्तिः कल्प्यते गौरवादिति समासमात्रे शक्तिभेद एव निराकरिष्यते । नानुपपत्तिरिति ॥ तथापि तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासायेति तदुक्त्यैव क चि-

ङ्क्षाज्ञानं तात्पर्य्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । यत्पदार्थ-स्य यत्पदार्थेनान्वयो ऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः

ग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । ननु सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्रातिव्याप्तिः तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे । यत्पदार्थेति । अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयोः पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्य-

---

त्तत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणयैव निर्वाहेण तत्रापि न शक्तिकल्पनमिति लाघवसम्भवात् पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः कथं चिदुपपादनीयः । विसर्गशून्येति ॥ आसत्तीत्यस्य निर्विभक्तिकत्वे समासान्तर्गतत्वसम्भवेन आसत्त्यादितात्पर्याणां द्वन्द्वसमासमाश्रित्य तेषां ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन आसत्त्यादिज्ञानसम्भवादिति भावः । सन्निधानं तु पदस्येति मूलकारिकायां चोपपदसान्निध्यमासत्तिरिति यथाश्रुतार्थः प्रतीयते तत्र चोपपदयोः परस्परपदान्वयबोधाजनकत्वे ऽपि सान्निध्यादासत्तिरिति दोषस्य स्पष्टतया तस्यैव ग्रन्थकर्तुः स्वाभिमतासत्तेर्निर्वचनबीजतां प्रदर्शयन्नाह नन्वित्यादि ॥ वस्तुतः सन्निधानमित्यादिमूलं प्राचीनाच्चैव परिशिष्टनियमयोः परस्परमन्वयबोधजनकत्वे तात्पर्यतयोपपदयोरव्यवधानमासत्तिः तस्याः स्वरूपसत्याः शाब्दबोधकारणत्वे गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोः अव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तदपलापापत्तिः तस्माद् भ्रमप्रमासाधारणं तादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुतयोपगन्तव्यमिति मूलकृदुपन्यस्यति अन्वयप्रतियोगीत्यादि ॥ अन्वयशाब्दबोधविषयीभूततत्प्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदइत्यर्थः ॥ मतमेतद्दूषयति वस्तुत इति ॥ अनपेक्षितत्वादिति ॥ शाब्दबोधानुपूर्वीनियमनाभावादित्यर्थः ॥ तथा चोक्ता शक्तिज्ञानस्य हेतुता व्यभिचारेण वक्तुमशक्येति भावः । न चोक्तव्यभिचार एवासिद्ध इति वाच्यम् । पदद्वयेन व्यवधानेन पदार्थता द्वयोरस्तीति ज्ञाने पदाव्यवधानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भा-

कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः. नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावे ऽपि न क्षतिः । ननु

वधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः । तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयो ऽपि तु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तेन, एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन । ननु नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न स्यात् तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह । नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह । भ्रमाच्छाब्दबोध इति । तथा च भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं न तु तत्रासत्तिरिति भावः । ननु तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् न चेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह । आसत्तिभ्रमेणेति । न क्षतिरिति । आसत्तिभ्र-

---

वः । यत्पदार्थेनेत्यादितात्पर्यविषय इति ॥ तात्पर्यविषयत्वानिश्चय इत्यर्थः । तादृशपदयोरिति ॥ तादृशपदज्ञानयोरित्यर्थः ॥ तदुपस्थितिरिति तेनोपस्थितिः तदुपस्थितिरिति व्युत्पत्त्या तादृशासत्तिविशिष्टपदजन्योपस्थितिरित्यर्थः । अनपेक्षत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेः उक्तपदद्वयोपस्थित्योरव्यवधानमेवासत्तिः । सा च स्वरूपसत्येव शाब्दबोधकारणं नातः पूर्वमूलविरोधः । अत एवासत्तिर्योग्यतेति मूलकारिकायाम् आसत्तेरसमासान्तत्वेन निर्देशो ऽपि साधु सङ्गच्छते । तस्याः स्वरूपसत्या एव शाब्दबोधकारणत्वात् । न चैवमप्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधकारणत्वात् इति वाच्यम् । आसत्तिभ्रमादित्यस्य भ्रमनिर्वाह्य-

यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्म-
रणेन पूर्व्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मर-
णाऽसम्भव इति चेन्न । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य
तावत्पदविषयकस्मरणस्याऽव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासान्निक-

मस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किं तु योग्यताभ्रमस्य । आसत्तिभ्रमाच्छाब्द-
भ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः । क्व चित्पुस्तके
न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भासत्तिरिति पाठः
स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भात् तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोध-
कपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्ये-
यः पाठान्तरं काल्पनिकामिति । न चोक्तार्था आसत्तेः श्लोके ऽभावा-
द्विशेषदर्शनेन पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति
वाच्यम् श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् । नव्यास्तु उक्ता-

---

सत्तेरित्यर्थः । त्वदुक्तासत्तेरतात्पर्यनिश्चयघटितत्वेन नीलघटपदार्थयोरन्वये ता-
त्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमेणैव तत्रासत्तेर्निर्वाह्यत्वादिति ध्येयम् । भ्रमादिति ॥ भ्र-
मनिर्वाह्यासत्तिरित्यर्थः । ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन वक्तुस्तात्प-
र्यविषयत्वनिश्चयः तयोरव्यधानस्यैवासात्तितया तादृशतात्पर्यविषयकानिश्चयस्य भ्र-
मरूपत्वादित्यवधेयम् । एवञ्चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावे ऽपीत्याग्रिममूले ऽपि प्रमाण-
प्रयोगआसत्तेः शाब्दभ्रमाभावे ऽपीत्यर्थो वर्णनीयः ॥ नातः पूर्वोत्तरमूलग्रन्थसन्दर्भ-
विरोधः । प्रमया आत्मा स्वरूपं यस्येति व्युत्पत्या प्रमाप्रयुक्तशाब्दबोधस्येत्य-
र्थः । इत्थञ्च भाववर्णनमेव प्रकृतग्रन्थे तयोरभावात् तथा च भ्रमप्रयुक्तासत्ते-
रेव तत्र शाब्दबोधः न तु प्रमाप्रयुक्तासत्तेरपीति ग्रन्थतात्पर्यमिति भावः । श्लोके
इति ॥ तत्र क्रियाकारकपदयोः पदान्तरेण व्यवधाने ऽपि शाब्दबोधस्यानुभव-
सिद्धत्वादिति भावः । पदाव्यवधानेपि ॥ इदं चैतदनुपदस्यैवासत्तिज्ञानमेव शाब्दबो-

सत्तिर्मौनिश्लोके न सम्भवति तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासम्भवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतया ऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात् । तस्माद् वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः । नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थले ऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते । नन्विति । अव्यवधानेनोपपत्तेरिति । भेदेप्यव्यवधानसम्भवादिति भावः । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह । ना-

---

धकारणत्वमङ्गीकरिष्यामः । न तु स्वरूपसत्या आसत्तेरिति निरासायैवेत्युक्तन्तेन शुद्धकृतस्वरूपसत्यासत्तेः कारणत्वोपगमेनैव ग्रन्थासङ्गतिरित्यवधेयम् । योजनावाक्यादिति ॥ शाब्दबोधोपपत्तये अव्यवहितोत्तरक्रियाकारकपदादेवेत्यन्वयः । अव्यवधानासम्भवादिति ॥ पदजन्योपस्थितिरूपे अव्यवहितप्राक्क्षणे एकोपस्थितिव्यक्तिनाश्यतया उपस्थितिरूपायाः शाब्दबोधात्प्राक् आसत्या एव घटकत्वादिति भावः । आहुरित्यनेन नव्यमते ऽस्वरसः सूचितः तद्बीजं तु एवं सति पदजन्योपस्थितेः कारणत्वएव पर्यवसानादासत्तेः शाब्दकारणतया स्वरूपसिद्धाया विलयप्रसङ्ग इति ॥ न च मौनिश्लोकादौ पदाभावाभात्कथमासत्तिरिति वाच्यम् । पदाभावे ऽप्यानुमानिकपदज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा पदज्ञानरूपकारणाऽभावेन मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेः । एवञ्च ययोः पदयोरन्वयबोधजनकत्वे मौनिनस्तात्पर्यमुपगम्यते तयोरव्यवधानेनानुमानिकज्ञानं वर्ततएवेति न ग्रन्थकृन्मते शाब्दबोधानुपपत्तिरिति विभावनीयम् । भेदइति ॥ तत्तत्स्मरणव्यक्तीनां भेदइत्यर्थः । तथा च तत्तत्पदविषयकसमूहालम्बनमेकमेव स्मरणं भवति तत्र समूहालम्बनपदार्थस्मृतेस्स्वतन्त्रशाब्दबोध इति भावः । तद्विशेष्यकेत्यादि ॥ तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मरणं प्रति तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारस्यैव हेतुतया प्रत्येक-

यैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम्. परं तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाक-

---

नासन्निकर्षैरिति । सम्भवादिति । तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य घटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशे ऽजनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादिति भावः। अन्यथा, नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे । नानावर्णैरिति । नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः । एकस्मरणं नानावर्णगोचरमेकस्मरणं पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात् सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् एवं च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो न तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति । प्राचीनमतं दर्शयति परं त्वित्यादिना । एकदैवेति । ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं

पदविषयकसंस्कारात् कथं नानापदविषयकस्मरणोत्पत्तिः समानविशेष्यकत्वसमानप्रकारकत्वाभ्याम् एकस्मृतिसंस्कारयोः कार्यकारणभावादित्यभिमानः । यथाश्रुतं न सङ्गच्छते । यद्यद्विशेष्यकयद्यत्प्रकारकस्मरणं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारव्यक्तीनां सत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् । सिद्धान्ते तु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेनैव हेतुता पदार्थविशेष्यकस्मरणे तु पदार्थविशेष्यक एव संस्कारो हेतुरिति नानासंस्कारैस्समूहालम्बनैकस्मरणस्य नानुपपत्तिरिति हृदयम् । बाधकाभावादिति ॥ तत्तत्संस्कारजन्यकार्यैकस्मरणस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः । नानाव-

र्म्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्। "वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथा ऽमी युगपत् पतन्ति। तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति"। अपरे तु "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते। तेन

बोधस्तदन्तरं च घटकर्मकानयनेत्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरित्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह । अपरे त्विति । यद्यदिति । स्वार्थाकाङ्

र्णगोचरेति ॥ वर्णसमुदायस्यैव पदरूपत्वेन एतादृशपदस्मरणस्य वर्णसमुदायविषयकानुभवाभावेन तत्तद्विषयकसंस्काराभावात् प्रत्येकवर्णविषयकसंस्कारैरेव समूहालम्बनतावद्वर्णविषयकपदस्मरणस्योपगन्तव्यत्वात् इति भावः । इदमत्रावधेयम् । यद्यपि संसर्गप्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदज्ञानयोरव्यवधानरूपासत्तेः शाब्दबोधजनकत्वकल्पने प्रयोजनविरहः । स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्वयज्ञानसत्त्वात् शाब्दबोधोत्पत्तिसम्भवे । व्यवहितपदज्ञानप्रकारकशाब्दबोधप्राक्क्षणोत्पत्त्यसम्भवेनैव व्यवहितपदज्ञानाभ्यां शाब्दबोधोपपादनसम्भवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्यासत्तित्वे ऽपि अन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं ततः पटपदज्ञानं तदुत्तरक्षणेषु घटपदज्ञानजन्यघटपदार्थमनुविषयिणी उद्बोधकान्तरविरहेण शक्तिविषयिणी वा समूहालम्बनस्मृतिः शून्यरूपार्थस्मरणं तत्र न शाब्दबोध इति शाब्दबोधापत्तिवारणाय उक्तासत्तेः शाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वान्न दोषः । परं त्वित्यादिग्रन्थमवतारयति आशुतरविनाशशालिनामित्यादि ॥ केचित्यदिनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादिश्लोकस्य मूले पाठात् तत्रान्वयानुपपत्तिं मन्यमानः पूरयति तदाहुरित्यादीति ॥ चिरेति ॥ अप्रथमोक्तपदार्थस्य वृद्धसाम्याद् द्वितीयोक्तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः । स्वार्थेत्यादि ॥

क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सान्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते ऽनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एवं च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः । न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थ-स्मृतेर्नाशात् समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम् । तत्र घटस्मरणनाशेपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयेत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् । नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वे-न शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपि तु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवे-ति । एवं चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः । अत एव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य

स्वं घटादिपदं तस्यार्थो घटादिः तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिजन्यं किं घटीयमिति जि-ज्ञासाविषयीभूतं योग्यताज्ञानाधीनं, कर्मत्वादि सन्निधानं घटरूपार्थविषयकस-मूहालम्बनस्मृतिविषयकत्वं प्रपद्यते तेन कर्मत्वादिना ऽअन्वितो यः स्वार्थो घटादि-पदैरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोधविषयो भवतीति कारिकार्थ इति भावः । प्र-थममित्यनेन आनयनरूपार्थोपस्थितिः पूर्वमेव घटमिति घटीयकर्मतेति शाब्दबोधो भवतीति सूचितम् । अनन्तरं चेति ॥ खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानन्तरमे-व बोधो भवतीति ध्येयम् । मूले तयैव पदार्थस्मृत्येत्यस्य पदज्ञानजन्यानयनादि-पदार्थस्मृत्यैवेत्यर्थः । प्राचीनमते अस्वरप्रकाशनं प्रकटयति एवञ्चेति ॥ चरम-पदार्थेति ॥ आनयनादिरूपपदार्थस्मृतिकाले इत्यर्थः । नाशादिति ॥ घटकर्म-त्वयोरुपस्थित्यनन्तरं घटीया कर्मतेति खण्डवाक्यार्थः । तदनन्तरमानयनादिप-दज्ञानं तदनन्तरं पदार्थस्मरणमित्येवानयनसरूपार्थस्मृत्या तत्काले पूर्वतनघटाद्युप-स्थितेर्नाशात् इत्यर्थः । पदार्थोपस्थितित्वेनेति ॥ पदार्थज्ञानत्वेनेत्यर्थः ॥ खण्ड-वाक्यार्थशाब्दबोधस्यापि पदजन्यत्वादिति भावः । न हि पदजन्यपदार्थस्मृति-त्वेनेति पाठे ऽप्युपस्थितिस्मृत्यर्थमेव शाब्दसाधारणेति । खण्डवाक्यार्थविषय-कशाब्दबोधानुगमतेरित्यर्थः । तादृशोपस्थितित्वनैव पदजन्यज्ञानत्वम् । तथा च

तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते" तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्या-

---

पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यतइति । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह । तथैव पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपद-

---

पदजन्यज्ञानत्वेन कचिच्छाब्दबोधस्य कचित्स्मरणस्य च शाब्दबोधहेतुतेति भावः । एतन्मते महावाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगहितामुपपादयति अत एवेति ॥ यत्रेति ॥ यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थानन्तरं चरमपदस्मरणात्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधः तत्र चरमपदार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधनाशाच्चरमपदार्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बरूपमुपगन्तव्यम् । यत्र तु खण्डवाक्यार्थबोधजनकपदार्थस्मृतिरेव चरमपदपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव वाक्यार्थबोधप्राक्क्षणे खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधं विना ऽपि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधापत्तिस्वीकारे यत्र यत्किञ्चित्कारणवैगुण्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधः किन्तु पदार्थविषयकसमूहालम्बनमेवेति तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अक्षततया तादृशरीत्या महावाक्यार्थबोधो ऽपि अवर्जनीय इत्याह अत्रेदम्बोध्यमित्यादिना ॥ अन्यत्रापि स्मृत्यादिकं तथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपम् । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च तथा शाब्दबोधसामग्रीसमवधानयोरुभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । मूले वैयाकरणमतं निरस्यति येनेत्यादिना ॥ पूर्ववर्णानुभवजनितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधकोद्बोधितचरमवर्णानुभवजनितसंस्कारेणैव क्रमिकवर्णविशिष्टपदस्मरणस्य उपपादितत्वेनेत्यर्थः । तद्व्यञ्जकत्वेनैवेत्यर्थः वैयाकरणैर्घटाद्यर्थोपस्थापकः स्फोट एवेत्युच्यते घटपदस्य क्रमिकवर्णचतुष्टयात्मकस्य कदाप्यसत्त्वेनार्थोपस्थापत्वाऽसम्भवात् । स्फोटस्तु ब्रह्मैव नातिरिक्तः । पदार्थस्यैकत्वे ऽपि तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तिः तत्तदर्थोपस्थापिका भव-

स्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् एवं च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-

---

तीति घटपदोच्चारणदशायां घटाद्युपस्थित्यापत्तिः । पदस्फोटवाक्यस्फोटादीनां भेदव्यवहारो ऽपि पदजन्याभिव्यक्तिवाक्यजन्याभिव्यक्तिभेदादेवेति । अत्र चापदस्यार्थबोधकत्वम् अर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमेव तच्च वर्णानामस्थिरत्वे ऽपि चरमवर्णानुभवानन्तरक्रमिकतावद्वर्णविषयकसमूहालम्बनस्मृतिः । घटरूपार्थस्मृतां ततो घटविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या वर्णसमुदायरूपपदस्यापि घटबोधकत्वमुपपद्यते एव । घटशाब्दबोधजनकता स्फोटे स्वीकरणीया । स्फोटो ऽभिव्यक्तिरित्यर्थः । त्वयापि तादृशचरमवर्णानुभवस्य स्वीकरणीयतया तत एवार्थस्मारकस्मृतेरिति समुदायार्थः । अत्र वैयाकरणाः । तत्तत्पदार्थवाचकतायाः पर्याप्तिः क्रमिकवर्णसमुदाये एव स्वीकरणीया न तु प्रत्येकं, तथा सति वर्णादप्यर्थप्रतीत्यापत्तेः । वर्णानां चास्थिरत्वेन पर्याप्त्यधिकरणीभूतसमुदायस्य क्वाप्यसत्त्वेन क्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदेन वाचकतापर्याप्तिसम्भव इति पदे स्फोट एव तत्तत्पदार्थवाचकत्वेन स्वीकरणीय इति । तदपि न विचारक्षमम् । यतो ऽपि न वाचकत्वसमवेतं तत्समवायिकारणत्वाच्चरमवर्णसमुदाय इति न ब्रूमः येन समवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तेन कारणतया क्रमिकवर्णसमुदाये वाचकत्वं समवायेनोत्पत्तुमर्हति इत्यनुपपत्तिरिति स्यात् समुदायस्यैकस्मिन् क्षणे ऽसत्त्वात् किन्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वेन भगवदिच्छाविषयज्ञानविषयत्वमेव तत्तत्पदार्थवाचकत्वं तच्च क्रमिकेष्वपि वर्णेषु सम्भवत्येव । न चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति भगवदिच्छायां विषयतायां वाचकत्वरूपत्वेन नैयायिकैरभ्युपगमात् तत्र जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वात् वर्णसमुदायस्य ज्ञानरूपकार्याव्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वात् ईश्वरेच्छाया अपि सर्वादित्वापत्तेरिति नव्यानां मते पदस्यार्थबोधजनकत्वे ज्ञानजन्यत्वस्यैतत्पञ्चम्यर्थत्वेनोपगन्तव्यत्वात् वर्णसमुदायस्य न पदत्वम् । पूर्वपूर्ववर्णोत्तरचरमवर्णस्यैव तस्य च ज्ञानरूपकार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं सम्भवत्येवेति नानुपपत्तिगन्धो ऽपि ।

द्धुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटो ऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् किं च

मिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधे ऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं न तु समूहालम्बनस्मृतिः न हि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् । अत एव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किन्त्वर्थाऽध्याहार एवेति । प्राभाकरमतं दूषयति इदं तु बोध्यमित्यादिना । पदजन्येति । पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितिकघटादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे

मूले तद्व्यञ्जनेकेनैवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवसम्भवस्यैव स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदङ्गीकृतस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणामुद्बोधकत्वस्यास्माभिरुपगन्तव्यत्वादिति भावः । न तु समूहालम्बनेति ॥ पूर्वोक्तरीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदार्थविषयिणो ऽखण्डवाक्यार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वाभावादित्यत आह नहीत्यादि ॥ मूले पदजन्यपदार्थोपस्थितिमूलतच्छाब्दबोधहेतुतया पिधेहीति पदज्ञानं विना पिधानविषकशाब्दबोधानुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यक इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । लाघवात्पदार्थोस्थितित्वेनैव शाब्दबोधम्प्रति कारणताया अङ्गीकारादित्यतस्तद्भावमाह पदोंथपस्थितिमात्रेति ॥ प्राभाकरैर्यत्किञ्चित्पदार्थोपस्थितिसत्त्वएव तत्सहभूतात् पदजन्यपदार्थस्मरणाच्छाब्दबोधः स्वीक्रियते न तु यत्किञ्चित्पदज्ञानं विनापि शाब्दबोधः स्वीक्रियते एवञ्च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानं विनैव शा-

क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृह-

---

त्विष्टापत्तिरत आह । किं चेति । तेनैवेति । द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयात् द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तराम्पदरूपस्य पिधेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः । तथा च द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः । न च तादृशानुपूर्व्याः परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । न च

ब्दबोधापत्तिरिति भावः । तात्पर्याभावादिति ॥ तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् वक्तुरिच्छाया एव तात्पर्यरूपत्वात् किञ्चित्पदस्याप्यनुच्चारणे वक्तुरिच्छाविषयरूपतात्पर्ये विषयान्तरसम्भवादिति भावः । यत्किञ्चित्पदोच्चारणस्थले त्वध्याहृतान्तरविषयकशाब्दबोध इष्ट एवेत्याह तत्सत्त्वे ऽपीत्यादिना ॥ ननु कारकपदस्य क्रियापदं विना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि द्वारकर्मकपिधानाऽनुकूलकृतिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति क्रियापदं विना कारकपदजनकत्वमुपेयं तथा च क्रियापदाध्याहार आवश्यक इति किञ्चेत्यादिमूलाशयः । ननु भवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थिते पिधानादिविषयकशाब्दबोधोपगन्तॄणां निराकाङ्क्षितपिधानादेः शाब्दबोधोपि चापत्तिरित्यतस्तात्पर्यं वर्णयति द्वारमिति ॥ तथा च तात्पर्यसत्त्वे निराकाङ्क्षसकलपदस्थले शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिशाब्दबोधोद्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वेन क्रियापदानध्याहारे तादृशानुपूर्वीज्ञानाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाध्याहार इति । क्रुधद्रुहेत्यादिधातुयोगे यं प्रति कोपः तस्य सम्प्रदा-

यतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति

यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधाऽनानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः, प्रत्यक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निरकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावादत आह । तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति । कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोगएवानुशासनेन बोधनादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या क चित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात् तथा च द्वारमित्यादौ कथं चिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति ॥

नसंज्ञाविधानात्सम्प्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति ॥ स्पृहियोगे इच्छाविषयस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकधातुयोगे तु पुष्पादिपदोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी, तद्योगे इच्छाविषयस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानादतश्चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीति पदाध्याहार आवश्यक इति समुदायतात्पर्यम् । क चिदिति ॥ स्पृहयतीत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारो ऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितित्वेनेति ॥ स्पृहादिधातुजन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । शाब्दबोधहेतुत्वमिति ॥ लाघवेन शाब्दबोधमात्रं प्रत्येव पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वावधारणात् । तथा च द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादिशब्दाध्याहारो नावश्यक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानं कुर्विति शब्दप्रयोगे द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन षष्ठ्या द्वितीयाबाधनात् । तथा च पुष्पेभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यत्रापि द्वितीयासाधुत्वोपपत्त-

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

पदार्थइति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताज्ञानस्य सम्भवात् । नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न

मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तमनुपयुक्तं च स्वस्मिन् स्वाधिकरणकत्वाभावात्, तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथमं तत्पदमेकपदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्याभिप्रायेण व्याचष्टे । एकपदार्थइति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह । तज्ज्ञानाभावाच्चेति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित्संशयस्येति । संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अत एव निश्चयमपि दर्शयति । क्वचिदिति । भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दबोधइत्यर्थः । नव्यास्त्विति । ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतु-

---

ये पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति । तच्चायुक्तमिति ॥ अयुक्तत्वमेवोपपादयति स्वस्मिन्निति ॥ तज्ज्ञानस्येति ॥ ननु वाक्यार्थज्ञानं विना वाक्यप्रयोगासम्भवेन वाक्यप्रयोगमूलभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षादिरूपमेव वाच्यम् । तस्यापि शाब्दत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा च यादृशविषयेत्यादिकमेव ज्ञानं नानुमित्यादिक-

शाब्दबोधहेतुः वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः ॥

त्वं वाच्यम् । तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वादत आह । तदभावनिश्चयस्येति । बाधनिश्चयकालेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह । लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । शङ्खो न पीत इति निश्चयेपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति । पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः । तद्धानमात्रे, तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धमिति । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तेनैव निर्वाहे ऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह । योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसः तद्बीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवं च यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे पर्यवसा-

---

मित्यसङ्गतमेव । एवं यद्विषययोरित्यादिनियमोप्यप्रयोजक एवेत्यस्वरसादाह

नात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणं तदपेक्षया ऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन लाघवात्

एवमिच्छाया इत्यादि ॥ लौकिकसन्निकर्षाऽजन्यदोषविशेषाऽजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्ये तदभावनिश्चयत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकता न सम्भवेदिति । घटाभाववद्भूतलमिति निश्चयोत्तरमपि घटप्रकारकभूतलविशेष्यकचाक्षुषं मे जायतामितीच्छाबलात् घटादेरिव नयनसन्निकर्षेण भूतलादौ चाक्षुषोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तेः । किन्तु तच्चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयत्वेन विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थले च तत्प्रकारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छाविरहविशिष्टमन्तर्भाव्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । परोक्षज्ञानस्याहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । एवं च शाब्दबुद्धावपि योग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवोचितमिति भावः । न च प्रत्यक्षाजन्यज्ञानत्वे तदभावनिश्चयत्वेन अनुमितिस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षाऽजन्यज्ञानत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वानुमितित्वे निवेश्ये लघुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यैवोचितत्वात् इति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभावः इति च निश्चयसंशयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्तत्राप्रामाण्यसन्देहेन कारणताविसंवादिकज्ञानं तत्र तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयः तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मः तत्र निश्चयः प्रतिबन्धकः इति तादृशनिश्चयाभावस्य कारणता अयोग्यनिश्चयाभावहेतुताभाववादिना कल्पनीया योग्यतावादिना तु न कल्पनीया । तादृशान्यतमनिश्चय सत्त्वे अयोग्यताज्ञानरूपकारण-

अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगिता-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन त-त्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभा-वव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभाव-विशिष्टात्मत्वमानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमि-ति गौरवात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभाव-रूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न

विरहेणैव शाब्दबोधवारणसम्भवादित्यधिकमित्यलम् । बाधनिश्चयस्यैवेति ॥ शाब्द-बोधजनकत्वे ऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावस्यैव कारणत्वपक्षइत्यर्थः । शाब्दसामग्रीका-ले अयोग्यतानिश्चयाभावघटितसामग्रीसत्त्वे इत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावेति ॥ ए-कपदार्थे ऽवच्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितामिति भावः । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमि-त्यादि ॥ भूतलं घटवदित्यादिशाब्दबोधे भूतलविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानं कारणं तत्र प्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारकमित्येकविधमेव भूतलविशेष्यकघटाभाव-प्रकारकनिश्चयधर्मिकाप्रामामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववति घटप्रकारकं घटवति घट-प्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यभावे प्रतियोगितया घटप्रकारकमिति त्रिविधम् । तथा च त्रिविधाऽप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधाऽप्रामाण्याभाव एवोचितः । एवं यदभावनिश्चयः प्रतिबन्धकः अपरपदार्थज्ञानाभाववानहमिति मानसप्रत्यक्षं प्रति भूतलं घटवदित्यादिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । भि-न्नविषयशाब्दसामग्र्याः बलवत्त्वादिति भावः । कल्पनीयमितीति ॥ योग्यता-ज्ञानघटितशाब्दसामग्रीसत्त्वे तदभावरूपविषयाभावादेव न प्रत्यक्षसामग्री, योग्य-ताज्ञानाभावे तु शाब्दसामग्र्यभावात् तादृशप्रत्यक्षापत्तेरित्यर्थः । ननु मूले तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्युक्तं, नैतावता ऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्वरूपानिर्वाह इत्यस्वरसा-

यत्पदेन विना यस्या-
ननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षां निर्वक्ति ॥ यत्पदेनेत्यादि। येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः। क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति

कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यवसेयम् । तेन पदेन सह तस्येति । तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः। घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात् घटपदविशिष्टत्वमम्पदे आकाङ्क्षा । घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकाङ्क्षा कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात्। अत्र चाननुभावकत्वं तादृशपदपरिचायकं न त्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगस्तेन जनितान्वयबोधकाद्वाक्यान्न पुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते।

द्व्याचष्टे तत्पदविशिष्टत्वमिति ॥ अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाऽव्यवहितोत्तरत्वाऽन्यतरसम्बन्धेनेत्यादि तथा च येन पदेन विना यत्पदस्य यादृशबोधाजनकत्वम् उक्तान्यतरसम्बन्धेन तत्पदविशिष्टतत्पदत्वं तादृशशाब्दबोधजनकाकाङ्क्षेति भावः। अत्र चेति ॥ अम्पदे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वेन अम्पदे घटपदशाब्दबोधजनकत्वज्ञानाविरहेण शाब्दबोधस्य अननुभवादम्पदस्य घटपदाव्यवहितोत्तरत्वाकाङ्क्षा-अम्पदे घटपदज्ञानं विना शाब्दबोधजनकत्वं नाकाङ्क्षाशरीरनिविष्टं यदम्पदघटपदादीनां विशिष्टज्ञानार्थमिव घटपदकर्मत्वपदयोस्तु न तादृशत्वं कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति शाब्दबोधजनकतया घटपदविरहाऽप्रयुक्तत्वात् । घटपदसत्त्वे ऽपीत्यस्य तथाविधशाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । ननु एवमपि ज-

तेन तस्याकाङ्क्षा वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थं परं तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरं द्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामि-

---

तेन, क्रियापदेन । तस्य, कारकपदस्य । अत्र चैकपदे ऽपरपदत्वस्यमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानांशस्यासत्त्यैव लाभः आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात् । उत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम् चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोरकाङ्क्षा नास्त्येव किं तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्या लाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह । वस्तुतस्त्वित्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह । अयमेतीति । तथा च राजपदपुरुषपदयोराका-

---

नितान्वयशाब्दबोधस्थले पुनः शाब्दबोधापत्तिरिति अस्वरसादाह यद्वेति ॥ स्वरूपत एवेति ॥ तज्ज्ञानस्य नोपयोगित्वमिति भावः ननु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थमिति मूलमसङ्गतम् अव्यवधानरूपसन्निधानस्य आकाङ्क्षात्वाऽनुपगमात् किन्तु उक्तान्यतरसम्बन्धेनैकपदे अपरपदत्वस्यैवाकाङ्क्षारूपत्वेन पूर्वमभ्युपगतत्वात् अतस्तद्ग्रन्थं सङ्गमयितुमाह अव्यवहितोत्तरत्वे त्विति ॥ अव्यवहितोत्तरत्वादीनां सम्बन्धे मानाभावादित्यर्थः । ननु पदाव्यवधानस्य आसत्तिरूपत्वे ऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्षात्वं स्वीकरणीयम् अत आह उत्तरत्वञ्चेति ॥ इदम् पदयोरव्यवधानमासत्तिरिति प्राचीनमताभिप्रायेणोक्तम् । ग्रन्थकृन्मते तु पदज्ञानयोरव्यवधानेनैव शाब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः पौर्वापर्यस्यानियमेन च तत्रैव नाकाङ्क्षाज्ञानस्योपयोग इति । वस्तुतो मौनिश्लोकानुरोधेनाग्रे एकप-

स्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात् तेनैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव ॥

ङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः । स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः । ननु पुरुषेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न । यत्पदं विनेत्यस्य समभिव्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्चेदंरूपदमेतत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तज्ज्ञानाभावात्तद्घटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किं तु स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये । नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चारितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः । इदं तु बोध्यम्, आकाङ्क्षालक्षणे तत्तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानम्

दज्ञाने अपरपदज्ञानस्यैवाकाङ्क्षात्वेनोपगन्तव्यतया तदभिप्रायेणैवाऽव्यवधानांशस्य सत्त्वात् चरितार्थतोक्तेत्यवधेयम् । अन्वयबोधः स्यादिति ॥ इदञ्च यत्पदेन विना यत्पदस्य नान्वयानुभावकत्वमिति अंशस्य पदद्वयपरिचायकत्वपक्षमादृत्योक्तम् । तादृशाकाङ्क्षाशरीरान्तर्गतत्वे तु स्वरूपतः शाब्दबोधकरणत्वेन पुत्रपदं विना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वे तु नेयमापत्तिस्सम्भवतीत्यवधेयम् । मूले अयमित्यादि पुत्रराज्ञोः वक्तुस्सम्बन्धबोधेच्छायाम् पुत्रेण सहैव राज्ञ इति पदम् पुत्रपदार्थेन अन्वयबोधेच्छयोच्चरितं न तु पुरुषपदार्थेनान्वयेच्छ-

आकाङ्क्षा, वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

तात्पर्यं निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्य-

अत एव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः तदीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गो दवीयस्स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुवृत्तिरियं च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगङ्गास्रोतोवत् त्रिधेति । निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् तथा सत्याकाङ्क्षाभाववद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् ॥ इत्याकाङ्क्षा ॥ वक्तुरिच्छेति । घट-

---

योच्चरितमिति निश्चयात्मकमिति समुदितोर्थः । मतान्तरमाह समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरइत्यादि ॥ हेतुत्वादेवेति ॥ न तु राजपुत्रयोस्संसर्गज्ञानं भवति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधहेतुरिति भावः । पूर्वोक्तसमभिव्याहारे इदम्पदमेतत्पदेनान्वयबोधं जनयत्वित्याकारकवक्तुरिच्छारूपपदतात्पर्यस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षालक्षणइति ॥ तत्पदाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेत्यर्थः । अन्यथा मौनिश्लोके पदाभावात् आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरिति भावः । सर्वापेक्षयेति ॥ अनुषङ्गाद्यपेक्षयेति अर्थः । श्रुतपदस्यैवानुसन्धानकल्पनादिति भावः । सिंहावलोकितेत्यादि । सिंहस्तु स्वगृहान्निर्गत्य दूरमगत्वा पुनः पुनः आवासं स्वगृहं प्रविशति तद्वदुत्तरत्र केषु चित् वाक्येषु पूर्वतनवाक्यस्य अन्वयो नास्ति क चिदुत्तरवाक्येषु पूर्वपदस्यान्वयः सा सिंहावलोकना । उत्तरवाक्येषु एकत्र पूर्वपदस्यान्वयः पूर्ववाक्ये तदन्वयः तत्र मण्डूकप्लुतिः । उत्तरवाक्येषु क्रमेण सर्वत्र पूर्वपदान्वयः गङ्गा स्रोत इति विभागो बोध्यः । ननु वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यत्वम् प्रतिपादितम् तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्र घटमानयेतिवाक्यरूपप्रयोगस्थले

ज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क चिदश्वस्य क चिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात्। तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु ता-

---

मानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकप्रतीतीच्छा वक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह। सैन्धवेति। आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदा चित् श्वेतगुणविशिष्टस्य कदा चित् कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञानानियम्यत्वात्। क चिल्लवणस्येति। क्व चित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । इति न स्यादिति । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं तत्संशय इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम्। प्रकरणे-

---

वक्तुरिच्छाद्वयज्ञानात् तद्वाक्यात् कीदृशार्थस्य बोधो भवतीति निर्णेतुमशक्यम् अतस्तात्पर्यज्ञानकारणं दर्शयति तादृशेच्छयेति ॥ स्वप्रयोज्योच्चारितकर्मत्वसम्बन्धेन यादृशशक्यविशेष्यकं वक्तुरिच्छारूपतात्पर्यज्ञानं भवति तादृशशक्यजन्यशाब्दबोधे कारणमिति न नियम इति भावः । तत्र कदा चिदिति ॥ श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थः तात्पर्यविषयः कदा चित् श्वा कुक्कुर इतो धावतीत्यर्थः तात्पर्यविषय इत्यर्थः। उभयोरपीति। इदञ्च सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थङ्गमयतीति नियमानभ्युपगमएव उक्तः । अन्यथा सैन्धवपदस्यावृत्त्यभिप्रायेण उक्तमिति मन्तव्यम् । तत्संशयेति ॥ यत्संशयव्यतिरेकौ यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तिरिति चिन्तामणावुक्तत्वादिति भावः । संयोगस्सान्निध्यम् विप्रयोगो दूरत्वम् साहचर्यम् एकदेशवृत्तित्वम् । घटो ऽपसरणीय इति समीपस्थे घटे तात्पर्यग्रहस्सामीप्यात् घटमत्रानयेत्यादौ घटपदस्य दूरस्थे तात्पर्यग्रहो दूरत्वात् घटम् पटञ्चानयेत्यादौ घटपदपटपदयोरेकदेशाद्घट-

त्पर्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेपि

ति । आदिना संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः। प्रकरणादीनां क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः। अननुगमादिति । तथा च परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारेण न हेतुत्वसम्भव इति भावः । इत्थं चेति । शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमग्रेपि। प्रलयस्य, कार्यद्रव्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य। आगमेष्विति "नाहो न रात्रिर्ननभो

पटयोस्तात्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिग्रहः। क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकत्वेन तत्तात्पर्यज्ञानहेतुतावादिनापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थम् प्रकरणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः। न हेतुता सम्भवतीति ॥ तत्तद्व्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन व्यभिचारवारणे तु अतिगुरुभूतकार्यकारणभावापत्तिरिति भावः । अध्यापकाभावादिति ॥ ईश्वरातिरिक्ताध्यापकाभावादित्यर्थः। तेनाध्यापकाभावे वेदात्मकवाक्यात् ज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवासम्भवे ऽपि न क्षतिः । मूले प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् तच्चायुक्तम् । महाप्रलयस्यागमे प्रतिपादितत्वात् धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिना आगमेन खण्डप्रलयस्य सूचितत्वात् । अत एव महाप्रलयवादो ऽपि न सम्भवति । आगमप्रतिपादितत्वे विवादसम्भवादित्यतः खण्डप्रलयस्य महाप्रलयपरतामाह कार्यद्रव्येति॥ कार्याधिकरणेति ॥ अदृष्टादिरूपकार्याधिकरणेत्यर्थः। यद्यपि लाघवात् अधिकरणत्वमेव वक्तुमुचितं तथापि प्रलये नित्यद्रव्यवृत्तितायाम् प्रमाणान्तरविरहेण तथा नोक्तम्। न च नित्यद्रव्याणां सदातनत्वरूपोपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव नित्यतारूपत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रलयवृत्तित्वम् उत्तरसर्गानुपपत्तेरिति भावः । आगमे नभश्शब्दार्थः अन्तरिक्षादिलोक एव नभसो नित्यत्वात् । तमश्शब्दार्थोपि परिच्छिन्नतम एव तेजोभावतमसो नित्यत्वात्। इत्थञ्च शुकवाक्ये ऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूलमसङ्गतं वाक्ये तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति अत आह विसंवादीति ॥ प्रमाजनके-

तात्पर्यज्ञानर्थमीश्वरः कल्प्यते न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्ये तु नानार्थादौ क चिदेव तात्पर्यज्ञानं

न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्य'' दित्याद्यागमेष्वित्यर्थः । शुकवाक्ये विसंवादिशुकवाक्यजन्यबोधेपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः । अन्ये त्विति । क्वचिदित्यस्य विवरणं, नानार्थादाविति । गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च संग्रहः । आ-

---

त्यर्थः । इदञ्च वह्निना सिञ्चतीति शुकवाक्यजन्यशाब्दबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः । ईश्वरस्य विसम्वादीच्छापत्तिरित्यतः तादृशवाक्यव्युदासार्थमुक्तम् । न च वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुकवाक्यवत् कृत्याभावेन कथम् ईश्वरेच्छायाः तात्पर्यमेवेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयत्नवत एव कृत्येन ईश्वरे प्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वादिति भावः । शुकीयतात्पर्याभावेन अगत्या ईश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम् । एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुकवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया अपि तात्पर्यरूपता बोध्या । सर्वत्र नानार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् क चिदित्यसङ्गतमित्याभिप्रायेणैव क चिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितीत्याह क चिदिति ॥ नानार्थत्वं यदि नानार्थशक्तत्वं तदा नानार्थलाक्षणिकस्थले कदा चित् कस्य चिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यात् अतो नानार्थगृहीतवृत्तिकत्वमेव नानार्थत्वमित्याह गृहीतेति ॥ गृहीतपदन्तु नानार्थकहर्यादिपदस्यापि यदा एकस्मिन्नेवार्थे शक्तिग्रहः तदा शक्तिग्रहेणैव शाब्दबोधनियमसम्भवात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियामकत्वाभावात्

कारणं तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥

इति मुक्तावल्यां शब्दखण्डं समाप्तम् ॥

दिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य संग्रहः । मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः । परिशोधितेति । सहकृतेत्यर्थः । तर्को ऽनुमानम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् । इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥

उपात्तम् गृहीतनानार्थकलक्षणकल्पनाबाधिकं शक्तिलक्षणयोरर्थयोरिति भावः । विभिन्नार्थेति ॥ एकस्मिन्नर्थे गृहीतशक्तिकस्य अन्यस्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्येत्यर्थः । नन्वेवमादिपदं ग्राह्यमिति अत आह आदिनेति ॥ न च शक्तिसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणाज्ञाने शक्तिज्ञानमावश्यकमेव तथा च विभान्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्येत्यनेन पूर्वम् तेनैव गतार्थमिति वाच्यम् । विभिन्नार्थेत्यस्य बहुवचनान्ततया विभिन्तार्थेषु शक्तिर्लक्षणा यस्येति विग्रहेण अनेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाकस्य पदस्यैव पूर्ववाक्यार्थत्वात् । मीमांसाशब्दार्थमाह लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र प्रथमोपस्थितित्वलाभेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिश्चयः । ननु परिशोधितेत्यस्य सहकृतार्थत्वे लाघवान्तर्गतसहकृतयत्कार्यान्तरमित्याकाङ्क्षायामाह तर्को ऽनुमानमिति ॥ अनुमानाकारश्च कपिञ्जलानिति बहुवचनार्थत्वादीनां बहुवचनवाच्यत्वादित्येवंरूपं तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि, चतुष्ट्वादीनामपि बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवञ्च वेदस्थले तात्पर्यज्ञानेनार्थनिर्णय इति तात्पर्यादिकमिति ॥ तात्पर्यादिसंशयादिस्थले शाब्दबोधानुभवादपि शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥

इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीविवरणदिनकरीव्याख्यायां शब्दतरङ्गः समाप्तः ॥

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ॥

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयपाठशालास्थपण्डिताः शोधयन्ति ये च पुस्तकमालारम्भ-खण्डाद् ग्राहकास्तेषां प्रत्येकखण्डमूल्यं ।||) प्रापणव्ययः =) येचान्ये ग्राह-काः मध्ये कानि चित्खण्डानि खण्डमेकं वा गृह्णन्ति तेषां प्रत्येकखण्डमूल्य-म् १) प्रापणव्ययस्तु पूर्ववदेव। यैर्महाशयैरेते ऽपेक्ष्यन्ते ते मां बोधयन्त्विति ॥

अधोलिखिता ग्रन्था अस्यां मालायामद्य यावन्मुद्रिताः सन्ति ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकखण्ड ५ सम्पूर्णम्
अर्थसङ्ग्रहअंग्रेजीभाषानुवादसहित खण्ड १ सम्पूर्णम्
तन्त्रवार्तिक खण्ड १०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्य स-
भाष्य खण्ड ६ सम्पूर्णम्
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकासंवलितगौडपाद-
भाष्यसहिता खण्ड १ सम्पूर्णम्
वाक्यपदीय खण्ड ३ सम्पूर्णम्
रसगङ्गाधर खण्ड ८
परिभाषावृत्ति खण्ड २ सम्पूर्णम्
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपा-
दप्रणीतभाष्यसहितम् खण्ड २
शिक्षासङ्ग्रह खण्ड ५ सम्पूर्णम्
नैष्कर्म्यसिद्धि खण्ड ३
महर्षिकात्यायनप्रणीतशुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्य खण्ड ३
ऋग्वेदीयप्रातिशाख्यसभाष्य खण्ड १

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेनैव अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यतइत्याहुस्तन्न यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः नच पुनःपुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति

सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमप्यूहितुं शक्यतया दुरूह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चावसरसङ्गत्याऽनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि स्मरणे हि स्मरणं न स्यादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निरावाधमत आह । समानप्रकारकेति । नष्टत्वादिति । तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न सम्भवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तरद्वारेति । स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवादिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयकक्रमिकस्मरणरूपस्य । संस्कारनाशकत्वाभावादिति समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः । कालस्य रोगस्य वेति अन्यथा उक्तसमूहावलम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् । ननु कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे गौरवमत आह । चरमफलस्य वेति । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । दा-

साक्षात्कारे सुखादीनां

वाच्यं झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् नचान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यं अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् । इति स्मृतिप्रक्रिया ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह । साक्षात्कार- इति । एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । यथा हि सुखसाक्षा-

---

र्ढ्यपदार्थत्वादिति । तथा च पुनःपुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनःपुनः स्मरणेन झटित्युद्बोधकसमवधानं जायते उद्बुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । व्यभिचारसंशय इति अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथा च न विशेषधर्मेण व्यभिचारज्ञानमिति भावः । व्यभिचारसंशयाभावादिति सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेपि न व्यभिचारसन्देह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वे न दोषत्वम् अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद् व्यभिचारशङ्काऽकिञ्चित्करीत्यत्र तात्पर्यम् । इति स्मरणनिरूपणम् ॥

करणं मन उच्यते ।
अयौगपद्याद् ज्ञानानां
तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

त्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यं लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह । अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसम्बन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विभुत्वे चाऽसन्निधानं न सम्भवतीति न विभुमनः नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्बइति वाच्यं तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः नच दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवाद् झटिति नाने-

---

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईश्वरीयसाक्षाकारे व्यभिचारवारणाय जन्येति । नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वत आह एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति । भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विभुत्वे चेति । तदसन्निधानं मनसो विभुत्वे न सम्भवतीत्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामग्रीसत्त्वेप्यदृष्टवि-

न्द्रियसम्बन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् नच मनसः सङ्कोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यं नानावयवत न्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवय-

---

लम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः । चक्षुरादीनामपीति । चाक्षुषतद्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः । भ्रान्तत्वादिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति भावः । उभयोपपत्तिरिति । मनसः सङ्कोचे एकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेव ज्ञानं विकाशे तु नानेन्द्रियैर्मनसस्सम्बन्धाद्युगपन्नानाज्ञानानामुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसन्निकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विभुत्वेपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः नच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वात् स्पार्शनापत्तिर्मनसो ऽणुत्वपक्षेपि दुर्वारैवेति वाच्यं अनन्यगत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात् । यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अत एव तदसम्बन्धात्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् यथा च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् । एवं मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमते ऽसम्भवादजन्यसंयोगे मानाभावात् यदपि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणां ताद्रूप्येण हेतुत्वस्य युक्तत्त्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नव्यैरुक्तं तदपि न यत्संयोगव्यतिरेकात् सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसो ऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यं अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्त्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

वस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति सङ्क्षेपः । इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥ ८५ ॥

द्रव्यं निरूप्य गुणान् निरूपयति अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छेद्या निरवच्छेद्यकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किञ्चिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति ।

वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यं तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं सङ्क्षेप इति । इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह द्रव्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । इति चेदिदमिति पाठः । ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । नहीति । रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसम्भवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटतइत्यनुमानं प्रदर्शितम् नच रूपत्वादिना साङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वासिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं रूपादावप्यपामरसाधारणगुण इति प्रसङ्गस्याप्रसिद्धेः । इदमत्र बोध्यं सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः नच चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं या कारणतास्तासामेव पक्ष-

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावति-व्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्ववत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यं जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः । वेगा इति ।

तथा तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्माव-च्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्य क्वाप्यकारणतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चैत्यन्यत्र विस्तरः । कर्मादावतिव्याप्तेरिति । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रतिपादयति । भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह । द्रव्यत्वमिति । जातिपदस्य कृत्यमाह । द्रव्यत्ववत्वमिति । सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति । तथापि सामान्यवत्त्वे सतीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादावतिव्याप्तेरिति आदिना कालादिपरिग्रहः । यथाश्रुते चैतत् सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्म-

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च
मता मूर्तगुणा अमी ।
धर्माधर्मौ भावना च
शब्दो बुद्ध्यादयोपि च ॥८७॥
एते ऽमूर्तगुणाः सर्वे
विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

वेगेन स्थितिस्थापकोप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्तइत्यर्थः लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेपि । अमूर्तगुणा इति । मुर्तेषु न वर्तन्तइत्यर्थः । उभयेषामिति ।

वद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वे ऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्थापकोप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह । अमूर्त्तेष्विति । तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः । नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यं अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र चाद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः वेगस्थितिस्थापकोपग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीये ऽवच्छेदकान्तेन सङ्ख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एते ऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । ननु धर्मत्वादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्सङ्ख्या-

सङ्ख्यादयो विभागान्ता
उभयेषां गुणा मताः ॥८८॥
संयोगश्च विभागश्च
सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्व-
देते ऽनेकाश्रिता गुणाः ॥८९॥

मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अनेकाश्रिता इति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि

दावतिव्याप्तमत आह मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तथाप्यमूर्तगावृत्तिसङ्ख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं मूर्तगुणावृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । आद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादिरूपादिव्युदासः सत्तामादायासम्भववारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय परिमाणावृत्तीति । ननूभयेषां गुणा इति मूलेन सङ्ख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तच्च रूपादावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याचष्टे । मूर्तामूर्तेति । नच मूर्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यादावव्याप्तमिति वाच्यं कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्त-

अतः शेषगुणाः सर्वे
मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः
स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥९०॥
अदृष्टभावनाशब्दा
अमी वैशेषिका गुणाः ।

त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अत इति । रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । बुध्यादीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः ।

त्वादत आह । संयोगेति । तथा चैकत्वभिन्नसङ्ख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् ॥८९॥

एकैकवृत्तय इति मूलस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः । यद्वा स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति विनयादिभ्यः स्वार्थेठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेराकृतिगणत्वादिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति । विशेषगुणत्वं च भावनान्यो यो वायुवृत्तिवृत्ति-

सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो
द्रवो सांसिद्धिकस्तथा ॥९१॥
गुरुत्ववेगौ सामान्य-
गुणा एते प्रकीर्तिताः ।

सङ्ख्येति। सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वानीत्यर्थः।

स्पर्शावृत्तिधर्मसमवायि तदन्यत्वे सति गुरुत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि । सांसिद्धिकद्रवत्वसङ्ग्रहायाजलेति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् भावनायामव्याप्तिवारणाय यामग्रमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेषणम् । सत्तादिकमादायासम्भववारणाय स्पर्शसङ्ग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति । सङ्ख्या आदिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाविपदग्राह्यगुणान् विशिष्य दर्शयति सङ्ख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगाविस्यत्र मूले वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः । मूले सामान्यगुणा इति । तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि तद्व्याप्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य सङ्ख्यादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूपस्पर्शाव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशये ऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत-

सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥९२॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् । बाह्येति । रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । विभूनामिति । बु-

---

त्तसंख्यात्वाविशून्यत्वस्य तत्तत्सङ्ख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जाति-पदं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन विव-क्षितं न तु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा सङ्ख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वादस-म्भवापत्तेरिति। सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकं स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं वक्ष्यते। ननु द्वीन्द्रियग्रा-ह्यत्वं रूपादावतिव्याप्तं तषां मनसापि ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां चक्षुर्द्वयाविना ग्रहणादतीन्द्रियसङ्ख्यादाव-व्याप्तं च तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह। चक्षुषा त्वचापीति। च-क्षुस्त्वगुभयग्रहणयोग्यत्वं तदर्थः। चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मस-मवायिगुणत्वमिति तु निष्कर्षः। संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामति-व्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवे-शः। ननु बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादावतिव्याप्तं तेषामुभयग्राह्यत्वे-प्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवा-भावादत आह रूपादीनामिति। चक्षुरादीति। चक्षुरादिनैवेत्यर्थः। तथा चैकैकमात्रग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात् सङ्ख्यादौ नातिव्याप्तिः। ग्राह्य-

गुरुत्वादृष्टभावना ॥ ९३ ॥
अतीन्द्रिया विभूनां तु
ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।
अकारणगुणोत्पन्ना

द्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वकाः रूपादयो वक्ष्यन्ते-बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९४ ॥

त्वात् ग्रहणायोग्यत्वात् । तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः तथा च चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः। नच त्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य चक्षुरिन्द्रियेणैव ग्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात । मूले गुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरम् तेन स्थितिस्थापकस्यापि संग्रहः नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं यदि तदा गुरुत्वादावसम्भवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षायां चातीन्द्रियरूपाद्यावतिव्याप्तिरिति वाच्यं लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्यन्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासम्भववारणाय गुणत्वन्यूनवृत्तीति । भावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति । जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूले ऽकारणगुणोत्पन्ना इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुणा इति भ्रमनिराकरणायाह मुक्तावल्यां कारणगुणेनेति । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । न तादृशा इति । तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणा-

एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥
अपाकजास्तु स्पर्शान्ता
द्रवत्वं च तथाविधम् ।
स्नेहवेगगुरुत्वैक-
पृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥
स्थितिस्थापक इत्येते
स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

अपाकजास्त्विति । पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । स्पष्ट-

---

त्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणाजन्यत्वं कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति भावः । यद्यपीदं नित्यरूपे जन्येपि च पाकजादौ अवयवावयविनोर्द्वित्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वे चातिव्याप्तं तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यं संयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् इत्थमपि परत्वापरत्वयोर-

संयोगश्च विभागश्च
वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

मू । संयोगश्चेति । कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटा-

तिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वान्नि-रसनीयेति ध्येयम् ॥ ९४ ॥

मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति कारणगुणोत्पन्नत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकाय-पुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः । नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुण-जन्यत्वं तत्र हस्तपुस्तकसंयोगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यं तथाप्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनिते ऽवयवावयविद्वित्वादाव-तिव्याप्तेः तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत् अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्त्यभावात् नच सङ्ख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तद्दोषतादवस्थ्यं गुणत्वव्याप्य-व्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनां नील-त्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासम्भवः । ननु तथापि नित्यरूपे सङ्ख्याप्रचयज-न्यपरिमाणे कर्मजवेगे चाव्याप्तिरिति चेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत-स्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ तादृश-रूपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् अत्र च सङ्ख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्त-त्वेन भावनान्यत्वेन तादृशजातिर्विशेषणीया तेन तादृशसङ्ख्यात्वं पृ-थक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नातिव्याप्तिः नवाऽवयववेगजन्यावयविवेग-वृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिः । नचैवं जातिघटि-तलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । ल-क्ष्यतावच्छेदके ऽपाकजत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह । मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति । कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् । कारणगुणपूर्वकत्व-

स्पर्शान्तपरिमाणैक-
पृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्व-
मथवैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥
आत्मनः स्यान्निमित्तत्व-
मुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।
वेगेपि च द्रवत्वे च

दावतिव्याप्तेः । संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥९०॥ ९१॥ ९२॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ॥

पृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् भवेदसमवायित्वमिति घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं

व्यवहाराभावात् । अत्र पाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नवा अकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापीति । अथ प्रादेशिक इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साधर्म्यं प्रदर्शनीयं तत्रापि यथाश्रुते कर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ ९५—९६ ॥

संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥
द्विधैव कारणत्वं स्या-

कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् । बुध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथा हि उष्णस्पर्शो उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायि अभिघाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायि सङ्ग्रहे निमित्तं भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगो ऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वं-

---

मूले एकपृथक्त्वं स्नेहशब्दकइत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं चेत्यर्थो बोध्यः ॥ वैशेषिके गुणइत्यत्रात्मन इत्यस्यान्वयः । मुक्तावल्यामुष्णस्पर्श इति । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्य एवमग्रेपि । कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवमग्रेपि । सङ्ग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगो ऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपदघटितः पाठः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं न तु तत्र तस्यासमवायिकारणत्वं भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तौ न द्विविधहेतुत्वं तथापि संयोगजातीयस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः। एवमग्रेपि । मूले संयोगादिद्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् परापरत्व-

दथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः
संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥
चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं
द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

शब्दलाकाशविभागो ऽसमवायीति । प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

चक्षुरिति । रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषो ऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखनी प्रतीतिरस्त्येव एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् नचैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात्

द्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिके पुनरिति पाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादादायातः परत्वादीनामकारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् नच परत्वादीनामपि स्वध्वंसमत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यं ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यकारणत्वस्योक्तत्वात् विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः । मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य देशिकेत्यादिस्तेन रूपादौ नातिव्याप्तिः ॥

नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः । अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्ति-

चक्षुषः सहकारी स्या-
च्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥

अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयको ऽसौ प्रत्यय इति वाच्यं प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यं प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवं तु प्रत्यक्षबाधितं अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपलब्धिकारणं इदमेव विवृणोति चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्लादिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशकर्वुरादिभेदाद-

---

त्वे । ननु लाघवादेव नीलारुणादिव्यक्त्यैक्यं सेत्स्यतीत्य आह। लाघवं त्विति। प्रत्यक्षबाधितमिति । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः । अन्यथेति लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामैक्याभ्युपगमे इत्यर्थः । नन्रूत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरैक्यमित्यत आह । उत्पादेति । एतेन इदृशजातिसाधकप्रमाणेन । रसादिकं रसत्वादिकम् । आदिना गन्धत्वादिपरिग्रहः । संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । चक्षुर्ग्राह्यमितीति । चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः। तेन चक्षुरिति प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न पौनरुक्त्यम् । विशेषगुणत्वमिति । विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः । वैलक्षण्यं च चक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वं नच तथापि प्रभाभित्तिसंयोगे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषे ऽतिव्याप्यापत्त्या चक्षुर्मात्रग्राह्यत्व-

नेकप्रकारकं भवति । ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धो ऽवयवी न तावन्नीरूपो ऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने गौरवात् इत्थं च नीलादीनां पीताद्यार-

---

स्य जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगे ऽतिव्याप्तिवारणादिति । प्रभात्वमादाय प्रभायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । एवमग्रेऽपि रसस्पर्शलक्षणेऽप्येषा रीतिर्बोध्येत्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति । द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसम्बन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः । व्याप्यवृत्तिजातीयेति । व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषया वृत्तिर्बोध्या तेन व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजाती यस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह नानेति । गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन कपालनीलादीनां कारणानां सत्त्वात् कथं तत्र न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह इत्थं चेति । उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः । अत्र नव्याः नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते किं त्ववच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः का-

म्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किं तु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धे ऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः तत्र रसनयाऽवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवा-

---

रणात्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्गौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासम्बन्धघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव गगनादावप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तवाप्यावश्यकत्वात् किं च चित्रमिति प्रतीतिविषयतायां अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति । कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्य स्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यं तादृशप्रतीतेरवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् नचैवं द्व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनियामकत्वासम्भवेनास्तु त्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनैव मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यं समवायेन मधुररसं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्या क्लृप्ततया तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

जलादिपरमाणौ त-
न्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।
रसस्तु रसनाग्राह्यो
मधुरादिरनेकधा ॥१०१॥
सहकारी रसज्ञाया
नित्यतादि च पूर्ववत् ।
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो
घ्राणस्यैवोपकारकः ॥१०२॥
सौरभश्चासौरभश्च
स द्वेधा परिकीर्तितः ।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्य-
स्त्वचः स्यादुपकारकः॥१०३॥
अनुष्णाशीतशीतोष्ण-
भेदात् स त्रिविधो मतः ।
काठिन्यादिक्षितावेव

नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४॥

त । अत एव "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते" इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधः मानाभावात् नच लाघवादेकं रूपं अनुभवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥१००॥

जलादीति । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः नहि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवो ऽपक्क उपलभ्यते नहि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम् ॥ रसं निरूपयति रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्वोपि रसो ऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति घ्राणग्राह्य इति । उपकारक इति घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः । सर्वोपि गन्धो ऽनित्य एव । स्पर्शं निरूपयति स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनुष्णाशीत इति पृथिव्यां वायौ च स्पर्शो ऽनुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न सं-

---

ननु घटावयवेष्वायातु पाको न तु परमाणावत आह । नहि रक्तेति । न संयोगगत इति । कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहत इति भावः ॥१०१॥१०२॥१०३॥१०४॥

एतेषां पाकजत्वं तु
क्षितौ नान्यत्र कुत्र चित्।
तत्रापि परमाणौ स्यात्
पाको वैशेषिके नये ॥१०५॥

योगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । पूर्ववदिति जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते नहि शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाशयः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति परन्तु वन्हिसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु प-

---

रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः । पाको न सम्भवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजःसंयोगो न सम्भवतीत्यर्थः । रूपादिपरावृत्तिर्न सम्भवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु सत्सु अवयविनि रूपादिनाशो न सम्भवति तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः । नच विद्यमानेपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो नोत्पद्यते इति वाच्यं तथा सत्यारम्भसंयोगावच्छे-

रमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पूनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवलक्षणा तदङ्गीका-

---

रेणावयविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेनारम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः नचावयवेषु तेजोभिघातानन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसम्भवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपादिनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यं तत्र पूर्वावयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात् अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरूपनाशासम्भवादवयविनीलाद्यावयवनीलादेर्हेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादसम्भवाच्चेत्यभिमानः । अवयविषु नष्टेष्वीति । घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसम्भवादिति भावः । स्वतन्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु । ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथं न प्रतीयतइत्यत आह तेजसामिति । व्यूहः संस्थानम् । वैशद्यमुत्पत्तिः । प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः । विभागजविभागानङ्गीकार इति । कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियायास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः । अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गभिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः एवं च द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागो जनितस्तत्र तया तत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्वाकाशादिसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न सम्भवति नच मास्तु तत्र परमाण्वाका-

रे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः अन्यथा कर्मणाप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः

शविभागः का क्षतिरिति णावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह । तदङ्गीकारे त्विति । अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम् । तत्त्वे विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः । संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वानपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् । वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम् तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं संयोगविभागयोरिति । अनपेक्षत्वं च स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा कर्मणोपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसम्भवापत्तेर्विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत्र पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः इत्थं च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षणइत्यर्थः । कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवा-

स्यात् तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणा तथा हि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयोगनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ऽस्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः

दिति ध्येयम् । एवमग्रेपि नवदशैकादशक्षणाः । प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथा हीत्यादिना । परमाणौ कर्म द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण । आरम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति । परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया तत्पूर्वं श्यामनाशासम्भवादिति भावः । द्रव्यारम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । आरम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । तद्विनाशमन्तरेणेति द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामनाशक्षण एव पूर्वक्रियानाश इति भावः । परमाणौ क्रियान्तराभावादिति तस्मिन् परमाणौ क्रियान्तराभावादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह कर्मवतीति । कर्मवति कर्मान्तरानुदयेन कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । गुणोत्पत्तिमन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह निर्गुण इति । कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपक्ष

स्यादिति चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । अथ दशक्षणा साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् तथा हि वन्हिसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततो ऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो रक्तोत्पत्तिः १०

एव परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनं विनैव ग्रन्थान्तरे ऽष्टक्षणाप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे द्रव्यारम्भानुगुणाक्रियोत्पत्तौ बाधकाभावेन रक्तोत्पत्तिक्षणएव द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया । विभागेन विभागजननइति कारणमात्र विभागेन कारणाकारणविभागजनने सतीत्यर्थः । विभागजविभागाविति । आरम्भकसंयोगनाशस्य तृतीयक्षणएवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः सम्भवतीति भावः । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशाविति परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः । परमाणुश्यामनाशं प्रति द्व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात् पूर्वं परमाणुश्यामनाशासम्भवादिति भावः । रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासम्भवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुत्पत्तेरिति भावः । एवमग्रेपि । अत्र य एवाग्निसंयोगो द्व्यणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषाञ्चिन्मतं पुनरग्न्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह मध्यमशब्दवदिति । एकस्मादिति द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः । यथा मध्यमशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद् द्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति व्यति-

अथैकादसक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्र-व्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशवि-शिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयो-गनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वन्हिनोदन-जन्यपरमाणौ कर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानु-गुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ता-द्युत्पत्तिः ११ मध्यमशब्दत्वेदकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् किं च नाशक एव यद्युत्पादक-स्तदानष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् उत्पादक-

---

रेके दृष्टान्तः । तावत्कालमिति श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तमि-त्यर्थः । अग्नेः द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य । एवमग्रेपि । अस्थिरत्वादि-ति । यदा परमाणावग्निसंयोगाद् द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविना-शकपरमाणौ कर्म तदैव नोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोग-स्य जनकं यदग्निकर्म तस्य विनाशः कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्म कारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरण-कर्मध्वंसरूपसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमका-लमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं तस्यास्थिरत्वाद्विति भावः । ननु मास्तु द्व्यणुकनाशसमकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वरक्तोत्पादकत्वं च परं तु द्व्यणुकनाशसमकालो-त्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं चास्तु नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्ति-रिति वाच्यं उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोप-गमादत आह । किं चेति । नाशक एव यद्युत्पादक इति एवकारेण ना-शकतावच्छेदकवद्भिन्नाद्वीत्तत्वरूपाव्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथा

ध्वंसनाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेपि गुणोत्पत्तिः तथा हि

च यद्युत्पादकतावच्छेदकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः । नष्टे रूपादौ रूपपरम्परायां नष्टायां अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे । परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्ते नैव रूपनाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुनारूपोत्पत्तिसम्भवेपि चरमाग्निसंयोगोत्तरं तेन रूपोत्पादेन तद्रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसम्भवात् तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासम्भवेन नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यादित्यर्थः । नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे च न तद्रूपनाशः पूर्वक्षणे ऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यं असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्यायवैशेषिकसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासम्भवादिति । परमाणुरिति वैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायनये पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः । ननु रक्तोत्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः परं तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साङ्कर्यमत आह । उत्पादकश्चेदिति येन नाशक उत्पादक इति योजना । नाशकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः । रक्ततरता न स्यादिति । अयं भावः रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वं तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणुरूपत्वं त्वया वाच्यं तथा सति क्वचिद्रक्ततरता क्वचिच्च रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादौ रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्परमाणुषु तस्यावश्यंभावादिति भावः । इदं च पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेन चोक्तम् । वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्राष्यस्य द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेक्षया ऽन्यपरत्वादुत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वे ऽनियम एवेति ध्येयम् । परमाण्वन्तरेति ।

एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्तक्षणा तथा हि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्ततः आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमण्वन्तरकर्मणी २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा तथा हि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकना-

---

द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः । कर्मचिन्तनादिति । द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः । पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टम-

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।

शः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा ॥ १०५ ॥

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टै रवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते अ-

---

क्षणानां परिग्रहः । इत्यष्टक्षणा इति । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावग्निसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेषु क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्व्यणुकोत्पत्तिरूपोत्पत्तयस्तत्र द्विक्षणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिक्षणा । एवं यत्रैकस्मिन परमाणौ विभागसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःक्षणापि सम्भवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तप्रायम् । इत्थं च द्व्यणुकनाशक्षणं परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणाप्रक्रिया वाच्या नचैतेषु क्षणेषु द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः सम्भवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेषु परमाणोररक्तत्वेन तदारब्धद्व्यणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादिसन्यत्र विस्तरः ॥ १०५ ॥

अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । तेषाम् नैयायिकानाम् ।

नन्तावयवि तन्नाशकल्पने गौरवम् । इत्थं च सोयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञापि सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयवि-

---

अयं वक्ष्यमाणः । अवष्टब्धेष्वपीति अवयविनावष्टब्धेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपरावृत्तिः । न विरुद्ध्यतइति । साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजःसंयोगादेव रूपादिनाशसम्भवेप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽवयविनाशस्याप्रसक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वेपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनत्वाभिघातत्वादिविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेपि तेनावयविनाशस्यासम्भवात् अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः अस्तां वा तथानियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रिया जनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यक्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वासिद्धेरिति भावः । यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयवरूपहेतुतया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविरूपनाशासम्भव इत्यप्यपास्तम् । आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति अवयविपाकानभ्युपगमे साधकाभावमुक्त्वा तत्र बाधकमप्याह अनन्तेति । इत्थं च अवयविनाशानङ्गीकारे च । प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छतइति । पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविनि पूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः । कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह अ-

गणनाव्यवहारे तु
हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६॥
नित्येषु नित्यमेकत्व-
मनित्ये ऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वादयः परार्द्धान्ता
अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७॥

नाशोपि स्वीक्रियतइति । संख्यां निरूपयितुमाह गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः । नित्येष्विति । नित्येषुपरमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

साधारणमिति । वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः । तत्रापि सङ्ख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु सङ्ख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तं एवमग्रेपीति ध्येयम् । द्वित्वादय इति । एकत्वान्यसङ्ख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकार-

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्सम्बन्धोऽनेका-

---

श्रयगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्वादावपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसङ्ख्यात्वादिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित् अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसम्बन्धेन तद्धेतुत्वस्य दुर्वचत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसङ्ख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसङ्ख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

प्रत्येकं घटादाविति । तथा चानेकाश्रयपर्याप्तेति मूलमसङ्गतमिति भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेदकत्वान्न तथा प्रत्यय इत्यत आह । एको न द्वावितीति । एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभावादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः । अनेका-

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८॥

अयो ऽभ्युपेयते । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेष-

अय इति उभयाद्याश्रय इत्यर्थः । तथा च तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्भेदाधारतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किं तु पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वं तद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः इत्थं च पर्याप्ति सम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वाविति प्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र वहन्तः उभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाद् द्वित्ववद्भेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वाविति प्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः । आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः नच समवायेनेव पर्याप्तिसम्बन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात् पर्याप्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यं उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसम्बन्धत्वोपगमात् आकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसम्भवादलं पर्याप्त्येति वाच्यं तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रमाण्यानुपपत्तेः समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं तु चतुर्थक्षणे ऽपेक्षाबुद्धिनाशात् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयति प्रथममित्यादिना । द्वि-

णज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षा-बुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्था-यित्वम् योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् तथा-प्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककाले ऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्य-क्षं तदानींविषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपग-मात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते नचापेक्षा-

---

त्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्वि-क्षणमात्रावस्थायित्वे । द्वित्वस्यैव नाश इति द्वित्वस्य नाश एवेत्यर्थः । ननु तदानीं द्वित्वाभावेपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह । विद्यमानस्यैवेति । सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेत्यनुरोधाल्लौ-किकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः । ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयापे-क्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति । द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः।आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः। योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुण-त्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्य-क्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । ननु द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकमेवास्तु अलं तदुप-पत्तये त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः नच द्वित्वत्वांशे उपनीतभानस-म्भवेपि द्वित्वांशेनोपनीतभानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यं यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारक-मेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकं निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं

बुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं कालान्तर द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यतइति कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये

द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं प्रत्यक्षं न सम्भवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्वज्ञानासम्भवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसम्भवादिति चेन्न निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च तस्मात् त्रिक्षणावस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः । नव्यास्तु उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वमनुभवाद् द्वित्वोत्पत्तिसमयएव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसम्भवादलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखाद्युत्पादद्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षं न सम्भवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः । नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः सन्निकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वात्तद्वारणाय विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवमत आह । अत एवेति पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव । तेनैव गृह्यतइति । कल्प्यतइति । तद्भिन्नेन न गृह्यतइति कल्प्यतइत्यर्थः । तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः । ननु कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु न तु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते नचेति । लाघवेनेति । द्वित्वप्रत्यक्षत्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः । ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति न गौरवम् नचान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं

द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥ १०८ ॥

———

द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावतापि व्यभिचारितैवेति वाच्यं द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति । नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न सम्भवति द्व्यणुकस्यास्मदीयप्रत्यक्षागोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसम्भवेन तत्र द्वित्वानुत्पत्त्यापत्तेः नचेष्टापत्तिः भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकारणत्वासम्भवादत आह अतीन्द्रिये द्व्यणुकादाविति । आदिना परमाणुपरिग्रहः । सर्गादौ योगिनामभावादाहेश्वरीयेति । नचेश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्नाशनाश्यत्वस्य तादृशद्वित्वे वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं तद्द्वित्वोत्पादापत्तेः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति मूलस्याश्रयनाशोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यतइति परास्तम् । तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह । ब्रह्माण्डान्तरेति ॥ १०८ ॥

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह अनेकैकत्वेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसङ्ख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते । सेनावनादावुत्पन्नेपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्र-

---

इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः । नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद्द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे । अयमेक इति । तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः । क्वचित्पुस्तके इदं तु बोध्यमित्याद्यनवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः । यत्रानियतैकत्वेति एकत्वविशेष्यकसङ्ख्यात्वानियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककमेकत्वसङ्ख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः । सेनावनादाविति । तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्यैव सहस्रत्वादिसङ्ख्योत्पादकत्वादिति भावः । उत्पन्नेपीति । अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः । दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात् । अनियतानैकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्पत्तिकारणत्वेपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षमिति भावः । उपपद्यते इति । इतो बहुतरेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते । तथा च चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिरूपस्वसजातीयनिरूपितो-

परिमाणं भवेन्मान-
व्यवहारस्य कारणम् ॥१०९॥
अणु दीर्घं महद्ध्रस्व-
मिति तद्भेद ईरितः ।
अनित्ये तदनित्यं स्या-
न्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥

तीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य सङ्ख्यान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावान्नो-पपद्येदित्यवधेयम् ॥

परिमाणं निरूपयति परिमाणमिति । परिमितिव्यवहा-रासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । तच्चतुर्विधम् । अणु-महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत् परिमाणम् । नित्यमित्यत्र प-

---

त्कर्षस्य सत्त्वात्तादृशप्रतीतिरुपपद्यतइति भावः । सङ्ख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्य-तिरिक्तसंख्यात्वे तत्तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावात्तन्न मते तस्यैकरूपत्वादिति भावः । नच बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्च-ये कथं त्रित्वादिसंशय इति वाच्यं समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशय-विरोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरो-धित्वात् ॥

अणु महदित्यादि । यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घ-त्वमस्त्विति कुतश्चातुर्विध्यं तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानपि तद-

सङ्ख्यातः परिमाणाच्च
प्रचयादपि जायते ।
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु
संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥

रिमाणमित्यनुषज्यते । जायतइत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् । तथा चानित्यपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति । अनित्यमिति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

वधिकह्रस्वत्वाव्यवहारात्तदवधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यं बोध्यम् । सङ्ख्याजन्यमुदाहरतीति सङ्ख्यामात्रजन्यमुदाहरतीत्यर्थः । न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्व्यणुकादौ तत्सत्त्वेपि वा तस्याकिञ्चित्करत्वादिति पूरणीयम् । द्वित्वसंख्या द्वित्वसङ्ख्या-

परिमाणं घटादौ तु
परिमाणजमुच्यते ।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः
संयोगस्तेन जन्यते ॥११२॥
परिमाणं तूलकादौ

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ॥

प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति । प्रचय इति । परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह । नाश इति । अ-

---

मात्रम् । एवमग्रेऽपि । परिमाणजन्यं परिमाणमात्रजन्यम् । कपालादिपरिमाणजन्यम् कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः । अप्रचितमहत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसङ्ख्या न कारणं द्वित्वसङ्ख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकेऽपि महत्त्वोत्पादापत्तेः नन्वोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणाजनकत्वेऽपि घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यं कपालगतमहत्त्वोत्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभाविकतया कपालमहत्त्वस्य तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वात् यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासम्भवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति भावः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

र्थात्परिमाणस्यत्र नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्य-

प्रचय इतीति । मूले शिथिलाख्य इति । किञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र महत्पदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहादित्यन्ये । भूयोवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवेवर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे । अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणं तत्सङ्ख्यापरिमाणोभयजन्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं तत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्च तादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं सङ्ख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपि तस्योत्कृष्टत्वादिति ध्येयम् । दिङ्मात्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । केचित्तु दीर्घमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वं न परिमाणमन्यथा वर्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनां परिमाणान्तरत्वापत्तेरित्याहुः ॥ ११२ ॥

अर्थादिति प्रकरणादित्यर्थः । यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाशनाश्यत्वादिति वाच्यं आश्रयनाश इति मूलस्याश्रयनाशमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेन परिशेषसम्भवात् नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किञ्चिदवयवनाशेपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयमात्रनाशनाश्यत्वस्य च परिमाणे तैरनङ्गीकारात् तन्मतनिराकरणाय मूलस्य तादृशार्थकत्वादि-

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३॥

ष्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचयैवावयविनः प्रत्यभिज्ञानेपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशो ऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः । एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशके ऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादावयवोपचये ऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः नच पटादिनाशेपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् किं च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । नच पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यं मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् तत्र पटद्वयासम्भवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति ।

पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं सङ्ख्यावत् तथा हि नित्येष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । नन्वयमस्मात् पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते नचास्तु पृथक्त्वं न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः न हि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्प-

---

ति ध्येयम् । द्वितीयक्षणे चोत्पद्यतइत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूरणीयम् । एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् । द्वित्वादिवच्चेति । तथा च द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं तादृशबुद्धिनाशात् क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमितिरीत्या बोध्यम् । ननु घटौ पटात् पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न घटौ पटात् पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात् पृथगिति प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् । परम्परासम्बन्धः कल्प्यतइति सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रतीतेः सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्घटरूपमेतद्घटात् पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । एतद्रूपमेतद्रूपात् पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे तु पृथक्पदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति ।

अन्योन्याभावतो नास्य
चरितार्थत्वमिष्यते ।
अस्मात् पृथगिदं नेति
प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

रासम्बन्धः कल्प्यतइत्यत आह अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटात् पृथगितिवद्घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यतइति॥११३॥११४।

पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं न तु गुणान्तरं नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोगएवान्यारादितरर्तेइत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् नञस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं त्वन्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यदि च घटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतयान्यारादिति सूत्रेण बोध्यतइति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिर्दुर्वारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वादित्याहुः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः
सैव संयोग ईरितः ।
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष
आद्यो ऽन्यतरकर्मजः ॥११५॥
तथोभयस्पन्दजन्यो
भवेत् संयोगजो ऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादि-
संयोगः परिकीर्तितः ॥११६॥

संयोगं निरूपयति अप्राप्तयोरिति । तं विभजते कीर्तित इति । एष संयोगः ॥ ११५ ॥

मूले ऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः सम्बन्धः स च समवायोपीत्यत उक्तमप्राप्तयोरिति । लक्षणं तु संयोगत्वं जातिरिति । मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति । ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न विजातीयकर्मत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् ॥ ११६ ॥

मूले भवेत् संयोगजो ऽपर इति । ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयोगस्ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियया एव तरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति कारण-

मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

त्वं न तु कपालतरुसंयोगस्यैति चेन्न समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपालक्रियाया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वात् तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्तस्मात् कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति । अत्र केचित् कथं संयोगस्य त्रैविध्यमन्यतरकर्मजन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रियेषुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगाधिकरणे वृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्न कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघटकमेवं च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभिचारः नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते इषोरपि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र क्रियाभावासत्त्वादिति दिक् । नन्वेवं यत्र हस्तक्रिया ततो द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीरतरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाजन्यत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् द्वित्वाग्रहस्तु सादृश्यदोषादित्येके तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न साङ्कर्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः ।

कपालतरुसंयोगात्
संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥११७॥
तृतीयः स्यात् कर्मजोपि
द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिघातो नोदनं च
शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

सन्निपातः संयोगः । द्वितीयः उभयकर्मजः । तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् । तृतीय इति संयोगजसंयोग इत्यर्थः । आदिमः अभिघातः द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति । विभक्त-प्रत्ययासाधारणकारणं विभागं निरूपयति विभाग इति । एकक-र्मेति। तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यम् ।तृतीयोपि विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागज-न्यश्चेति द्विविधः आद्यस्तावद्यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वय-विभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेनैव क-पालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आ-

---

पूर्ववदिति संयोगवदित्यर्थः । तेनैव कपालविभागेनेति तेन कपालविभागे-नैवेत्यर्थः । एवकारेण कर्मणो व्युदासः । कपालस्याकाशविभागो जन्यत-

विभागोपि त्रिधा भवेत् ।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो-
द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥११९॥
विभागजस्तृतीयः स्यात्

काशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यतइति वाच्यं एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत् तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न ज-

---

इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नित्यत्वापत्तिरेव कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः । अमुमर्थं हृदि निधायोक्तं तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । तेन कर्मणैवेति कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः । देशान्तरविभागः कपालाकाशादिविभागः । आरम्भकेत्यादि । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी तद्विरोधी तन्नाशक इति यावत् । एवमग्रेपि । आनारम्भकसंयोगः कपालाकाशसंयोगादिः । अन्यथेति । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्यइत्यर्थः । विकसदिति । तत्राग्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगनाशस्तेन कमलनाशः स्यादिति भावः ।

तृतीयोपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोत्थो
हेत्वहेतुर्विभागजः ॥ १२० ॥

नयेत् नच कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यतइति वाच्यं आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतो ऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् । द्वितीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यतइति । अत एव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भवति ॥ ११६॥११७॥११८॥११९॥१२०॥

कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव कपालद्वयविभागादिनेति यावत् । पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात् पूर्वं । तथा च पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यतइत्यसङ्गतमिति भावः । सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना देशान्तरविभागासम्भवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तु पाकजप्रक्रियायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितो ऽस्माभिः । द्वितीय

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति परत्वं चेति ।

इति । कारणाकारणविभागजन्य इत्यर्थः । यावदवयवकर्मेनियतत्वादिति । क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः । अत एव वक्ष्यमाणयुक्तेरेव । शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभागं विना नोपपद्यते नच शरीरतरुसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यं विभागानङ्गीकारे शरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासम्भवात् न हि तत्र हस्तक्रिया शरीरतरुसंयोगनाशिका व्यधिकरणत्वाद्यतस्तत्र हस्ततरुविभागेन शरीरतरुविभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसंयोगनाशो जन्यतइत्युपेयतइति विभागसिद्धिः । ननु हस्ततरुसंयोगनाश एव शरीरतरुसंयोगनाशकोस्तु तरौ तदुभयसामानाधिकरण्यसत्वात् मास्तु विभागजविभागो हस्ततरुविभागस्तु कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगनाशकतया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तत् । हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः किं च हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन शरीरनिष्ठा शरीरतरुसंयोगनाशे हेतुस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्यशरीरतरुसंयोगं प्रति हस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्सम्बन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगाभावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् । अत एव घटात् पटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

दैशिकं कालिकं चापि
मूर्तएव तु दैशिकम् ॥१२१॥
परत्वं मूर्तसंयोग-
भूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्व-
बुद्धितः स्यादितीरितम् ॥१२२॥

दैशिकमिति दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधित्वार्थे पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागो ऽपर इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

मूले मूर्तएव तु दैशिकमिति । विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह । बहुतरेति । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तदल्पीयस्त्वेति । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

तयोरसमवायी तु
दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्द-
भूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥१२३॥
परत्वमपरत्वं तु
तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी स्यात्
संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२४॥
अपेक्षाबुद्धिनाशेन
नाशस्तेषां निरूपितः ।

तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥१२३॥१२४॥

कालिकपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः ॥ १२३ ॥१२४॥

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव
प्रायशो विनिरूपितः ॥१२५॥
अथावशिष्टोप्यपरः
प्रकारः परिदर्श्यते ।
अप्रमा च प्रमा चेति
ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥१२६॥
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्या-
दप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः
संशयोपि प्रकीर्तितः ॥१२७॥

तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं नि-

मूले ऽपेक्षाबुद्धिनाशेनेति । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वाद्बुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वापरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपत्तेर्न तयोर्गुणान्तरत्वम् । अत्र च यत्काले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः
शङ्खादौ पीततामतिः ।
भवेन्निश्चयरूपा या
संशयोथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥
किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वे-
त्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकाराधी-
स्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९॥

रूपयति बुद्धेरिति । तत्र अप्रमां निरूपयति तच्छून्यइति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आद्य इति विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति किंस्विदिति

कनिष्ठे ऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति । तदभाववतीति । इदं च प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय । तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति । इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

तदभावाप्रकारकमिति संशये ऽतिव्याप्तिवारणाय । अत्र च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-

स संशयोमतिर्या स्या-
देकत्राभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मस्य
ज्ञानं संशयकारणम् ॥१३०॥

वितर्के निश्चयस्य लक्षणमाह तदभावेति । तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

संशयं लक्षयति स संशय इति । एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा ऽयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणं

वद्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं न तु यथाश्रुतम् महानसीयं वन्हिमान्न वा पर्वतो वन्हिमानित्यस्य पर्वते वन्हिनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

एकधर्मिकेति हृदपर्वतौ वह्नितदभाववन्ताविति ज्ञाने ऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति एकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन पर्वतो वन्हिमान् द्रव्यं वह्न्यभाववदिति ज्ञानव्युदासः वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति । विरोधावगाहित्वं तदर्थः । घटो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति । इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः । वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशे विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्ग्रहप्रसङ्गः । विभिन्नरूपेण धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गश्चेति स्वीयैककोटिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताऽपरकोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् । यत्तु संशयत्वं जातिविशेष इति तन्न चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । सन्दिग्ध इति क्रिया-

यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् किं तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किं तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥ १३० ॥

पदम् । सन्देहवान् भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह । विप्रतिपत्तिस्त्विति । व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः । ननु तर्हि सूत्रस्थपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह किं त्विति । तथा च सूत्रस्थपञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसन्देहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः । एवं व्याप्येति । अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्सम्भवात् क्वचित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणएवोपक्षीणत्वात्तद्ग्रहे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राहुः । महानसे हुताशनो न जलह्रदइति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वम् । अत एवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद् व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् नचैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यं सूत्रस्थचकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात् तथाहि "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय" इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात्स-

दोषो ऽप्रमाया जनकः
प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो
दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥

दोष इति अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति गुणः तु कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात् सिद्धम् यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत्

पक्षविपक्षाद् व्यावृत्तौ धर्म अनेकधर्मः तयोरुपपत्तिर्ज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिभ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः । एवं च प्रामाण्यसंशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः सङ्ग्राहकः । विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवत्त्वान् विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः । इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहादितः साध्यव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यहितोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः॥ ननु साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशयविभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह संशये धर्मिज्ञानमिति । संशये संशयमात्रे तथा च धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्वसमव्याप्यत्वान्न तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः । ननु धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावः । नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यं सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह धर्मीन्द्रियेति ॥ १३० ॥

पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाञ्जनादेः परिग्रहः । अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति यथेति । भगवद्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति । अर्था-

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण

नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानं अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रतिगुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वम् । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमेदूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान्

न्तरं निराकुरुते नचेति । ननु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं न शङ्खत्वप्रमायामत आह विनिगमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः कारणं गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह अनन्तेति । न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न तद्धेतुत्वमते ऽयं दोष इति भावः । तथा च दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे च । गुणस्यापीति तथा च पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावन्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव न तु दोषः कारणं स्यादिति भावः ॥ १३१ ॥

विशेषणवता समम् ।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्या-
दथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥
पक्षे साध्यविशिष्टे तु
परामर्शो गुणो भवेत् ।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु
भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥
शाब्दबोधे योग्यताया-
स्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
गुणः स्याद् भ्रमभिन्नं तु
ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

दर्शयति । प्रत्यक्षे त्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेपि

एवमग्रेपि ज्ञेयमिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः । नन्वत्र रङ्गरजतयो-

अथ वा तत्प्रकारं यद्-
ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
तत्प्रमा न प्रमा नापि

ज्ञेयम् । प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्नमिति । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह अथ वेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं येन सम्बन्धेन यद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह न प्रमेति । ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमःप्रमा च स्यादिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् नच वृक्षे कपिसं-

---

रिमे रजतरङ्गे इतिज्ञाने ऽव्याप्तिरत आह । तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्ववद्ज्ञानमित्यर्थः । सति सप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारकभ्रमे ऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजतमेव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति । भ्रमः प्रमा च स्यादिति लक्षणद्वयस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ।

भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥१३५॥
प्रकारतादिशून्यं हि
सम्बन्धानवगाहि तत् ।
प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं
संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

योगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणस्याननुगमेपि न क्षतिः। प्रमात्वमिति । मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यतइति । भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानज-

---

नन्वेवं लक्षणाननुगम इत्यत आह लक्ष्यस्येति । अथ पाकरक्ते घटे श्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् घटस्य कदाचिच्छ्यामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वघटकत्वात् । अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपाऽनुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुवचं तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते ते तान्त्रिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघटकत्वान्नानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पल्लवितेन। प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्क्षायामाह मीमांसका हीति । स्वप्रकाशकत्वादिति स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृह्यत इति । ज्ञाने गृह्यमाणे । तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तानिष्ठ-

न्यज्ञातता प्रत्यक्षा तथा च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मते ऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात् तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्माद् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्व-

---

प्रामाण्यस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । तथा चेति । अयमत्रानुमानप्रकारः इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तियत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति । अनुव्यवसायेनेति । ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह । विषयनिरूप्यमिति विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः । ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः । अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् । तथा च ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानं ज्ञानप्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । भट्टमते च प्रत्यक्षस्यानाभिषिक्ता ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः । अनभ्यासदशापन्नेति । अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः । ज्ञातमेव निश्चितमेव । गन्धवतीति व्याप्यवति व्या-

प्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् । प्रमालक्षणे

धकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । ननु कथं तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसम्भवादत आह । तत्प्रकारकत्वेति । संशयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते सन्देहस्तु धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि प्रवृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यं तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्याशयात् । ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयं तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् तथा हि अयं पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसन्देहेनार्थसन्देहस्यायं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न सम्भवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनो ऽर्थसन्देह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्तिनि पुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति सन्देहप्रतिबन्धसम्भवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसम्भवेन प्रामाण्यानुमानसम्भवात् । एवं न्यायमते ऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । गुरुः शङ्कते नन्विति । व्यर्थमिति । व्याव-

तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं तत्र हि दोषाधीनमस्यपुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणं अस्तु वा तत्रापि रजतभेदाग्रहः स एव कारणमिति । नचान्यथाख्यातिः सम्भवति

र्यापा अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः । भ्रमजन्येति । न्यायनये भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषानधीनत्वादिति भावः । यत्र रङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमितिज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजतविशेषणम् मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वं तदर्थः । वस्तुतो रङ्गगोचरादेतद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टैवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं न देयमिति ध्येयम् । हेतुत्वादिति । न्यायनयेपीदं रजतमिति भ्रमे हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः । कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादाह अस्तु वेति । तत्रापि सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि । अपिना रङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः । रजतभेदाग्रहः रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः । यथाश्रुते रजतेनेदं रजतमिति ग्रहेपि प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदग्रहाभावस्य सत्त्वादन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेरिति । यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्गग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति फलितम् तथा च रङ्गे इदं न रजतमिति ग्रहेपि प्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्तृमते ऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तथापि विषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासं-

रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं

सर्गग्रहस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो ऽभावः स विशेषणतासम्बन्धेन प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनान्नोक्तदोषः । एवं च तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदमादाय दोषः । नचैवं रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव रजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् नचैवमपि रङ्गे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र रङ्गे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकदोषस्य स्वीकरणीयत्वात् नच रङ्गे रजतभ्रमजनकदोष एवोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण एवं च रजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपस्थितिकाले रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजकविशिष्टत्वादिति वाच्यं रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमतसिद्धस्य तन्मते ऽभावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् । सम्भवतीत्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् । सन्निकर्षस्याभावादिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः । हेतुताया इत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः। अन्यत्रापि रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृत्तावपि तत्कल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् नचात्र मानाभाव इति वाच्यं रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् अ-

लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थं च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किं च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं ज्ञातं तत्र न कारणबाधोपि अपि च यत्र रङ्गरजतयो-

---

स्याप्रयोजकत्वमाशङ्कते न चेति । लाघवेनेति । संवादिविसंवादिभेदेन कार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञान स्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः । तथा च लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । रजतांशेपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः सम्भवतीति प्राभाकरोक्तं दूषणमुद्धरति इत्थं चेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः । फलमुखेति । कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात् पूर्वं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । नन्वस्तु संवादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यं रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् न्यायनये तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादर इति कारणबाधाद्बाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्कां मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञानमित्याह किं चेत्यादिना । यत्र रजते रजतभेदग्रहो न वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञाने न किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणविशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किं त्वन्यथाख्यातिरेवेति भावः । ननु तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेषणे तत्तद्विशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथा च कथं रजतघटितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह अपि चेति । अन्यथाख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदा-

रिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किं चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतः पाशारज्जुः

ग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः । अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता।दोषादेवेति त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिक्तभेदाग्रहं प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः।इदं चेष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति दर्शितनिष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या। ननु रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रङ्गे निवृत्तिरेवं रजते रङ्गभेदासंसर्गग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यत आह किं चेति । भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य । अनुमितिर्निराबाधेति । सति बाधाभावे ऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः । आपतितमिति । अन्यथाख्यातिरूपमापतितमित्यर्थः । ननु ह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहान्न ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेवात्रोत्पद्यते नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः । व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यं अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्यकारणभावस्याकल्पनात्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति इत्थं चेति । यद्वा नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशिष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्ग्यसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुपगमादयःपिण्डे वह्न्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरसत आह ।

व्यभिचारस्याग्रहोथ सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः

इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततया ऽवेदिषमित्यनुभवादिति सङ्क्षेपः ॥१३२॥१३३॥१३४॥१३५॥१३६॥

पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति । व्यभिचारेति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता

इत्थं चेति । चकारो ऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशेष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परं तु रजतत्वप्रकारकत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह सङ्क्षेप इति । विद्यमानेपि भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यं इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छेदकत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथक्कारणत्वे गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादिप्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥१३४॥ १३५ ॥ १३६ ॥

ननु प्रामाण्यमनुमानगम्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न सम्भवति व्याप्तिग्राहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतया व्यभिचारस्याग्रहो ऽथसहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्तिग्रहोपायो दर्श्यते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यत आह पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति । व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकतामुपपादयति । व्यभिचारग्रहस्येति

क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥१३७॥

भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षे बाधकतर्को ऽपेक्षितः तथा हि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसारणीया यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वन्हेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥

सहचारग्रहस्य तामुपपादयति । एवमिति । भूयोदर्शनस्य कारणत्वं खण्डयति । भूयोदर्शनं त्विति । व्यतिरेकिव्यभिचारमाह सकृद्दर्शनेपीति । भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेपि क्वचित्प्रयोजकतया तदादर इत्याह क्वचिदिति । तर्को ऽपेक्षित इति । शङ्कापनयनार्थं तर्को ऽपेक्षित इत्यर्थः । तद्दर्शयति तथा हीत्यादिना । यद्ययमिति । अयं धूमवान् पर्वतः । कारणं विनेति । तथा च धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्वन्हिजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः यथाश्रुते वन्हिमान्न स्याद्धूमवान्न स्यादिति तर्कस्य विषयपरिशोधकस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतयासङ्गतेः । तत्रापि तादृशतर्ककारणीभूतकार्यकारणभावग्रहेपि । आसङ्का भवेत् । आशङ्का प्रतिबन्धिका भवेत् व्याघातमेव दर्शयति यदि हीत्यादिना । ननु तर्कं प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकस्तर्को ऽपेक्षित एवमग्रेपीत्यनवस्थेत्यत आह यत्रेति । स्वत एव शङ्कासामग्रीविरहादेव । न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति

**साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत् तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३८॥**

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति सा-

शेषः। ननु तर्कस्य न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वं तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः सम्भवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेन निराससम्भवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवर्तनं सम्भवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वात् किं तु तर्केणैव तथा हि अनिष्टप्रसञ्जनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसम्पन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति। केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्सम्पादकत्वम् एवं च व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकतायां तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसम्पादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः। परे तु तदापादकवत्तापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः। तर्कश्चाहार्यारोपविशेषः तत्त्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवात्स्वजन्यज्ञानविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति। तर्कश्च द्विविधो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति। तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः। विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ॥ १३७ ॥

इदानीं व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणोत्तरं व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति। तथा च प्रसङ्गसङ्ग-

ध्यस्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् ।एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे ऽपि सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्माव-

---

सोपाधिनिरूपणमिति भावः । सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपाधावभावादभिमतेति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्नाव्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः । यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातिमत्त्वादित्यादौ संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसम्बन्धेन च विवक्षिते तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसम्बन्धेन च वन्हि प्रति व्यापकस्य द्रव्यत्वस्य द्वित्वादिना संयोगादिसम्बन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेपि वन्हिमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः । स श्याम इति । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणेन ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न पौनरुक्त्यम् अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्याव्यापकत्वमुपपादयति श्यामत्वस्येति ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरतः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह एवं वायुरिति । अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापकत्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनार्थं तदिति ध्येयम् । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौ तु पूर्वोक्तशाक-

च्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्या-मत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च एवं पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं एवं वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च एवं ध्वंसो विनाशी ज-न्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वं सद्धेतावेता-दृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किञ्चित् स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्य-धिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिक-रणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्या-

---

पाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः । अव्याप्तीः परिहरति मित्रातनयत्वेत्यादिना । व्यभिचारिणि त्वित्यादि । वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरू-पसाध्याधिकरणमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपे ऽभावादुक्तमुपाध्य-धिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्या-प्रसिध्या तद्दोषतादवस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या-पकत्वाभावादुक्तं यच्चेत्यादि । तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपरमाणुघ-टान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमिति । तत्रैवो-पाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरणमात्मा तदन्यतरत्वा-वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमितिउद्भूतरूपत्वा-धिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यच्चोद्भूतरूपशून्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकर-णमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्योद्भूत-रूपे ऽभावात् साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य साध्यव्यभिचाराधिकरण-

सर्वे साध्यसमानाधि-
करणाः स्युरुपाधयः ।
हेतोरेकाश्रये येषां
स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९॥
व्यभिचारस्यानुमान-
मुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

पकत्वमुपाधिरन्ततः सम्भवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति । सर्वे- इत्यादिना । स्वसाध्येति । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभि-

---

मित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वम् । अन्तत इति । तादृशधर्मान्तरस्य स्फूर्ताविसर्थः । नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात् कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामिति वाच्यं तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो न तु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् । धूमवान् वन्हेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं व्यजनवत्त्वादिकं सङ्ग्राह्यमेवेति ध्येयम् ॥ १३८ ॥

अत एव यद्धर्मावच्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव । एतदनुसारेण निरुक्तलक्षणानुसारेण । स्वस्य साध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुमाह स्वं चेति । नव्यास्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा

चारितेत्यर्थः । उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु उ-

---

साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्भवत्येव अत एव जलत्वतेजस्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण न क्वचिदप्युपाधित्वमित्याहुः । तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वेन वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्ये उद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः । नच तस्य लक्ष्यत्वमेव एकाश्रये येषामित्यादिमूलेन प्रदर्शितस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य पक्षमादायैव सम्भवात् साध्यव्यभिचारस्य तमादायासम्भवादत आह बाधानुन्नीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः सम्भवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासम्भवादिति भावः । ननु तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह । बाधोन्नीतस्त्विति । बाधेन पक्षे साध्याभावव-

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥

पाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः । यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते ससन्दिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसम्प्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववद् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । इत्थं च साधनव्यापकोपि कचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्कर्यात् अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजे-

---

थया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः । सन्दिग्धोपाधिरपीति । पक्षे साध्यसन्देहेन साध्यव्यापकतासन्देहस्य पक्षेतरत्वे सम्भवादिति भावः । न च स्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादेवानुद्भावनसम्भवे सम्प्रदायमात्रे तद्धेतुत्वकथनमसङ्गतमिति वाच्यं यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य दूषकत्वस्य व्याघातासम्भवात् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मतमाह । केचित्त्विति । इत्थं चेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च । पक्षावृत्तिरिति । पक्षवृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधनादिति

अनुमानगतार्थत्वा-दिति वैशेषिकं मतम् ।

तेत्यादिवैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्ब-

---

भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिराकरणायाह वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषणः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विघ्नत्यादौ यदाधिकरणत्वं संसर्गे तात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशादुपघटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति । स्मारितत्वं च वृत्त्या बोध्यम् । तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः । हेतौ चायमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं तच्चेदं पदमनेन पदेन सहामुकसंसर्गेणैतदर्थान्वितस्वार्थबोधं जनयत्विति पदतात्पर्यार्थिकम् तेन नाकाङ्क्षाया इतरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः वह्निना सिञ्चतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादि नीलः इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्यतासत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायासत्तिपदम् । कदम्बपदं चाकाङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थघटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरतादृशतया कथं प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारक-

तन्न सम्यग्विनाव्याप्ति-
बोधं शाब्दादिबोधतः ॥१४१॥

कवत् यद्वा एते पदार्था मिथ संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवद् दृष्टान्ते ऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति । तन्मतं दूषयति तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१३९॥१४०॥१४१॥

ज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह यद्वेति । मिथःसंसर्ग इति तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु दृष्टान्ते साध्यसिद्ध्यभावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह । दृष्टान्तेपीति । ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह किं चेति । पदज्ञानं कल्पयित्वेति । पदस्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः । वह्न्यादिशब्देनार्थस्येव वह्न्यादिरूपेणार्थेनापि वह्न्यादिपदस्मरणसम्भवाद् वाच्यत्वादिवद्वा-

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।

त्रैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्स-

---

वकत्वादिसम्बन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोद्धव्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेपि शाब्दबोधदर्शनादतः पृथगेव शब्दोपमानमिति वदन्ति । मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमानस्योभयत्रापि सम्भवात् नचाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिस्तत्रेति वाच्यं आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमिति सम्भवात् विषयाबाधाच्च तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावान्न तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः । परे तु घटात् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः पक्षविधया पृथक्त्वस्य भानेपि तदाश्रयस्याभानात् नच पटं पक्षीकृत्य पटो घटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यं पटादिनिष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वाहादित्याहुरिति दिक् ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥

तत्र तेषु मध्ये असद्विपक्ष इति असत्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक इत्यर्थः ।

द्वैविध्यं तु भवेद् व्याप्ते-
रन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥
अन्वयव्याप्तिरुक्तैव
व्यतिरेकादिहोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं
हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

पक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्षाविपक्षो ऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति । तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्सम्ब-

---

यथाश्रुते सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्त्वात्लक्षण समन्वयः नचैतन्न सम्भवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् प्रमात्वस्यैव परम्परासम्बन्धेनानुगतत्वात् । इत्थं च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेपि केवलान्वयित्वमेवेति मन्तव्यम् । असत्सपक्ष इति । सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादव्याप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः । सत्सपक्षेति गृहीतान्वयव्यतिरेकिसा-

न्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं च यत्र विशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिद्ध्यति । यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन वन्हेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । के-

---

ध्यकमित्यर्थः । यत्सम्बन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतीति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता गृह्यत इत्यर्थः । इतरव्याप्यतेति इतरस्य व्याप्यतेत्यर्थः। तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या इतरनिष्ठव्याप्यता तन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसम्बन्धेनेति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः । येन सम्बन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेनेति सावधारणम् । तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च येन सम्बन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् । प्रदर्शितरीत्यैव येन रूपेण यदवच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् । ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह अत्र चेति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेति भावः । ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात् साध्यसिद्धौ

चित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जायतां पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यतइति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

च सिद्धसाधनमिति चेन्न । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वाव पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्वएवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वागितिबुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वं नांशतः सिद्धसाधनमिति । ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयिषयोरभावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद् घटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ वा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिस्फूर्तिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । आचार्यमतमाह केचित्त्विति । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह न त्विति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह यत्रेति । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह साध्यप्रसिद्धिस्त्विति । ननु घटादौ साध्यं निर्णीते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह पश्चादिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः तच्च नानुपपन्नम् अन्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते तथा हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति वहिःसत्त्वं कल्प्यतइति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथा हि यत्र जीवित्वस्य वहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ

कव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यं व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कातादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा तत्र तस्योपयोगित्वमित्यपि न तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

केचन मीमांसकाः । तदपि अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन्न न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते न त्वेतद्व्यतिरेकिणः सम्भवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति कथं नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणक

सुखं तु जगतामेव
काम्यं धर्मेण जायते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्
प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति। अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोपि न प्रमाणान्तरम् किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात् प्रत्यक्षम् ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था। एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्दएवान्तर्भावात् यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति सुखं त्विति । काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेणेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । दुःखं निरूपयति । अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात् ॥ १४४ ॥

धर्मत्वेनेति । इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोद्ध्यम् ॥ १४५ ॥

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा
तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्या-
दिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६॥
चिकीर्षाकृतिसाध्यत्व-
प्रकारेच्छातु या भवेत् ।

इच्छां निरूपयति । निर्दुःखत्वइति । इच्छा द्विविधा फल-विषयिणी उपायविषयिणी च फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत एव पुरुषार्थः सम्भवति यद् ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरे-च्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितो ऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनता-ज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति

तत्र तयोर्मध्ये । अत एव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव । पु-रुषार्थः सम्भवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः सम्भवतीत्यर्थः । ननु यद्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः । तथा चोपाये ऽति-व्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह । इतरेच्छेति ॥ १४६ ॥

कृतिसाध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्ट-
साधनत्वमतिर्भवेत् ॥१४७॥
बलवद्द्विष्टहेतुत्व-

कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति । अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा ॥ १४७ ॥

बलवद्द्विष्टेति । बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो म-

चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्न-विशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसा-ध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाक-त्वेन चेष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् । अथ कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृ-ष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसा-धनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षाप-त्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् पाकविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यता-वच्छेदकं च पाकादिगोचरचिकीर्षात्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्र-योजनविरहात् पाको जायतामितीच्छाया अप्रसङ्गापत्तेश्च किं तु पाकत्वा-वच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्य-भिचार वारणाय मुख्येति । इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छास्वरूपमतीविशेषणम् तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेपि चिकीर्षानिर्वाहः । अत एव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव ॥ १४७ ॥

बलवद्द्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे तादृप्येण ज्ञाना-

मतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।
तदहेतुत्वबुद्धेस्तु
हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥१४८॥

धुविषसम्पृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवंद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।

त् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेपि तत्तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा न कापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनान्न तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं यत्पुरुषस्य यदागम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेण तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्थलइवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वे नेच्छोत्पादापत्तिः नच यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीयक्षणे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तत्रापीति

द्विष्टसाधनताबुद्धि-

तदहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥१४८॥
द्वेषं निरूपयति द्विष्टेति । दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति व-

वाच्यं तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणावलम्बस्य क्षपयनिर्णेयत्वादित्यन्ये इ-
त्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्धर्मप्र-
कारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणम् तादृशद्वेषानु-
त्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले
कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य
हेतुतावच्छेदकत्वं बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालि-
त्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाध-
नत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया ऽप्रामाण्यानिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञा-
नत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यं युद्धादौ बलवदनिष्ट-
साधनत्वसन्देहेपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद् बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवे-
च्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्य-
तया च विपरीतगौरवादिति । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्त-
कत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावान्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामा-
ण्यापत्तिरिति वाच्यं तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजक-
ज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्विती-
यक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद्
भवेत्सव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फले-
च्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां
यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिब-
न्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं त-
थापि द्वित्रिक्षणान्तरितेपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया ज्ञान-
योरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चाव-
श्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ १४८ ॥

भवेद् द्वेषस्य कारणम् ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
तथा जीवनकारणम् ॥१४९॥
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं
तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्ट-
साधनत्वमतिस्तथा ॥१५०॥
उपादानस्य चाध्यक्षं
प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

लवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवदिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः । चिकीर्षेति । मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः । कृ-

---

तेन द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन । प्रवृत्तिरित्यादि । प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । निवृत्तित्वं च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसञ्चारविषयकयत्नत्वम् । ननु बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह । मध्विति । चिकीर्षाभा-

तिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् नच द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात् । ननु त्वन्मतेपि मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रव-

---

र्त्तकत्वादिति । चिकीर्षा प्रति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यान्न तु प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेपि समानमिति भावः । प्राभाकरमतमाह कार्यताज्ञानमिति । सा च चिकीर्षा च । तद्द्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा । द्वयोरेवेति । एवकारो ऽप्यर्थे । स्वविशेषणेति । स्वं प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं काम्ये कामना नित्ये कालशौचादि तद्वत्ता पक्षे तत्सम्बन्धः तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य कार्यताज्ञानहेतुनालिङ्गज्ञानविधया तथा हि पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना ऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम् । अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृष्ट्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् । मदिष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम् । श्रमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति । मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिति । नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्यथा नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तच्चो-

र्तकत्वात् । काम्ये हि पाकयागादौ कामनास्वविशेषणं ततश्च ब-

क्तानुमानान्न सिद्धमिति वाच्यं स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । एवं च हेतावपि मत्कृतिं विनेसत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् अन्यथा ऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयोगादौ व्यभिचारापत्तेः । एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेव श्रमे व्यभिचारवारणसम्भवाद् विशेष्यदलप्रयोजनं यद्यपि न सम्भवति तथापि नीलधूमादिवद्धेत्वन्तरत्वाददोषः । एवमहमिदानींतनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमत्त्वादित्यनुमानं यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो व्याप्तिरिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसम्भवेपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न सम्भवति इष्टसाधनत्वस्य यागतिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेपि तस्या लिङ्गत्वासम्भवात् लिङ्गघटकत्वेपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वाच्यं काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासम्बन्धज्ञानात्मकत्वात् । वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासम्बन्धज्ञानात्मकतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावात् । ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वइष्टसाधनताज्ञानशून्यकालेपि पाके स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यतानुमितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् यद्वा स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विना ऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह काम्ये हीति । कामना यागपाकादिगोचरकामना । क्वचित्तथैव पाठः । तथा च स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं वाच्यं एवं विशेषणवत्त्वमपि स्वविषयसाधनत्वरूपं वाच्यं तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थलेप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह ततश्च बलवदनिष्टेति । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-

लवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुः-

---

विषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु तृप्तस्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह । तृप्तश्चेति । तदानीमिति । कामनायास्तदानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । तथा च स्वविशेषणेत्यत्र तदानींतनत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् सन्ध्यावन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेरपि स्वविशेषणत्वादत आह । नित्ये शौचादिकमिति । आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः न च कालस्य कथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यं स्ववृत्तिजीवनवत्त्वसम्बन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वादिपदेन ग्रहणात् तथा च नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्कालीनशुचित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नैयायिकः शङ्कते नन्विति । तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया । लाघवेनेति । नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कचिद्बहायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् कचिदल्पस्य दुःखस्य बलवत्त्वादनुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य दुर्वचत्वादित्यत आह । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति । इष्टोत्पत्तीति । इष्टोत्पत्ति नान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यद्दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः । एतेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात् । अत्र केचित् सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति

खाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वयोर्युगपद्ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो-
धित्वात् असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वं नचैकमेके-
नैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदादुभयं ज्ञायतइति

तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति तदयुक्तम् कष्टं कर्मेति न्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् । मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदाराधिगमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखजनकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह बलवद्द्वेषेति । द्वेषे च बलवत्त्वं जातिविशेषः । अत एव रागान्धस्य परदारागमनादिजन्यदुःखे न तादृशो द्वेषस्तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति असिद्धस्य हीति । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य पाकादेरित्यर्थः । सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि कालान्तरभाव्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके सम्भवतीति कथं विरोधस्तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपधायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यं पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न सम्भवतीति भावः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य तयोरेकज्ञानविषयत्वं न सम्भवतीत्याह । नचैकमेकेनैकदेति । अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगाहिज्ञानं न सम्भवति। मूले वृक्षः संयोगीत्येव प्रतीतेः। तथा च साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वस्वावच्छेदकासिद्धत्वसिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादित्यभिप्रा-

मैवम् लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिस-

---

नः । तस्मात् कालभेदादिति । न चेदानीमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात् । प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषभक्षणः प्राणित्वादित्याद्यनुमितिसम्भवाद्विषभक्षणसाधारण्यं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता शौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यं तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानमात्रलघ्विति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यतइत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतं दूषयति मैवमिति । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं दूषयति नचेति । न हीत्यर्थः । यदा कदाचिदिति यत्किञ्चित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किञ्चित्कालीनेन साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथा चैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात् किन्तु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः । तादृशं च ज्ञानं सम्भवतीत्याहुः । एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयिज्ञानाद् ज्ञानसम्भवात् मूलाद्यनवमाह्निनोपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभविकतया अव्याप्यवृत्तिज्ञानं स्वावच्छेदकाविषयकमेवेति नियमे मानाभावान्न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्राभाकरानुयायिनवीनमतमाह । नव्यास्त्विति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासम्भवादिति भावः ॥

न्धाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तत इत्याहुः । तन्न स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना सम्भोगादौ च तदभावात् । इदं तु बोध्यम् इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन भावि यौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टानुबन्धित्वाज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यं उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् । वृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षाप्रवृत्ती किं त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा

तदभावात् तादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह इदं तु बोध्यमिति । इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वघटककृताविदानीन्तनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह । तेन भावीति । इष्टसाधनत्वघटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह एवं तृप्त इति । बलवदनिष्टेत्यत्र बलवद्द्वेषे तद्विशेषणप्रयोजनमाह । प्रवर्तते चेति प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वं नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । उत्कटरागादिनेति । अगम्यागमनादिसुखे उत्कटरागादिनेत्यर्थः । नरकेति बलवदनिष्टेत्यर्थः । तिरोधानात् अनुत्पादनात् । तादृशसुखे उत्कटरागसत्त्वे ऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषानुदयादिति भावः । प्रवृत्तिरूपेति । कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमाणिक्यमतेपि स्वेच्छाधीनत्वं कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्थं च तद्व्यापारीभूतेच्छा-

बोध्या । तेन जीवनयोनियत्नसाध्य प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिः।

पि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्राणोपादानकसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं प्राणवहनाड्युपादानकप्राणसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसञ्चारावृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथावृत्तिवारणं सम्भवति तथापि घटादौ जीवनयोनियत्नसाध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ध्येयम् । एतेन प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेपि प्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् । नच प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेपि भोजननान्तरीयके श्रमे साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं तादृशश्रमे चिकीर्षाविरहादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तत्र चिकीर्षाविरहश्च श्रमस्य दुःखरूपतया दुःखत्वज्ञानस्येच्छाप्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव एतेन नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् । नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तत्तद्धर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्तत्र व्यवस्थापनत्वात् तत्र च कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । एवं च सुखत्वान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत्साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तित्वं तद्व्यापकतया तदवच्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्य सुखत्वेऽभावादेव न तत्र साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रवृत्तिवारणं बोध्यम् । एतदेव हृदि निधाय प्राणसञ्चारस्य

इत्थं च प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थं

प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक् । इत्थं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः । इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः परिग्रहः अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनेपि मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने ऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये सुमेरुशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः तच्च विधित इतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थ इति भावः । ननु भावि यौवराज्यादौ प्रवृत्तिवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यं तच्च न विधिवाक्यात् ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकं ज्ञानं विधित इति । अत्र वदन्ति न विधिः साक्षात् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पादयति किं तु विधिवाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं मानसं वोत्पद्यते अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः एवमिदानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादिति । अत एवोक्तं मणिकृतापि एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकमिति । अत्र भट्टपादाः लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः स च चेतनस्याभिप्राय एव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतः तथा चाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभिधाज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति । सैव लिङर्थः सैव च शब्दभावना लिङ्त्वांशेनोच्यते । अर्थभावना त्वाख्यातत्वांशेन तदुक्तम् "अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर" इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावना ऽभिधाभावना अर्थो यागादिरात्मा वा अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा तथा च यागादिगोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्र च शब्दभावनाया अर्थभावनैव भाव्या अर्थभाव-

च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं नचार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यं तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः।

नायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् "लिङो ऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते" इति । अस्यार्थः लिङोऽभिधा वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तं भाव्या च तस्या इति । केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धेति । सम्बन्धबोधः लिङादिपदशक्तिज्ञानं तत्रालस्येन निवर्तमानं पुरुषस्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तत्र लोके स्वेच्छाधीनप्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अत एव वेदेपि न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायां मानाभावाच्च । अत एव मण्डनमिश्राः "पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तना"मित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादत आह इत्थं चेति । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फलाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । नचार्थवादिकमिति "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातन" मित्यर्थवादबोधितमित्यर्थः । नित्यत्वहान्यापत्तेरिति । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपसीतेत्यादिश्रुतिसन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकवाक्यताबलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बलिताधिकारः कल्प्यते इत्यत आह । कामनाभावइति । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य

इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ-नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् नच कामनाभावे ऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात् न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति सम्भवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात् । यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावे ऽकरणतापत्तेस्तौल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेनानुत्पत्तिं प्रत्य-

———

प्रत्यवायजनकत्वाभावादिति भावः । ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यतइत्याह । इत्थं चेति। कल्पनादिति इदमुपलक्षणं अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकारत्वेपि अकुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासम्वलितस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं किं तु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः सम्वलनं तथा च कामनाविरहेपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्त्वात् तदा सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचित्वकालजीवित्वरूपाधिकारैकदेशवतोप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न सम्वलिताधिकारत्वेपि क्षतिविरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेपि न क्षतिरिति सूचितम् । ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थं नित्यस्यापि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह । न त्विति । स्वेष्टसाधनत्वमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अत एव कुसुमाञ्जलौ सन्ध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः । यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयोजनं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति । यदपीति । कामनाभावे

वायस्यान्ये मन्यन्ते । एवं "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" एवं "दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्त्तरीत्युत्सर्ग इति । पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न सम्भवति न हि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनं प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम् यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवा-

---

पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे । रात्रिसत्रन्यायादिति । तथा हि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिकल्पने गौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्तीह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिकब्रह्मलोक एव फलं लाघवादित्यर्थः । अन्यथा फलाभावे । तेन आर्थवादिकफलकल्पने लाघवेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति अनुत्पत्तिमित्यादिना । अत एव पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव । उत्सर्ग इति । श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यादिति भावः । पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं न सम्भवतीत्याह । पण्डापूर्वार्थमिति । न वा तत्साधनमिति । तथा चेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावान्न तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । प्रत्यवायेत्यादिना । अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः । कथं प्रवृत्तिरिति । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्ति-

याभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किं तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथ वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् य-

---

रित्यर्थः प्रत्यवायाभावः प्रत्यवायप्रागभावः । तदभावे सन्ध्यावन्दनादिनिस्याभावे । तदभावः प्रत्यवायाभावस्याभावः । तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावे । तदभावः दुःखप्रागभावाभावो दुःखरूपः । योगक्षेमसाधारणेति । योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः । क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव प्रविष्टत्वादिति भावः । प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासम्भवात् प्रत्यवायात्यन्ताभाव एव नित्यस्य फलं स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः । एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव । ननु न कलञ्जमित्यत्र कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह । विध्यर्थे कथं नञर्थेति । विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वितनञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति । विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः । प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधेरपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम् । एवं च निषेधस्थले विशिष्टाभावो विधिसमभिव्याहृतनञा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह अथ वेति ।

जेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यं अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् नच मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खट्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मबधित्वापत्तिश्चेति वाच्यं मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् । अन्योद्देश्यकाक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवारणायादृष्टाद्वार-

---

विशेषणाभावे विश्राम्यतीति । एवं चेष्टसाधनत्वादिमति कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः । विशिष्टस्य विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथं विशिष्टस्य विध्यर्थस्य बोध इत्याशङ्कते । ननु श्येनेनेति । श्येनेनेति कर्मनामधेयं अभिचरन् वैरीमारणं कामयन् । कथमिति । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । अर्थः विधिजन्यबोधविषयः । वैधत्वान्न निषेध इतीति । यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । अभिचारइति । तथा " चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति " तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेस्तद्व्यतिरिक्तपरत्वं न सम्भवतीति भावः । नचैवं यज्ञीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यं अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वात् मा हिंस्यादिति निषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा न हि श्येनस्तथेति मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात् परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह । मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदेति । साक्षात् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि यदि हिंसा तदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृतिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह अन्योद्देश्यकेति । वाचनिकमिति । न तु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति भावः । अदृष्टद्वारकत्वेनेति । श्येनस्यादृष्टद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः । नन्वस्तु

कत्वेन विशेषणात् । अत एव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यं खट्वाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघतादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेपि अ-

---

श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह अत एवेति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । न हिंसात्वमिति । तथा च तादृशशिवपूजनादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः । ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति तटस्थः शङ्कते नच साक्षादिति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह केचित्त्विति । हिंसाफलमिति । साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः । तस्य खड्गाभिघातादेः । पापजनकत्वमिति । अभिचारमहीनं चेत्यादिनाभिचारस्य पापजनकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वादिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरिति भेदात् नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात् कथं भेद इति वाच्यं श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं तत्र खड्गघाताद्युत्तरमेव सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासम्भवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येने न प्रवृत्तिरत आह अग्रिमेति । तथा च पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः मास्तु

श्येनस्य मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसंमतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति कथं तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । यच्चोक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहिनं चेत्यत्राभिचारपदेन तज्जनकश्येनादेर्ग्रहणादन्यथा प्रत्यभिचारेण क्व न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्टप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात् तथा च श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किं तु त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित् कस्य चित्क्वचित् कस्य चिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधो न भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति किं च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता नच प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्य चिदर्थस्य बोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यं तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिपक्षेऽगम्यं गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रामाण्यापत्तिरित्यपि न इष्टापत्तेः तत्राप्रामाण्यव्यवहारस्तु कदाचिद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक इत्येव बोधो न तु कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यं तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शपथनिर्णेयत्वात् तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं नार्थः । यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्य चिद्बलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमर्थ इति न सत् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च । नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदि-

ग्निमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः । आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते कलञ्जभक्षणे तद-

---

त्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमर्थ इति न सत् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च । नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् किं तु वैदिकविधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञा बोध्यते शाकं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्ये नोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादावपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । नच शक्त्यानन्त्यं नरकत्वरोगत्वादीनां द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौ लौकिकलिङ्गे लक्षणाभ्युपगमाद्वेति वदन्ति । विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः स च स्वेष्टसाधनतानुमापक इष्टसाधनताज्ञानं च प्रवर्त्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह आचार्यास्त्विति । इत्यादावित्यादिना पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः । आज्ञादीत्यादिनाध्येषणादिपरिग्रहः । तथा च पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणारूपेच्छावाचित्वं क्लृप्तं तद्दृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेपीच्छावाचित्वमनुमेयमिति भावः। लाघवादिति । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षयेच्छात्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः । इत्यर्थः इति बोधः । अनुमायेति । अत्र च यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् । तदभावाद्

भावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधि-रेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । नच कर्त्रस्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमान-त्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव । एवं " प्रति मन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते " इत्यपि द्रष्टव्यम् । " स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवादिऋषिपर्य-न्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका " इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । नच पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं नित्यस-र्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसम्भवान्न

आप्तत्वाभावेन तद्धेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्तुरभावात्क-स्येच्छा लिङा बोधनियेत्यत आह । यस्त्विति । विधिरेवेति । वक्तृभिन्ने-च्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदवक्तुरीश्वरे मानमिति भावः। नच कर्त्रस्मरणमिति । कर्त्तुः वेदकर्त्तुः अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् । तथा च वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः । कपि-लकणादेति कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः । कर्त्तृ-स्मरणस्य सकर्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केन चित्साक्षाददृष्टत्वादननुभवे ऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च न सम्भवतीति चेन्न पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रु-तिस्मृतिप्रणयनयोः सम्भवात् । अन्यथा वेदे सकर्तृकत्वानङ्गीकारे । तत्रैव स्मृतिष्वेव । वेदस्य सकर्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति । एवमि-ति । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारताद्येव तस्याकर्तृकत्वे प्रमाणं भविष्य-तीत्याशङ्कते स्वयम्भूरिति । नित्य इत्यर्थः । एष भगवानित्यपि वेदविशेषण-म् । स्तुतिमात्रमिति तथा च पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । भ्रमादिसम्भवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसम्भवादित्यर्थः । नित्यसर्वज्ञत्वेनेति नित्यसर्वविषयकज्ञान-

कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य । किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति सङ्क्षेपः ॥

वक्त्रेनेत्यर्थः । निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् । अत एव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव । ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु तथा च सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह किं चेति । तत्सन्दर्भस्येति । तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः । आनुपूर्व्या नियत्वे त्वनित्यसमवेतानित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति भावः । अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणेपि सत्त्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिङर्थत्वे च लाघवाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङर्थोऽस्तु कृतमाप्तेच्छयेत्यस्वरस आचार्यास्त्वित्यनेन सूचितः । नन्विष्टसाधनत्वस्य न विधितो बोधः सम्भवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात् स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या तद्घटितकारणत्वे विधिशक्तिग्रहायोगादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके । अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये । वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च यागे न बाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभिचाराभावात् । ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथं ततो बोधः स्वर्गसाधनत्वादौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम् नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः सम्भवतीति वाच्यं स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासम्भवादिति चेन्न स्वर्गसाधनत्वादौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात् नचैवैकस्य बोधे विधेर्विनिगमकाभावः स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्तद्धर्मव-

निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद्
द्विष्टसाधनताधियः ॥१५१॥
यत्नो जीवनयोनिस्तु

उपादानस्येति । उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति॥निवृत्तिरिति। द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः ॥१४९॥१५०॥१५१॥

यत्न इति । जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते स चा-

टितसाधनत्वे तात्पर्यग्रहस्यैव विनिगमकत्वात् । नचैवं विधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वनेकशक्त्युपगमात् । नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वएकशक्त्युपगमात् नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं स्यान्न तु स्वरूपत इति वाच्यं इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात् । उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेवं च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । समवायिकारणस्येति । तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् । नच शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्मृदङ्गादौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात् । एवं ध्वंससाध्यकप्रवृत्तिरपि तत्समवायिनो ऽप्रसिद्धेरिति वाच्यं इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचराया उपगमादिति प्राचीनमतानुसारेणेदम् । नवीनमते त्वधिष्ठानमात्रमुपादानं बोध्यम् । तेन यागादेर्हविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसञ्चारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादानमिति बोध्यम् ॥१४९॥१५०॥१५१॥

मूले द्वेषादिति फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति ·

सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे
कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥१५२॥
अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्
पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्या-

तीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह शरीरइति । प्राणसञ्चारो हि अधिकश्वासादिः प्रयत्नसाध्यः । इत्थं च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥ १५२ ॥

गुरुत्वं निरूपयति । अतीन्द्रियमिति ॥ अनित्येति । अनित्ये

कारणमित्यभिप्रायेणोक्तं प्राणसञ्चारो हीति । अधिकश्वासादिः प्राणसञ्चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः । इत्थं चेति दृष्टान्तसिद्धाविसर्थः । सर्वस्येति । एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसञ्चारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति भावः । स एव प्राणसञ्चारहेतुत्वेनानुमीयमान एव । नव्यास्तु जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगरूपाज्जीवनात् तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा सम्भवादुक्तानुमानस्य चाप्रयोजकत्वात् । अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तेरिति प्राहुः ॥ १५२ ॥

न्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३॥
तदेवासमवायि स्यात्
पतनाख्ये तु कर्मणि ।
सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्या-
न्नैमित्तिकमथापरम् ॥१५४॥
सांसिद्धिकं तु सलिले
द्वितीयं क्षितितेजसोः ।
परमाणौ जले नित्य-
मन्यत्रानित्यमिष्यते॥१५५॥

द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्वमित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम् । पतनाख्यइति । आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । द्वितीयं नैमित्तिकम् ।

पतनसमवायिभिन्नत्वरूपं पतनासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमतो व्याचष्टे असमवायिकारणमिति । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह आद्येति । एवं च संयोगासमवधानकालीना क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्
तपनीयघृतादिषु
द्रवत्वं स्यन्दने हेतु-
र्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत् ॥१५६॥

परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति । वन्हीति । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्ततइत्यर्थः । द्रवत्वमिति । हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । सङ्ग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषेतदद्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णादीनां न सङ्ग्रहः ॥ १५६ ॥

अग्निसंयोगजन्यमिति । अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः । वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह । स्नेहसहितमिति । तच्च सांसिद्धिकमेव । तथा च सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वान्न सुवर्णादिद्रवत्वस्य सङ्ग्रह इति भावः । नचावश्यकस्नेहहेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात्॥ १५६ ॥

स्नेहो जले स नित्यो ऽणा-
वनित्यो ऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्
दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
संस्कारभेदो वेगो ऽथ
स्थितिस्थापकभावने ।
मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्
कर्मजो वेगजः क्वचित्॥१५८॥

स्नेहं निरूपयति । जलइति । जलएवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गादत आह । तैलान्तरइति । तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् तैले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वन्हिं नाशयतीति भावः ॥ १५७ ॥

संस्कारं निरूपयति । संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापक-

असौ तैले प्रतीयमानः स्नेहः । जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । तथा सति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे । दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ १५७ ॥

स्थितिस्थापकसंस्कारः
क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ।
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः
क्वचित् स्पन्देपि कारणम् ॥१५९॥

भावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः । मूर्त्तमात्रइति । कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेपि विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति । चतु-

---

वेगो जन्यतइति । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । तेनेति । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यतइति भावः । तत इति । पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः । एवमग्रेपीति । उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्यर्थः । विना च वेगमिति वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । नाशकान्तराभावादिति भावः । ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे काक्षतिरत आह । कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति । अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः सम्भवात् तत्पूर्वकर्मनाशकर्मोत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन तस्माद्वेगेन गच्छतीति कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः ॥ १५८ ॥

पुनर्गमनस्येति यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः । स्थितिस्था-

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥१६०॥

पुं क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः। असौ स्थितिस्थापकः क्वचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तं तत्संशयात् तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेततेति भावः॥१६०॥

ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् । इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् किं चोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात्

पकसाध्यत्वादिति । वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं न तु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमपीति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः । क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः। स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्यो ऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् ॥ १५९ ॥

इत्थं च उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च । वस्तुतः संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वएव विनिगमकमस्तीत्याह । किं चेति । संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वइ-

स्मरणे प्रत्यभिज्ञाया-
मप्यसौ हेतुरुच्यते ।

संस्कारं प्रतिउपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । असौ संस्कारः। तत्र प्रमाणं दर्शयति । स्मरणइति । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मस्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात् न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्थ हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वा-

---

त्यादिः । सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेनान्वयः । उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्याप्यसाविसस्य प्राक् धारणमिति बोध्यम् । तत्र संस्कारे । अतः संस्कारः । कल्प्यतइति । अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोस्तु प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यं संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसम्भवात् ध्वंसस्य व्यापारत्वं न सम्भवति फलस्य प्राक्काले ऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यं तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात् न चोद्बोधकाभावादस्मरणमिति वाच्यं यत्र वस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणापूर्वसाधकयुक्त्या संस्कारसिद्धिर्निरावधिति ध्येयम् । स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्व-

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्-
धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥
गङ्गास्नानादियागादि-
व्यापारः स तु कीर्तितः ।

त् । परे त्वनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यतइत्याहुः । अदृष्टं निरूपयति । धर्मेति । स्वर्गादीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनाभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह । यागादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः क-

---

स्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवादिति । कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणतापदार्थत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वे प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । मणिकृन्मतं प्रदर्शयति । परे त्विति । त्वन्मते ऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तावुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वकल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरास्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः । स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमात्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति । स्वर्गादिसकलेत्यादिना । अग्रे नरकादीनामित्यत्राप्येवम् । तत्र धर्मे । यागादीति आदिना होमदानपरिग्रहः । यागत्वं च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम् । देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्वत्ववद्विशेष्यकत्वम् । शब्दमयो देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादिद्रव्यप्रक्षेपणादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च मूल्यग्रहणं

ल्प्यते । अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः "चिरध्वस्तं फलायाल न कर्मातिशयं विनेति" । ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् नच प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह । गङ्गास्नानेति । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वे ऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः । ननु ध्वंसोपि न व्यापारोस्तु नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यं अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारण-

---

विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति सम्प्रदायः । यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । अन्यथा धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह । निर्व्यापारतयेति । चिरध्वस्तमिति । चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय फलजननाय नालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियोगिनोरेकत्र जनकत्वाभावे एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तुतस्तुयागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव भेदो निवेशनीयः । एवं च दशकीर्त्तितयागस्थले परस्परं तत्तद्व्यक्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकुटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् । तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां भेदना-

कर्मनाशाजलस्पर्शा-
दिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥१६२॥

त्वे न तु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह । कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्त्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसम्भवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसम्भवात् जन्यसुखस्य तत्राभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

सम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितयागादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् नचापूर्वसम्बन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं सम्भवतीति स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यं अपूर्वानुत्पत्त्यैवास्वर्गसम्भवे स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदानामनिवेशात् कीर्त्तितयागाद् ध्वंसोत्पादेन ध्वंसजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदनिवेशस्यासम्भवादित्यैरपरिशीलितः पन्थाः । कारणत्वइति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । एवमग्रेपि । कार्यकालवृत्तित्वमिवेति । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं घटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे तथेत्यर्थः । तेन कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । तस्य यागादेः । पूर्वं कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । वृत्तत्वादिति उत्पन्नत्वाद्विनष्टत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः ।

एवमग्रेऽपि । धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलभाङ्न भवतीत्य-र्थकतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससम्बन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रति-बन्धकत्वमेव युक्तमिति न मत् एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरं पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः न च तदश्वमेधजन्यस्वर्गत्वा-वच्छिन्नं प्रति तत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात् स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यं यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्र-तिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयो-र्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथा हि यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशुयागमन्तरा यजति ताभ्या-मेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यः षडुत्पत्त्यपूर्वाणि तान्येव कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । ननु षडपूर्वाण्यावश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वावगमा-दुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पनादुत्पत्त्यपूर्वाणां चोभयत्वावच्छिन्नाज-न्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिरविनष्टस्य दर्शपूर्ण-मासस्य व्यापारतयैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च । नचैवमनन्तरं षण्णां या-गानां क्रमिकत्वज्ञाने षडपूर्वकल्पनागौरवं तस्य फलमुखत्वात् नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा षष्ठेन च साक्षादेव परमापूर्वं जन्यतामिति किं षष्ठेन कलि-कापूर्वेणेति वाच्यं षष्ठेनाप्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् तावत्कालं षष्ठस्य यागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसा-धारणजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं दण्ड-चक्रवन्मिलितानां फलोपधानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम् । एवं त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वं कलिकापू-र्वत्रयव्यापारकं ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्च परमापूर्वं फलशिर-स्कापूर्वमित्युच्यतइति न वा पूर्वपक्ष इत्येके । तत्रैव फलशिरस्कापूर्वे मा-नाभावादष्टापूर्वीत्यन्ये । कलिकापूर्वषट्केनैव परमापूर्वसम्भवाद् व्यापारीभू-तापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्व्येव युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं

अधर्मो नरकादीनां
हेतुर्निन्दितकर्मजः ।
प्रायश्चित्तादिनाश्यो ऽसौ
जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥ १६३ ॥
इमौ तु वासनाजन्यौ
ज्ञानादपि विनश्यतः ।

अधर्मेति । नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्यात् न हि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

जातेष्टिपितृयज्ञादौ कर्तृनिष्ठमुत्पद्यतइत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु सम्प्रदायः । प्राभाकरास्तु यागक्रिया सर्वात्मना नैव नश्यति किं तु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तर्यात्मनि वावस्थाय फलमारभतइत्याहुः । तत्र ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणचतुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदानुभवेन समानाधिकरणस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीकारात् अन्यथैवंरीत्या जगत एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च
मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४॥

इमौ धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वं "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति" वचनविरोधात् । इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति ॥

ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कुतो न धर्मादेरुत्पत्तिरत आह । मूले इमौ तु वासनाजन्याविति । ईश्वरे मिथ्याज्ञानजन्यवासनाविरहान्न धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ प्रति वासनाया हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह मुक्तानवलपामत इति । ज्ञानिना तत्त्वज्ञानवता । वचनविरोधादिति । तेनादृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । इत्थं चेति । कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे चेत्यर्थः । अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे । सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते नाशयति । स्मृतिं दर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयति । क्षीयन्ते चेति । तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्राय-

कण्ठसंयोगादिजन्या
वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः
श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५॥
वीचीतरङ्गन्यायेन
तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्याया-
दुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥

शब्दं निरूपयति शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः । दूरस्थ-शब्दस्याग्रहणादाह । श्रोत्रेति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह । वीचीति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नो ऽन्यः शब्दस्तैनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत-इति । कदम्बेति । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्तइति भावः । अस्मिन् मते कल्पना-गौरवादुक्तं कस्यचिन्मतइति ॥ १६६ ॥

मेव । गौरवादिति । दशशब्दानां तत्प्रागभावानां तद्धेतुहेतुमद्भावानां च कल्पने गौरवादित्यर्थं ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

उत्पन्नः को विनष्टः क
इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु
साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह उत्पन्नेति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छाब्दानां नित्यत्वम् । इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह । सोऽयमिति । साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थं च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥ १६७ ॥

उक्तप्रतीतिविरोधादिति । उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः । इत्थं चेति । प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः । द्वयोरपीति । उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । अत्र मीमांसकाः । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिना ऽनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः । नच प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी बाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि तथाभावे ऽभेदोच्छेदापत्तिः नच तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो बाधकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुधर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि ग्रहणसम्भवात् । य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोधाच्चेत्याहुः । तन्न तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्या ककारगकारयोरपि भेदो न सिद्धे-

तदेवौषधमित्यादौ सजातीये ऽपि दर्शनात्

ननु सजातीये सो ऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह

दिति वर्णैक्यापत्तेः । वस्तुतस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानां कत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् । नचानित्यत्वमतेपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति न गौरवावकाश इति वाच्यं कोलाहलप्रत्यक्षस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयकत्वेन तज्जातीयोयमिति स्यान्न तु सोयमितीति वाच्यं यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातित्वेन गत्वादेर्भानं तत्रैव तज्जातीयोयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो भानं तत्र सोयमित्याकार इत्यभ्युपगमामिति । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गगनं समवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगो ऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगादिर्निमित्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंशदलाकाशविभागो ऽसमवायिकारणं वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम् । वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठताल्वादिनाकाशसंयोगो ऽसमवायिकारणं कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीयादिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दो ऽसमवायिकारणम् । न च भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम् भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात् । तादृशनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषां कारणत्वं भेरीदण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसम्भवादिति । प्रथमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति ॥ १६७ ॥

मूले तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः । ननु-

तस्मादनित्या एवेति
वर्णाः सर्वे मतं हि नः॥१६८॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता
कारिकावली समाप्ता ॥

तदेवेति । यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

तत्रापि व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति यदौषधं मया कृतमित्यादिना । अत्र च स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाहितभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यक्त्यभेदो विषयः किं तु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः ॥ १६८ ॥

भानुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरणा एष पितृप्रदिष्टः ।
सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेस्तु ॥

मुक्तावलीप्रकाशो यः स्वाज्ञानतिमिरापहः ।
तेन सन्तोषमायातु नीलकण्ठः सतीप्रियः ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टतनूजश्रीमद्दिनकरभट्टविरचिते न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

सूचना— यद्यप्ययं ग्रन्थो वाराणस्यां बहुवारं मुद्रित एवान्यैः तथापि तन्मुद्रणमत्यन्तमशुद्धमनेकग्रन्थपातप्रचुरं चेति पुनः प्राचीनतरतैलिङ्गाक्षरलिखिततालपत्रपुस्तकाधारेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रित इति ज्ञेयम् ।